

І. М. ЛІХТЕЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

8

УДК 94(100)“00/14”](075.3)
ББК 63.3(0)4я721
Л65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.05.2016 р. № 491)*

Експерти, які здійснили експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Шубінська О. О., учитель школи № 84 м. Києва;

Нестропа Т. Б., методист методичного кабінету управління освіти, молоді та спорту Смілянської міської ради.

Умовні позначення

Запам'ятовуємо основні дати, історичні імена та терміни.

Перевіряємо золотий запас знань.

Працюємо з історичними поняттями, термінами, датами й картами.

Працюємо разом.

Працюємо творчо.

Ліхтей І. М.

Л65 Всесвітня історія : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. М. Ліхтей. — К. : Грамота, 2016. — 264 с. : іл.

ISBN 978-966-349-581-1

Підручник відповідає Державному стандарту й програмі з предмета. Містить навчальний матеріал, у якому розкриваються події всесвітньої історії (кінець XV–XVIII ст.). Розроблено рубрики «Історична цікавинка», «Вивчаємо джерела», у яких наведено дані про держави, міста й історичних осіб означеного періоду. Дібрано уривки з історичних джерел, ілюстрації, карти, схеми, пропонуються запитання й завдання. Усе це допоможе учням глибше осягнути багатомісячну історію світу, сформувати навички здобуття історичних знань.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 94(100)“00/14”](075.3)

ББК 63.3(0)4я721

ISBN 978-966-349-581-1

© Ліхтей І. М., 2016

© Видавництво «Грамота», 2016

Шановні восьмикласники!

У цьому році ви продовжуватимете вивчати всесвітню історію. Ви вже знаєте, як розвивалося людство в давні часи й середні віки: народжувались і зникали давні цивілізації, складалися системи писемності, формувалися світові релігії.

В епоху Середньовіччя майже сформувалася сучасна карта світу. У Західній Європі відбувалося становлення й розвиток таких держав, як Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, країн Скандинавського півострова; у Південно-Східній і Центральній Європі — Візантійської імперії, Московського князівства, Литви, Польщі, Угорщини. Невід'ємною складовою цього періоду є історія Київської держави, Галицько-Волинського князівства. Розвивалася економіка, зростали міста, формувалися стани й станові монархії, виникли перші представницькі органи влади. Християнська церква розділилася на католицьку й православну.

На Сході з'явилася нова релігія — іслам — й утворилася Арабська держава. Унаслідок арабських завоювань сформувалася арабська цивілізація — мусульманський світ. У XIV–XV ст. православні країни Центральної та Південно-Східної Європи були завойовані турками-османами, унаслідок чого утворилася величезна Османська імперія.

Великі географічні відкриття розпочали нову сторінку історії світу — епоху Нового часу.

Розібратися в подіях політичної та економічної історії, засвоїти поняття й терміни, історичні дати вам допоможе підручник, який складається з шести розділів. Текст поділено на параграфи, які містять огляд основних подій, історичні джерела, додаткову інформацію, карти, практичні заняття, схеми й таблиці. До джерел подано запитання для опрацювання й аналізу документа.

У підручнику є узагальнювальні матеріали, словник понять і термінів, хронологічна таблиця основних подій Нового часу.

У текстах виділено найважливіші факти, події, дати, імена й географічні назви, що полегшить їх запам'ятовування.

Запитання перед параграфами допоможуть вам пригадати й повторити матеріал, який необхідно знати, щоб іти далі дорогою історичних відкриттів. Запитання й завдання, розміщені наприкінці параграфа, дадуть вам змогу перевірити, як ви засвоїли навчальний матеріал. Піктограми підручника підкажуть, якого типу завдання потрібно виконати.

Історичні карти допоможуть вам зорієнтуватися в просторі й часі, а ілюстрації — уявити події в усьому їх розмаїтті.

Отож у добру путь!

Автор

ВСТУП

1. Середні віки в історії людства

Початок середніх віків, як відомо, припадає на 476 р., коли вождь германців Одоакр перемиг останнього римського імператора Ромула Августула. З цього часу в історії середніх віків, як правило, виокремлюють три основні періоди, що відрізняються рівнем економічного, політичного й культурного розвитку.

Перший період охоплює V – середину XI ст. і називається **раннім Середньовіччям**. В економіці цього періоду панувало натуральне господарство, у політичному житті простежувався процес формування держав, у духовному – тимчасовий занепад культури.

Із середини XI до початку XIV ст. тривав період **розквіту Середньовіччя**. У цей час збільшилася кількість населення, поживавилася господарська діяльність, виникали міста, формувалася міська культура.

Перша половина XIV ст. характеризувалася ознаками занепаду господарства. Європейське суспільство охопила криза, яка розхитала його традиційні підвалини, змінила звичну картину світу, спричинила суттєві зміни в релігії, політиці й економіці. Цей період тривав до кінця XV ст. й отримав назву **пізнє Середньовіччя**, або, за висловом голландського історика XX ст. Й. Гейзінги, «*осінь Середньовіччя*». Учений розглядав цей час як епоху розкішного й чудового відцвітання середньовічної культури, її гармонійного завершення.

Середньовічна історія, хоча й віддалена від нас у часі, зберігається не тільки в пам'яті народів Європи та Сходу. В епоху Середньовіччя виникла більшість європейських народів, міст і держав, сформувалися національні мови, культура й національний характер. На Сході проявляють неабияку активність тюркські народи, араби й монголи. У добу Середньовіччя в Європі закладаються основи сучасних парламентів, початки правового суспільства. Високі зразки літератури та мистецтва, філософської, політичної, історичної думки й нині наснажують європейську культуру та духовне життя. Готична й романська архітектури, що органічно вписалися в архітектурний ансамбль західноєвропейських міст, і в наш час матеріалізують образ середньовічної епохи.

Водночас зауважимо, що середньовічний Схід розвивався набагато інтенсивніше, ніж тогочасна Європа. Однак, незважаючи на це, саме в надрах європейського суспільства в середні віки виникли передумови для його стрімкого поступу в період **Нового часу**.

Новий час — період, що охоплює другу половину XVII — початок XX ст., характеризується становленням та утвердженням буржуазних відносин — основи західної цивілізації.

2. Хронологічні межі та періодизація Нового часу

Межею між середніми віками й Новим часом є *epoca великих географічних відкриттів*, початком якої стали подорожі відомих мореплавців — Христофора Колумба (1492) і Васко да Гама (1497–1498). Відкриття нових земель докорінно змінило не тільки географічну, а й економічну та політичну карти світу. У Західній Європі розпочалася «революція цін», яка прискорила розвиток капіталістичних відносин і перетворила більшість європейських країн і Сполучені Штати Америки на метрополії.

На Сході цей процес зумовив посилення кризових явищ та вповільнення темпів розвитку. Як наслідок, колись високорозвинені східні країни стали колоніями чи напівколоніями. Отже, відбулися важливі зміни, що сприяли виникненню колоніальної системи, у межах якої утворився всесвітній економічний ринок, де країни Сходу перебували в становищі підлеглих.

Новий час складається з двох основних етапів:

- **раннього Нового часу, або ранньомодерної доби (межа XV–XVI ст. — середина XVII ст.);**
- **власне Нового часу (середина XVII — межа XIX–XX ст.).**

У підручнику подано навчальний матеріал про ранній Новий час, або ранньомодерну добу, і перший період власне Нового часу (друга половина XVII–XVIII ст.).

Поняття «Новий час» у європейській суспільно-політичній думці виникло в добу Відродження. Нині воно означає насамперед процес становлення й утвердження буржуазних відносин, на яких ґрунтується західна цивілізація.

Новий час — це епоха докорінних зрушень, глибоких змін в економічному й культурно-політичному житті. Спільним для розвитку більшості європейських держав стало прискорення процесів об'єднання державних територій навколо єдиного центру. Зміна форм верховної влади сприяла створенню абсолютистських монархій у Європі й остаточному формуванню загальноєвропейської системи міжнародних відносин.

В економіці провідних європейських країн активізувався процес первісного накопичення капіталу, унаслідок чого відбувся новий поділ суспільства. Починаючи із XVI ст. європейський Захід суттєво впливає на подальший розвиток усіх країн світу.

Новий час був і залишається предметом дослідження для багатьох учених. На особливу увагу заслуговує тритомна праця відомого французького історика **Фернана Броделя** (1902–1986) «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст.» (1979), перекладена багатьма мовами світу, зокрема й українською. У цій праці він дослідив найважливіші деталі побуту населення країн світу за нових часів: оселю, харчі, одяг, техніку, гроші та ін.

В Україні проблеми Нового часу вивчав талановитий учений і громадський діяч, професор Київського університету **Іван Лучицький** (1845–1918). Він

Ранній Новий час (ранньомодерна доба) — період з кінця XV до середини XVII ст. в історії Європи, який характеризується розвитком ранньокапіталістичних відносин і масштабними змінами в політичній, релігійній і культурній сферах. Натомість на Сході в цей час ще тривало Середньовіччя.

написав праці про релігійні війни у Франції в другій половині XVI ст. та становище французького селянства у XVIII ст. Ученому належать слова: «Для історика не повинно бути цікавих і нецікавих народів, може бути нецікавим сам історик, а історія цікава завжди».

Значну увагу питанням історії Нового часу приділяв у своїй «Всесвітній історії» і видатний український учений, професор Львівського університету **Іван Крип'якевич** (1886–1967).

3. Політична карта Європи

Упродовж раннього Нового часу політична карта Європи істотно змінилася. На межі XV–XVI ст. завершилося об'єднання англійських і французьких земель. До складу Англійського королівства ввійшли майже всі Британські острови: у XVI ст. було завойовано Ірландію, у XVII ст. фактично приєднано Шотландію. Так було покладено початок триєдиному королівству — Великій Британії. Розширилися також володіння Франції, яка прагнула підпорядкувати собі багатших і водночас слабших сусідів: у XVI ст. — Італію, а в XVII ст. — Рейнські землі.

Наприкінці XV ст. на Піренейському півострові утворилася єдина Іспанська держава, яка в XVI–XVIII ст. стала однією з найбільших у світі. У XVI ст. сформувалася нова територіальна структура в Нідерландах — Республіка Об'єднаних Провінцій. За назвою найбільшої провінції її дедалі частіше стали називати *Голландією*. Наприкінці XV ст. Священна Римська імперія німецької нації ототожнювалася з німецькими землями. Однак після Реформації вона розпалася на ворогуючі державні утворення. У XVI ст. їх налічувалося майже 300.

Тим часом у Східній Європі утворилася нова держава — Річ Посполита, яка об'єднала Польське королівство й Велике князівство Литовське. Завершився процес об'єднання в єдину державу російських земель. Під тиском Османської імперії занепадо Угорське королівство.

Найбільшою державою Північної Європи в XVI ст. була Данія. Однак із середини XVII ст. провідну роль у Європі відігравала Швеція.

Новий час; ранній Новий час, або ранньомодерна доба.

1. Що означає поняття «Новий час»?
2. Коли та у зв'язку з чим виникло поняття «Новий час»?

3. Визначте хронологічні межі раннього Нового часу, або ранньомодерної доби, і власне Нового часу.
4. Які зміни відбулися на політичній карті світу в ранній Новий час?

5. Які зміни в суспільному житті започаткувала ранньомодерна доба?
6. Які питання історії Нового часу досліджували Ф. Бродель, І. Лучицький та І. Крип'якевич?
7. Визначте, чим Новий час відрізняється від епохи Середньовіччя.
8. Які процеси світового розвитку тривали в епоху Нового часу?

Розділ I

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ XV–XVI ст.

Пригадайте

1. Поясніть значення поняття «Новий час», назвіть його хронологічні межі.
2. Що означає термін «осінь Середньовіччя»? Назвіть хронологічні межі пізнього Середньовіччя.
3. Які явища суспільного життя характеризують початок Нового часу?
4. Які якості особистості формуються в людини Нового часу?
5. Назвіть технічні вдосконалення й винаходи XIV–XV ст. Як вони вплинули на життя людини ранньомодерної доби?

1. Відкриття європейців

Характер соціально-економічного й культурного розвитку Європи в ранній Новий час значною мірою визначили **великі географічні відкриття**, зумовлені низкою причин. Основними серед них були: невпинне зростання в Європі товарного виробництва, нестача цінних металів і коштовного каміння, зростання попиту на прянощі, а також прагнення європейських купців контролювати основні торговельні шляхи. У зв'язку з розпадом Монгольської держави припинив діяти караванний шлях з Європи в Китай та Індію через Середню Азію й Монголію. Турецькі завоювання в Малій Азії та на Балканах закрили шлях на Схід, а араби контролювали шляхи через Червоне море й Перську затоку. Отже, різко зменшилося значення Середземноморського басейну, через який здійснювалася лівова частка європейської торгівлі зі східними країнами.

Великі географічні відкриття — найбільші географічні відкриття, здійснені європейськими мандрівниками в XV–XVII ст., які змінили уявлення про світ і поклали початок колоніальним завоюванням заморських територій різними країнами. Було відкрито й обстежено невідомі раніше моря й океани, острови та материка, здійснено перші навколосвітні подорожі.

Великі географічні відкриття мали певні *передумови*.

По-перше, вагомі здобутки в галузі мореплавства й накопичення географічних знань. Розроблено новий тип судна — каравелу¹, яка завдяки вдосконаленій системі вітрил могла рухатися не тільки за напрямком вітру, а й проти вітру, досягаючи швидкості 22 км/год.

По-друге, утвердження в науці думки про те, що Земля має форму кулі, а суша омивається єдиним океаном. Отже, плывучи на захід, можна дістатися берегів такої бажаної для європейців Індії та інших східних країн.

По-третє, морська подорож у західному напрямку була можлива лише невідомим тоді Атлантичним океаном, який омивав країни Піренейського півострова — Іспанію та Португалію. Таке вигідне географічне положення сприяло тому, що саме ці країни почали першими освоювати незвідані океанські простори.

2. Христофор Колумб і відкриття Нового Світу

Одночасно з португальцями пошуки шляху до Індії розпочала й Іспанія. У 1492 р. до двору іспанських королів Фердинанда й Ізабелли прибув генуезький мореплавець **Христофóр Колóумб (1451–1506)**. Він розповів їм про план подорожі до Індії через Атлантичний океан. Раніше Х. Колумб пропонував це португальському королю Хуану II, але той йому відмовив.

В Іспанії ситуація була сприятливішою для здійснення задумів Х. Колумба. Після відвоювання в 1492 р. Гранади й завершення війни з арабами економічне становище Іспанії залишалося дуже тяжким. Скарбниця була порожня, іспанські королі не мали вільних земель для продажу, а податки на торгівлю й промисловість давали мізерні прибутки. Значна кількість дворян (ідальго) утратила засоби до існування. Успішна подорож сприяла б покращенню становища. Іспанські королі Фердинанд та Ізабелла уклали з

С. дель Пюмбо.
Христофор Колумб.
Перша половина XVI ст.

Х. Колумбом договір, згідно з яким той призначався віце-королем² усіх нововідкритих земель, які ставали власністю Іспанії.

3 серпня 1492 р. з порту Палос у відкритий океан на трьох каравелах вирушило 90 моряків під командуванням Х. Колумба. Згодом флотилія досягла Канарських островів і взяла курс на захід.

Плавання тривало понад два місяці — набагато довше, ніж передбачалося. Це викликало невдоволення серед екіпажу. Нарешті о 2 годині ночі **12 жовтня 1492 р.** вахтовий матрос побачив у світлі блискавки омріяну землю. На світанку флотилія пристала до одного з Багамських островів, який Х. Колумб назвав

¹ *Каравéла* (італ. *caravella*, ісп. *carabela*) — три- або чотирищоглове морське вітрильне судно зі складною системою вітрил.

² *Віце-корóль* — намісник іспанського короля в колоніях.

Сан-Сальвадор («святий спаситель») — на честь Усевишнього, який допоміг йому реалізувати задумане. Місцевих жителів, «людей зі шкірою мідного відтінку», мореплавець нарік *індіанцями*, бо вважав, що зійшов із корабля на землю Індії. Услід за Сан-Сальвадором були відкриті острови Куба та Гаїті. Так європейці, навіть не підозрюючи, відкрили дійсно незвіданий Новий Світ, названий згодом *Америкою*.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

З щоденника Христофора Колумба

П'ятниця, 12 жовтня 1492 р. На човні ми пристали до берега одного з островів. Одразу побачили голих людей... Оскільки вони почали спілкуватися з нами по-дружньому й дали зрозуміти, що готові прийняти нашу святую віру радше з любов'ю в серці, аніж насильно, я дав їм червоні шапочки й намисто зі скла...

- *Яке враження справили на європейців місцеві жителі?*

У 1493 р. Х. Колумб повернувся до Іспанії, де був прийнятий із великими почестями. Король призначив його «адміралом моря-океану» і віце-королем тих земель, які він відкрив і ще відкриє.

Під час другої подорожі Х. Колумб обстежив більшу частину островів Карибського моря. У 1498 р. він вирушив у третю експедицію і відкрив дельту річки Оріноко та виявив узбережжя невідомого материка, поклавши початок вивченню Південної Америки. Однак у 1500 р., у зв'язку із заколотом, організованим проти мореплавця в Новому Світі іспанськими поселенцями, іспанські королі Фердинанд та Ізабелла усунули його від управління відкритими ним землями, однак дозволили Х. Колумбу спорядити четверту експедицію, що тривала впродовж 1502–1504 рр. Цього разу він дослідив значну частину узбережжя Центральної Америки.

До кінця своїх днів Х. Колумб був переконаний, що відкрив західний шлях в Азію й досяг берегів Індії. Відкриті ним землі не дали бажаних золота, прянощів та інших багатств, які так щедро змалював у своїй «Книзі чудес» Марко Поло. У 1506 р. Х. Колумб, який колись купався в променях слави, помер у великій скруті, хворий і всіма забутий.

На межі XV–XVI ст. в напрямку до відкритих Х. Колумбом земель було споряджено кілька експедицій, у яких брав участь флорентійський мореплавець та астроном **Америго Веспуччі** (бл. 1454–1512). Під час однієї з них у 1501–1502 рр. дослідник проплив далеко на південь від Бразилії і дійшов висновку, що Х. Колумб відкрив не узбережжя Індії, а новий материк. Невдовзі записи А. Веспуччі побачили світ і мали великий успіх. На основі цих записів у **1507 р.** було накреслено нову карту світу. На ній уперше, крім Європи, Азії та Африки, було зображено четвертий континент, який умовно називався *Землею Америго*. Ім'я Америго згодом було дещо видозмінене, бо в ті часи вважалося, що континентам можна давати тільки жіночі назви.

Так відкриті Х. Колумбом землі стали називатися *Америкою*.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Історія й географія вміють жартувати. Найкраще тому підтвердження — відкриття Америки. Цей материк отримав назву на честь Америго Веспуччі, котрий побував тут набагато пізніше за Христофора Колумба. Натомість Колумбія, яку першим обстежив саме Веспуччі, названа на честь Колумба, який насправді досяг тільки її берегів.

3. Подорожі португальців

У XV ст. португальські моряки успішно освоювали морський шлях уздовж узбережжя Африки. Контролював його португальський принц **Генріх Море-плавець** (1394–1460). Він оселився на березі Атлантичного океану у фортеці Сагреш, створив навігаційну школу та спорядив кілька експедицій для дослідження західного узбережжя Африки.

Португальський мореплавець **Бартоломéу Діаш** (бл. 1450–1500) у 1487–1488 рр. досяг крайньої південної точки Африки й назвав її мисом Бур, бо внаслідок 13-денного жакливого шторму його кораблі не змогли пристати до берега. Коли море заспокоїлося, Діаш зрозумів, що потрапив в інший океан і перебуває на східному узбережжі Африки. Так було відкрито шлях з Атлантичного океану в Індійський. Вірячи в майбутні успішні плавання, португальський король Хуан II перейменував мис Бур на мис Доброї Надії.

Португальці стали готуватися до експедиції в Індію. Її маршрут на основі звітів Б. Діаша розробив португальський мореплавець **Васко да Гама** (1469–1524). Саме він очолив флотилію в складі чотирьох кораблів і 170 членів команди, яка влітку 1497 р. вирушила з Лісабона. Експедиція прямувала за вже відомим маршрутом до мису Доброї Надії. Обігнувши мис, португальські моряки вийшли в Індійський океан і виявили гирло річки Замбезі. Прямуючи далі на північ уздовж узбережжя Африки, експедиція В. да Гама досягла Момбаси (сучасна Кенія), а невдовзі ввійшла в гавань Малінді. Тут В. да Гама взяв на службу арабського лоцмана Ахмеда ібн Маджида. З його допомогою **20 травня 1498 р.** португальська флотилія без особливих труднощів дісталася до порту Калікут (нині Калькутта). Так було відкрито морський шлях до Індії. Подорож мореплавця тривала майже 10 місяців.

Невідомий художник.
Васко да Гама.
Мініатюра.
Початок XVI ст.

У порту Калікут португальців зустріли досить вороже. Місцевий правитель (саморин) прийняв їх холодно. Проте кораблі В. да Гама простояли в порту понад три місяці.

Нарешті в серпні 1498 р. В. да Гама вирішив, що час повертатися додому. Тепер він наважився перетнути Індійський океан, не запливаючи в Східну Африку. Зворотна дорога забрала залишки сил і здоров'я моряків, які через відсутність свіжих харчів і

ВІВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Кінець XV ст. Із записок учасника експедиції Васко да Гама про підготовку до прийому в палаці саморина Калікут

(...) У вівторок командор (Васко да Гама. — *Авт.*) приготував подарунки для саморина: 12 відрізів смугастої матерії, 4 суконні покривала, 6 капелюхів, 4 коралові намиста, ящик із 6 металевими казанами, ящик цукру, 2 діжечки з оливковою олією та 2 діжечки меду. Але домоправитель саморина, якому, за звичаєм, потрібно було попередньо показувати всі подарунки, розсміявся, мовляв, найбільшій купець із Мекки дав би більше, адже саморині потрібне золото, багато золота. Васко да Гама образився й відповів, що золота він не припас і що він не купець, а посол, що зараз він дарує саморині з власних припасів, а не від короля, і що король португальський, звичайно ж, пришле кращі й численніші подарунки (...).

- Які бажання були спільні й для португальців, і для саморина?
- Як відповів В. да Гама на глузування домоправителя саморина?

нестачу провіанту хворіли на цингу й інші недуги. Після такої виснажливої подорожі, яка тривала рік, із 170 членів команди вижило тільки 55. Коли у вересні 1499 р. мореплавець із двома кораблями прибув до Лісабона, його зустріли з великими почестями, адже Португалія в тривалих змаганнях за шлях до Індії таки випередила Іспанію.

Перед португальцями відкрилися величезні можливості для торгової експлуатації Індії. З Португалії щороку відправлялися військові флотилії з великою кількістю солдатів і артилерією для захоплення індійських портів. У 1500 р. одна з таких флотилій відкрила узбережжя Бразилії. У самій Індії португальці не захоплювали значних територій, а прагнули заволодіти тільки ключовими торговими пунктами на узбережжі.

Досить швидко португальці зрозуміли, що справжня батьківщина прянощів знаходиться далі на схід, і тому вирушили на її пошуки. Своєї мети вони досягли в 1511 р., коли захопили м. Малакку на Малайському півострові й розпочали завоювання Молуккських островів, які називалися також *Островами Прянощів*. Так невелика країна Португалія створила величезну **колоніальну імперію** та заволоділа всією торгівлею прянощами.

А. Р. Гамейро. Відплиття Васко да Гама в Індію в 1497 р. 1900 р.

Колоніальна імперія — колоніальна держава та її колонії в різних частинах світу.

Колонія (від латин. *colonia* — поселення) — 1) поселення громадян якоїсь держави на території іншої країни; 2) загарбана область чи країна.

4. Перша навколосвітня подорож

Невідомий художник.
Фернан Магеллан.
Португалія. 1841 р.

Ідея Х. Колумба досягти узбережжя Індії й Китаю західним шляхом не полишала іспанських мореплавців. Вони сподівалися випередити своїх суперників біля Островів Прянощів. Ці прагнення взявся втілити португалець **Фернán Магеллán** (бл. 1480–1521). Перебуваючи на службі в португальського короля, він здійснив кілька подорожей до Молуккських островів. Магеллан уважав, що їх можна досягти, рухаючись на захід, обійшовши Американський материк з півдня. Однак португальський уряд відмовив Ф. Магеллану в організації експедиції. Тоді мореплавець запропонував свої послуги іспанському королю Карлу I, який уважно вислухав його й уклав із ним договір. Згідно з його положеннями, Ф. Магеллан повинен був дійти до крайньої південної точки Америки й відкрити західний шлях в Індію.

Після тривалої й ретельної підготовки **20 вересня 1519 р.** ескадра Ф. Магеллана в складі 5 кораблів вийшла з іспанського порту Санлукар і рушила на захід. Серед команди моряків був і молодий італійський дворянин Антоніо Пігафетта, який описав плавання Ф. Магеллана. Через три місяці після відплиття з Іспанії ескадра досягла узбережжя Бразилії.

Рухаючись далі на південь, у **жовтні 1520 р.** кораблі ввійшли в протоку, яку згодом назвали *Магеллановою*. Унаслідок сильного вітру ескадра долала протоку 38 днів. За цей час один корабель розбився, інший разом із більшою частиною продовольства загубився в протоці. Нарешті наприкінці листопада 1520 р. лише 3 кораблі вийшли в океан.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. З книжки Антоніо Пігафетти «Подорож Магеллана»

(...) Найбільше нещастя було в тому, що ми захворіли на недугу, за якої ясна розпухали до такої міри, що закривали зуби як верхньої, так і нижньої щелепи, і люди, уражені цією хворобою, не могли вживати ніяку їжу, 19 чоловік померло... Упродовж 3 місяців і 20 днів ми здолали 4 тисячі левгів (1 левга дорівнює ≈ 7 км) по цьому Тихому морю, названому нами так тому, що ми жодного разу не зазнали найменшого шторму... Крім померлих, було від 25 до 30 матросів, які страждали на біль у руках, ногах та інших частинах тіла...

...Магеллан був наділений усіма чеснотами. Під час найтяжчих поневірянь він завжди виявляв непохитну стійкість. На морі він волів обділити насамперед себе, ніж увесь екіпаж. Обізнаний, як ніхто, у морських картах, він досконало володів мистецтвом руху кораблів, що й довів своєю подорожжю навколо світу, на яку ніхто інший до нього не наважувався. (...)

- Які страждання довелося пережити членам екіпажу?
- Якими чеснотами й уміннями володів Ф. Магеллан? Які з них необхідні керівнику експедиції?

§ 1. Причини й передумови великих географічних відкриттів...

Плавання в океані тривало понад три місяці. Погода була дуже сприятливою, віяв попутний вітер, і тому Ф. Магеллан назвав океан *Тихим*. Мореплавець навіть не здогадувався, що така погода буває нечасто: насправді цей Тихий океан неспокійний і грізний.

У середині березня 1521 р. ескадра пристала до островів, які Ф. Магеллан оголосив володінням Іспанії. Згодом ці острови були названі *Філіппінськими* — на честь майбутнього іспанського короля Філіппа II. Мешканці одного з островів відмовилися підкоритися іспанцям. Фернан Магеллан на чолі загону з 60 осіб спробував захопити острів силою й у цій сутичці загинув.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У подорож Ф. Магеллан узяв багато різних речей для здійснення обміну в разі, якщо експедиція матиме успіх. Серед безлічі різного краму були, зокрема, ножі й ножиці, різнобарвні хустинки й намиста, а також майже 20 тисяч дзвіночків для мисливських птахів. Мореплавцю було відомо, що такі дзвіночки викликали неабияке захоплення серед місцевих жителів і в Америці, і в Африці. Є свідчення, що на одному з Філіппінських островів в обмін на декілька соколиних дзвіночків і дзеркал Ф. Магеллан отримав кошик імбиру й зливков золота.

Після смерті Ф. Магеллана 113 матросів з його команди продовжили плавання на двох кораблях і досягли Молуккських островів. Узявши вантаж прянощів, кораблі пішли різними маршрутами. Один із них згодом захопили португальці, а інший, із символічною назвою «Вікторія», капітаном якого був **Себастьян Елькано**, зумів перетнути Індійський океан і **6 вересня 1522 р.** зайшов у порт Санлукар. У винагороду він отримав родовий герб із зображенням земної кулі та написом: «Ти перший здійснив подорож навколо мене».

Отже, згадані подорожі принесли європейцям три найвизначніші відкриття: відкриття Х. Колумбом Америки (1492); відкриття В. да Гамою морського шляху до Індії навколо Африки (1498); здійснення першої навколосвітньої подорожі експедицією Ф. Магеллана (1519–1522).

Великі географічні відкриття, колоніальна імперія, колонія, Новий Світ; 1488, 12.10.1492, 1498, 1519–1522; Васко да Гама, Христофор Колумб, Америго Веспуччі, Фернан Магеллан, Себастьян Елькано.

1. Назвіть причини великих географічних відкриттів.
2. Назвіть, хто першим:
  - відкрив шлях до Індії навколо Африки;
  - відкрив шлях в Індійський океан навколо Африки;
  - здійснив першу навколосвітню подорож.
3. Які відкриття й удосконалення сприяли організації експедицій, названих *великими географічними відкриттями*?

4. Використовуючи перший форзац підручника, знайдіть і покажіть на карті маршрути подорожей В. да Гама, Х. Колумба, Ф. Магеллана.

Прокоментуйте

5. Генріх Мореплавець вийшов у море єдиний раз і то ненадовго. Поясніть, чому його так назвали.
6. Поясніть вираз: «Мішок перцю — те саме, що мішок золота».
7. Про яку історичну особу або подію йдеться в поданих описах?
  - ♦ До кінця своїх днів він був переконаний, що відкрив західний шлях в Азію й досяг берегів Індії. Французький письменник В. Гюго сказав про нього: «...Він не може написати навіть свого імені на власному відкритті».
  - ♦ «...Надвечір ми побачили... острови й материк... Люди тут коричневі... їхній... одяг — із льону й бавовни, тонкий, різнобарвний... тут були... кораблі, навантажені золотом, сріблом, гвоздикою, перцем та імбиром, а також срібними персями й камінням, перлами та рубінами...»
  - ♦ «...Упродовж 3 місяців і 20 днів ми здолали 4 тисячі левгів по цьому Тихому морю, названому нами так тому, що ми жодного разу не зазнали найменшого шторму...»
8. Стефан Цвейг писав: «Ніколи, ні до, ні після, не знали географія, космографія, картографія таких шалених, переможних темпів розвитку, як у ці 50 років, коли вперше з того часу, як живуть, дихають і думають люди, були остаточно визначені форма й розміри Землі, коли людство вперше пізнало кулясту планету, на якій воно тисячоліттями рухається у Всесвіті...»
  - Поясніть, чому письменник так захоплено оцінив епоху великих географічних відкриттів.

§ 2. Конкіста — завоювання Нового Світу. Зустріч цивілізацій

1. Життя народів доколумбової Америки

До приходу європейців населення Америки становило приблизно 15–20 млн жителів. Вони перебували на різних рівнях цивілізації. Були серед них мисливці, рибалки, однак більшість вела осілий спосіб життя й займалася землеробством. Воно було доволі примітивним. Аборигени¹ Америки вирощували маїс (кукурудзу), квасолю, дині, перець, помідори, картоплю, тютюн, какао, а також злакові рослини та коренеплоди, наприклад батат (солодка картопля). Домашніх тварин було небагато, переважно собаки, індики, качки, в Андах — лами, альпаки (південноамериканські кози).

Особливістю культури корінних жителів було те, що вони не знали принципу дії колеса для транспорту й гончарного круга для виготовлення повсякденного побутового посуду. Цікаво, що в Андах гончарний круг був, однак його використовували тільки для виготовлення ритуального посуду. Аборигени не мали також тяглових тварин — биків і коней, а отже — і знарядь для орання землі. Коні були завезені вже європейцями. Навіть у тих регіонах Америки, у яких існували відносно розвинені цивілізації, нічого не було відомо про залізо.

На час появи європейців в Америці було чотири цивілізації, що мали міста й держави. Йдеться про цивілізації ацтєків у Мексиканській долині, майя на

¹ *Аборигені* (латин. *aborigines*, від *ab origine* — від початку) — корінні жителі країни чи місцевості.

півострові Юкатан й у Гватемалі, чібча в гірській Колумбії та інків в Андах і на Болівійському узгір'ї.

Ацтеки прийшли в Мексиканську долину з півночі. Це був войовничий народ, який, крім прадавньої назви *астеки*, іменував себе ще *мешики*. За однією з версій, так ацтеки називали Місяць, від слова *мешик* походить і сучасна назва країни — **Мексика**. У 1325 р. ацтеки заснували столицю — м. Теночтітлан, що означає «біля кактуса» (на місці сучасного м. Мехіко). Вибір місця для столиці видавався дивним: це був острів посеред великого озера. За легендою, саме тут ацтеки побачили довгоочікуваний знак: орла, який, сидючи на кактусі, стискав у кігтях і дзьобі змію. Цей момент як символ хоробрості відтворено на державному прапорі Мексики.

У державі ацтеків збереглися родовий лад, багатобожжя та людські жертвоприношення. Добре розвиненими в них були ювелірна справа, ткацтво й будівництво. Вони мали й писемність, щоправда, досить примітивну.

Очоловав суспільство ацтеків так званий «пан людей». Він відав збиранням податків, керував зовнішньою політикою та армією. Особливу касту становили жерці, які вважалися цілителями, відповідали за церемонії проведення різноманітних свят і жертвоприношень.

Цивілізація *майя* досягла розквіту в I тис. На момент появи іспанців територія майя була поділена між кількома містами-державами. Правителі міст збирали податки, відали військовою справою, зовнішньою політикою, а також виконували функції верховних жерців. Основною робочою силою були вільні землероби-общинники.

Майя розвинули різноманітні ремесла, зокрема оброблення каменю. Вони шанувували богів, виконуючи складні ритуали, частиною яких було жертвоприношення, навіть людське, і гра в м'яч. Для визначення часу майя користувалися складною календарною системою з кількох циклів. Один із них був подібний до нашого сонячного року. Майя, чи не єдині в Америці, створили ієрогліфічне письмо, яке передбачало одночасне використання майже 400 знаків, визначили число «нуль». У них були розвинені архітектура, зокрема будівництво палаців і храмів на східчастих пірамідах, а також мистецтво, особливо скульптура й настінний живопис.

На території сучасної Колумбії проживали племена *чібча*. Загалом про культуру та історію цього народу відомо дуже мало. Вони зводили міста, уміли обробляти мідь. Особливо славилися чібча як вправні ювеліри, які виготовляли коштовні прикраси із смарагдами та посуд із золота, срібла й міді.

Теракотова фігурка правителя майя.

I ст. до н. е.

Зустріч цивілізацій — це контакти представників Старого й Нового Світу (Європи й Америки), початки яких пов'язані з відкриттям Американського континенту Х. Колумбом наприкінці XV ст. Однак чимало нащадків індіанців доколумбової Америки вважають, що це була не «зустріч», а насильницьке вторгнення європейців у чужий світ.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

З цивілізацією чібча пов'язаний цікавий звичай жителів області Гуатавіта, переказаний у легендах. На території цієї області знаходилося гірське озеро з такою ж назвою. Кожний новий претендент на владу в Гуатавіті здійснював на озері, що вважалося священним, особливу церемонію. Його тіло натирали пахучою смолою й обсыпали справжнім золотим піском. Потім у супроводі жерців із кошиками, наповненими золотими прикрасами, він відпливав на очеретяному плоті на середину озера, пірнав у його священні води й змивав із себе позолоту. Його свита кидала з берега в озеро як жертвоприношення золоті вироби й коштовне каміння.

Цей обряд зник незадовго до приходу європейців, однак чутки про нього переповідалися з уст в уста. Правителя, який здійснював церемонію, іспанці називали *el rey dorado*, тобто «позолочений король». Прізвисько правителя в дещо зміненому вигляді згодом закріпилося за всією Гуатавітою. З'явилася легенда, яка стверджувала, що десь у джунглях Амазонії є країна Ельдорадо, де золотом мостять вулиці й покривають дахи. Саме ця легендарна країна вабила іспанців.

Килим інків

- З чого інки ткали килими?

На південь від країни чібча, у гірських районах сучасних Перу й Болівії, знаходилася Країна чотирьох сторін світу, назва якої відображала поділ її території на чотири частини. Правителі цієї держави — *інки* — уважалися представниками бога сонця. Держава інків виникла в XII ст. Її столицею було м. Куско.

Інки були майстерними будівельниками й добре знали на металургії та ювелірній справі. У них було розвинене й ткацьке ремесло. З шерсті й бавовни вони ткали килими та виготовляли різноманітні тканини, які вишивали й розфарбовували.

Територію величезної держави інків з'єднувала добре розвинена система доріг завдовжки понад 5 тис. км. Інки зводили мости з опорамі на кам'яних стовпах, на дорогах чергували пости з гінцями, які швидко розносили повідомлення. За день кілька гінців могли подолати відстань до 240 км.

Інки користувалися досить точними місячним і сонячним календарями. Для спостереження за небесними світилами були побудовані обсерваторії. Писемності в інків не було. Знання передавали за допомогою *кіпу*: до широкої шкіряної стрічки прив'язували мотузки різної довжини, товщини й кольору. На кожній такій мотузці по-різному зав'язувалися вузлики. Поєднання довжини, товщини, кольору й форми вузлика означало певне поняття. За допомогою кіпу інки фіксували календарні дати, величину податків, кількість населення, воїнів, урожаю.

2. Конкістадори в Новому Світі

Услід за першовідкривачами в Новий Світ ринули ті, хто прагнув швидкого збагачення. Вони хотіли золота, яке, за розповідями, лежало просто під ногами. Однак золота не було. Переселенці отримували в Новому Світі земельний наділ і рабів-індіанців. Сюди з'їжджалися передусім лицарі, злочинці, шукачі при-

год та ін. Позбавлені традиційних загальнолюдських цінностей, вони були наділені мужністю й відвагою, але не вміли господарювати, знущалися зі своїх рабів, змушуючи їх тяжко працювати.

З 1510 р. розпочався новий етап завоювання Америки — колонізація й освоєння внутрішніх областей континенту. Цей етап має назву **конкіста** — завоювання. Учасники завойовницьких походів відомі як **конкістадори**. Початок цьому етапу було покладено вторгненням конкістадорів на Панамський перешийок і зведенням тут перших укріплень.

У цей час іспанські мореплавці відкрили *культуру майя*. Конкістадори були вражені чудовими містами. У храмах і палацах було багато прикрас і статуеток із золота й міді, карбованих золотих дисків із зображенням битв і сцен жертвоприношень.

Від місцевих жителів іспанці довідалися, що дорогоцінні метали майя привозять з країни ацтеків. У 1519 р. на завоювання цих земель вирушив іспанський загін на чолі з **Ернаном Кортесом** (1485–1547).

У квітні 1519 р. кораблі Е. Кортеса пристали до мексиканського берега. У його загоні було майже 500 конкістадорів, із них 16 вершників. Крім іншої зброї, вони мали 13 гармат. Іспанці розпочали відразу ж будувати фортецю Веракрус. Однак ацтеки не виявляли до них найменшої неприязні. Вони урочисто вітали конкістадорів, цілували перед ними землю та обдаровували.

Теплий прийом пояснювався тим, що ацтеки прийняли іспанців за посланців таємничого бога Кецалькоатля, якого в давнину вигнали з країни. Ернан Кортес уміло скористався із ситуації й невдовзі ввійшов зі своїми конкістадорами до Теночтітлана. Тут його радо зустрів правитель ацтеків Монтекусома, який поселив іспанців в одному з палаців у центрі столиці й підніс їм щедрі дарунки.

Невідомий художник.
Ернан Кортес. XVI ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1520 р. Уривок з листа Ернана Кортеса імператорові Карлу V з описом Теночтітлана

(...) Велике місто Теночтітлан збудоване на солоному озері... Є тут чотири дороги, що ведуть до міста, — це кам'яні насипи, ширина яких дорівнює довжині двох списів. Місто таке велике, як Севілья та Кордова разом узяті. Вулиці, особливо головні, широкі й прямі. Деякі вулиці складаються з двох частин: першу утворює своєрідна мостова, а другу — канава, по якій плавають човни. Є там і мости з широких балок,

Конкіста (від ісп. *conquista* — завоювання) — завоювання іспанцями Центральної і Південної Америки в XVI ст.

Конкістадори (від ісп. *conquistador* — завойовник) — учасники іспанських завойовницьких походів у Центральну й Південну Америку в XVI ст.

міцних і добре оброблених... Місто має чимало площ, де постійно проходять ярмарки. Є тут одна величезна площа, удвічі більша за місто Саламанку, куди щодня приходять на купівлю чи продаж понад 70 тис. людей. Тут ведеться торгівля найрізноманітнішими продовольчими товарами, золотими й срібними прикрасами, свинцем і оловом, мушлями, молюсками й різнокольоровим пір'ям, обробленими й неотесаними балками для будівництва, будівельним камінням... Є тут одна вулиця, на якій продають найрізноманітніших птахів, а саме: курей, перепілок, диких качок, папуг, соколів, голубів, сов, орлів... На цих ринках можна зустріти продавців лікарських рослин і різних трав. Тут знаходяться перукарні, де миють і підстригають волосся. Тут розташовані спеціальні приміщення, у яких людина може поїсти й попиту. На ринку можна зустріти людей, які готові за плату нести будь-який вантаж. На ринках міста можна купити фрукти й шкіру, фарбу та глиняний посуд, солону рибу й солодощі... одне слово, усе, що тільки можна уявити. (...)

- *Що вразило Е. Кортеса в Теночтітлані?*
- *Визначте, чим займалося місцеве населення, які культури вирощувало.*
- *Чи свідчить опис міста про високий рівень розвитку цивілізації ацтеків?*

Невдовзі Е. Кортес був змушений поїхати з Теночтітлана. За час його відсутності конкістадори почали грабувати мирних жителів, що призвело до повстання. Коли Е. Кортес повернувся, то став вимагати, аби Монтекусома вгамував свій народ. Однак ацтеки не підкорилися, і конкістадори вбили їхнього правителя. З великими труднощами Е. Кортес зумів вирватися з Теночтітлана.

Відновивши сили, Е. Кортес знову вдерся в країну ацтеків і в травні 1521 р. взяв Теночтітлан в облогу, яка тривала 3,5 місяця. Ацтеки вперто боронили свою столицю, але голод, епідемія віспи й облогові механізми іспанців зробили свою справу, і в **серпні 1521 р.** Е. Кортес заволодів Теночтітланом і зруйнував його. Держава ацтеків припинила своє існування.

Поступово завойовуючи землі в Центральній Америці, іспанці прагнули наблизитися до скарбів на півдні материка. Завойовників вабила казково багата країна інків. Один із загонів конкістадорів очолив малоосвічений **Франсіско Пісарро** (1471–1541), який до свого прибуття в Америку пас свиней у багатих сусідів. У 1524 р. він приїхав на тихоокеанське узбережжя Південної Америки, сподіваючись відшукати багаті на золото землі. Однак тільки в 1531 р. йому вдалося зібрати загін із 120 піхотинців і 36 кіннотників і вирушити до країни інків. Він довідався, що там вирує громадянська війна й становище правителя інків Атавальпи досить хитке. Це підштовхнуло Ф. Пісарро до рішучих дій.

*Невідомий художник.
Франсіско Пісарро.
XVI ст.*

Імперія ж Атавальпи виявилася неготовою воювати з дивними білошкірими прибульцями, тіла яких були закуті в залізо. Не менше лякали інків коні й небачена досі вогнепальна зброя. Поміркувавши, Атавальпа зрозумів, що в цій ситуації з конкістадорами краще домовитися.

Однак коли в листопаді 1532 р. Атавальпа в супроводі своїх воїнів прибув на офіційні мирні переговори з Ф. Пісарро, планам правителя інків не судилося збутися. Підступний Ф. Пісарро захопив його в полон.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Опинившись в ув'язненні, сердешний Атавальпа швидко зрозумів, ким є насправді Ф. Пісарро. Тому він вирішив відкупитися від жадібних до багатств конкістадорів, пообіцявши за своє звільнення стільки золота, скільки вміститься в підвальній кімнаті, де його утримують. Також Атавальпа зобов'язався наповнити сріблом два сусідні приміщення. Франсіско Пісарро легко пристав на таку пропозицію і вже за кілька місяців іспанці отримали за Атавальпову свободу 5,5 т золота й 12 т срібла. У сучасному грошовому еквіваленті це дорівнює приблизно 35 млн дол. чи 875 млн грн.

У 1533 р. Атавальпу було страчено. Після його смерті велетенська імперія інків занепала й швидко опинилася під владою іспанців. Одночасно із завоюванням імперії інків іспанські конкістадори шукали овіяну легендами й переказами «золоту» країну Ельдорадо. У 1524 р. вони розпочали завоювання території сучасної Колумбії, де було засновано порт Санта-Марта. Уже звідси іспанським конкістадорам удалося дістатися до володінь народу чібча й заволодіти його багатствами.

3. Створення колоніальних імперій

Першу колонію на землях Америки заснував ще Х. Колумб. Ідеться про укріплення Навідад на острові Гаїті, де поселилися 40 членів його команди. Іспанці знайшли тут поклади срібла й відкрили копальні для його видобутку.

Отже, іспанська колонізація Америки розпочалася з відкритих Х. Колумбом островів Карибського моря, які тривалий час називали *Вест-Індією*¹. Значних покладів золота тут не виявили, тому іспанці розпочали господарське освоєння цього району: будували фортеці, селища для переселенців, прокладали дороги, вирощували бавовну, цукрову тростину, прянощі.

З відкриттям і експлуатацією копалень золота й срібла в Мексиці та Перу іспанці відмовилися від ведення господарства на завойованих землях. Усе необхідне вони привозили з Європи в обмін на золото й срібло Нового Світу. В американські колонії їхали переважно дворяни, щоб збагатитися. Але обробляти землю чи працювати в копальнях вони не бажали та й не вміли. Потрібні були раби, і ними стали індіанці.

Жорстоке гноблення, тяжка праця на плантаціях і в копальнях, голод та епідемії призвели до масового вимирання. З 1512 р. почали видавати закони, які

¹ *Вест-Індія (Західна Індія, або Західні Індії)* — одна з ранніх назв Америки, аби відрізнити її від власне Індії та південно-східних країн Азії (Східні Індії — Ост-Індія). Нині назва Вест-Індія збереглася як найменування острівних архіпелагів між Південною й Північною Америкою — Великих Антильських (Куба, Гаїті, Ямайка, Пуерто-Рико), Малих Антильських і Багамських островів.

Єзуїтський колегіум і церква
в столиці інків — м. Куско.

Сучасне фото

забороняли ставитися до індіанців як до рабів. Проте іспанські колоністи не дуже зважали на королівські укази, і кількість населення невпинно зменшувалася. На деяких островах до середини XVI ст. його повністю винищили.

Колоністам потрібно було знайти іншу дешеву робочу силу. Нею стали чорношкірі раби з Африки, які були витривалішими за індіанців.

Одним із наслідків європейської колонізації Південної Америки стала поява тут так званого змішаного населення: *метісів* (нащадків від шлюбів європейців, переважно

іспанців, з індіанськими жінками) і *мулатів* (населення африкано-європейського походження).

У першій половині XVI ст. сформувалася система управління іспанськими колоніями в Америці. Були створені два віце-королівства: **Нова Іспанія** (Мексика, Центральна Америка, Венесуела й острови Карибського моря) і **Перу**, яке охопило майже всю територію Південної Америки, за винятком Бразилії. Віце-королі призначалися з вищої іспанської знаті. Вони їхали до колоній на 3 роки, не мали права брати із собою родину, купувати там землю й нерухомість, займатися підприємництвом.

Велику роль у колонізації Америки відіграла католицька церква. Відкриття й завоювання Америки Папа Римський розглядав як новий хрестовий похід із метою християнізації корінного населення. Ченці різних чернечих орденів — францисканці, домініканці й інші — мандрували за загонами конкістадорів, створюючи свої поселення — місії. Їхніми центрами були церкви й будинки, у яких жили монахи. Згодом у місіях відкривали школи для індіанських дітей.

Проводячи християнізацію, католицькі священники спочатку намагалися не лише зруйнувати місцеві релігійні вірування, а й викоринити культуру аборигенів Америки. Однак згодом місіонери почали використовувати елементи релігії й культури індіанських народів. Траплялося, що нові християнські храми зводилися на місці колишніх індіанських святинь. Поступово на засадах поєднання іспанських та індіанських елементів формувалася нова культура.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Першою білою людиною, яка виступила на захист індіанців, був священник, історик і гуманіст **Бартоломе де Лас Касас** (1474–1566). Він був єпископом однієї з провінцій Мексики. У Новому Світі Б. де Лас Касас прагнув вирішити два завдання: повернути індіанців у християнську віру та захистити їх від самих же християн. Він неодноразово перетинав океан, аби поінформувати іспанського короля про ситуацію в нововідкритих землях. У своїй книжці «Історія Індій» Б. де Лас Касас переконував, що, оскільки живу істоту може створити тільки Господь, то індіанці, так само, як і білі люди, є нащадками Адама та Єви. Погоджуючись

з його ідеями, Папа Римський видав буллу, згідно з якою індіанці визнавалися людьми, котрі мають безсмертну душу. Можливо, у тому, що в Мексиці й Перу донині проживають індіанські народи, є заслуга й Б. де Лас Касаса, якого ще за життя назвали *апостолом індіанців*.

4. Зміна поглядів на світ. Наслідки великих географічних відкриттів

Результати великих географічних відкриттів найвідчутніше виявилися в господарському житті західноєвропейських країн. Передусім змінився напрямок основних торговельних шляхів. Вони перемістилися із Середземного моря в Атлантичний океан. Звелася до мінімуму роль колись могутніх італійських торгових республік — Венеції та Генуї, натомість зросла роль Севільї, Лісабона, Антверпена й інших портів Атлантики. Лідерами в міжнародній торгівлі в першій половині XVI ст. стали Іспанія та Португалія, а згодом Англія й Голландія.

Великі географічні відкриття сприяли виникненню нових форм фінансової системи, банківської справи й кредиту в Європі.

Одним із наслідків надходження величезної кількості срібла й золота з Нового Світу в Європу стала *«революція цін»*. Упродовж XVI ст. в західноєвропейських країнах спостерігається різке підвищення цін на товари, особливо на продукти харчування. У середньому ціни зросли так: в Іспанії — у 4,5 раза, в Англії — у 4 рази, у Франції — у 2,5 раза, в Італії — у 2 рази. «Револуція цін» була обумовлена тим, що золото й срібло європейці захоплювали або у вигляді скарбів, або видобували за допомогою дешевої робочої сили. Тому вартість дорогоцінних металів різко знизилася, а товари, зокрема сільськогосподарські продукти та предмети першої необхідності, подорожчали. Ціни на хліб зросли в середньому в 5 разів. Водночас заробітна плата збільшувалася значно повільніше.

Відкриття Америки призвело до небаченого розквіту піратства в Атлантичному океані. Не бажаючи миритися із засиллям іспанців у Новому Світі, англійські, голландські та французькі купці на свій страх і ризик вирушали туди зі своїми товарами. Іспанці арештовували купецькі кораблі й забирали вантаж. Обурені потерпілі зверталися до своїх правителів, які надавали їм дозвіл у відповідь на такі безчинні дії захоплювати іспанські кораблі, щоб компенсувати збитки.

Здобутком великих географічних відкриттів у сферах матеріальної культури та повсякденного життя суспільства стала *харчова революція* — запозичення з Нового Світу невідомих раніше культур — маїсу, картоплі, томатів, перцю, квасолі тощо. Завдяки торгівлі з Південно-Східною Азією європейці споживали

«Револуція цін» — різке підвищення цін на товари, особливо на продукти харчування, у західноєвропейських країнах упродовж XVI ст. й зниження вартості цінних металів.

багато прянощів. У XVI ст. почали вживати шоколад — напій із мексиканських бобів какао, а в XVII ст. — каву з арабського Сходу.

Однак для аборигенів, приречених на рабство й вимирання, наслідки колонізації та завоювання нових земель були трагічними. Під час завоювання було зруйновано чимало унікальних пам'яток культури індіанських народів.

Зустріч цивілізацій, ацтеки, майя, чібча, конкіста, колонізація, конкістадори, «революція цін»; 1519–1522; Ернан Кортес, Франсіско Пісарро.

1. Поясніть, як вплинули великі географічні відкриття на розвиток європейської та світової торгівлі.
2. Поміркуйте, які категорії населення виграли, а які програли від «революції цін».
3. Як обґрунтовували конкістадори право завойовувати нововідкриті землі й знищувати корінне населення? Чим можна пояснити успіхи європейців у завоюванні нових земель?

Працюємо в парах

4. Визначте, що завозили в колонії з Європи й що везли з Америки, Азії та Африки до країн Європи.
5. Поміркуйте, чому досить розвинені цивілізації ацтеків, майя та інків так стрімко стали занепадати вже буквально під час перших зіткнень з іспанцями.

Працюємо в групах

6. Подискутуйте з приводу оцінки європейських завоювань з погляду лицаря-конкістадора, мешканця маленького містечка у Франції, Англії, Іспанії, індіанця-інка й негра-раба, якого привезли до Америки в трюмі корабля. (Зверніть увагу на способи завоювання та їх наслідки).

§ 3. Торговельний капітал

1. Мануфактурне виробництво й наймана праця. Становлення капіталістичних відносин

Характерна ознака господарського життя й економіки раннього Нового часу — співіснування нового й традиційного. У XVI — першій половині XVII ст. активно розвивалися як традиційні галузі промисловості (видобуток руди, металургія, текстильне виробництво, кораблебудування), так і нові (друкарська справа, виготовлення паперу, скла, дзеркал, мотузок, канатів). Однак більшість населення Європи й надалі займалася сільським господарством, і вагомих зрушень у цій галузі не спостерігалось. Сільське господарство залишалося дрібним, індивідуальним і ґрунтувалося на ручній праці з традиційним використанням тяглової сили — коней і биків.

Однак під впливом ринкових відносин сільський ландшафт почав змінюватися. У багатьох районах скорочувалися посіви зерна. Натомість розширю-

валися площі, що відводилися під сади й городи. Зростали обсяги вирощування технічних культур — льону й конопель.

На світанку раннього Нового часу більшість селян мала право розпоряджатися власним майном і за бажанням могла виїхати із села. Чимало сільських жителів більше не займалися натуральним господарством і виробляли товари на продаж, передусім шерсть, льон, оливкову олію та вино. Інші займалися прядінням вовни чи ткацтвом. Однак життям села керувала громада, а дворяни як власники помістя здавали землю в тимчасову оренду. У багатьох країнах строк оренди скоротився з 5 до 3 років. Це давало змогу частіше змінювати умови оренди й підвищувати плату за користування землею.

Важливим чинником економічного розвитку в ранній Новий час було зародження *капіталістичних відносин*. Вони стали закономірним результатом розвитку дрібного товарного виробництва в умовах ринку. Дрібні виробники — вільні селяни та міські ремісники — мали господарську самостійність. Однак прибуток дрібного виробника був нестабільним: він міг або досягти небаченого успіху, або зазнати цілковитого краху. У XVI–XVII ст. така тенденція спостерігалася як у містах, так і в селі, де поширювалася наймана праця за заробітну плату.

Поступовий природний перехід феодальної економіки до *капіталізму* пришвидшив процес «первісного накопичення капіталу» — зосередження багатства в руках купецтва та майбутніх підприємців. Існували різні способи накопичення капіталу: торгівля з колоніями Нового Світу, «революція цін», продаж продукції на ринку та ін.

Капіталізм почав активно утверджуватися в містах, хоча цехи не поспішали здавати свої позиції. Саме ремесло залишалося основною формою виробництва товарів масового вжитку — одягу, взуття, хатнього начиння та господарського реманенту. Однак боротьба в цехах поставила частину майстрів у нерівні умови. За рахунок зубожілих майстрів, «вічних» підмайстрів, міської бідноти й селян, які прибували із сіл у пошуках заробітку, у місті формувався ринок вільної робочої сили — *найманих робітників*. Так створювалися передумови для появи капіталістичної *мануфактури*, яка активно розвивалася протягом XVI–XVIII ст.

П. Брейгел Старший. Жнива.
Фрагмент. 1565 р.

- Доведіть, що сільське господарство залишалося традиційним.

Капіталізм — соціально-економічний лад, основу якого становлять різні форми приватної власності, товарно-грошові відносини й наймана праця.

Наймани робітники — вільні працівники, які не мали власної землі та господарства, тому наймалися до власників землі або підприємств і отримували заробітну плату.

Мануфактура (від латин. *manus* — рука та *factura* — виготовлення) — це виробництво, що характеризується розподілом праці найманих робітників на основі ручної ремісничої техніки.

Оснoву мануфактури становила ручна праця. Однак відмінність мануфактури від майстерні середньовічного ремісника полягала в масштабах, кількості робочої сили, у рівнях спеціалізації та поділу праці. Організаторами мануфактур були зазвичай купці й цехові майстри. Інколи в мануфактуру вкладали свої кошти й дворяни.

Існували три типи мануфактур: розсіяна, змішана й централізована.

Ознакою *розсіяної мануфактури* було те, що підприємець закуповував сировину й роздавав її ремісникам чи селянам, які працювали вдома. Потім підприємець отримував від них готову продукцію, яку реалізовував на ринку. Цей тип мануфактури був характерний для текстильної промисловості, кораблебудування, виробництва мотузок і канатів, предметів розкоші тощо.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1539 р. Із скарги ткачів Сеффока й Ессекса

(...) Лорду-хранителю королівської печатки. ...Ремесло ткацтва, що є головним... у сфері виготовлення сукна, прийшло в занепад, тож ніхто... не хоче віддавати своїх дітей навчатися цього ремесла, і, можливо, упродовж кількох років ткачі в Сеффоку й Ессексі взагалі переведуться... Багатії-суконники тримають у себе вдома ткацькі верстати, а також ткачів і валяльників на постійній роботі, у результаті чого ваші просителі, які працюють у себе вдома й мають дружин і дітей, постійно залишаються без заробітку. ...Ім загрожує страшна бідність, бо багатії-суконники узгодили між собою однакову платню за виготовлення сукна. Ця платня є такою мізерною, що вони (ткачі) ледве здатні утримувати своє бідне господарство, хоча безперестанку працюють удень і вночі, на свята й у будні; аби уникнути безробіття, ваші бідні піддані змушені брати роботу за платню, установлену суконниками. Як наслідок, чимало з ваших просителів, які колись мали добре господарство, залишилися без майна й воліли б найнятися до інших людей, і ще більше з них швидко опиняться в такому становищі, якщо не буде терміново вжито заходів проти цього (...).

- На що скажаться ткачі?
- Про появу якого підприємства свідчить документ? Визначте тип підприємства.

Значно ефективнішою була *змішана мануфактура*, коли частина виробничих операцій здійснювалася в майстерні підприємця. Так, у Флоренції під час виробництва сукна наймані робітники в майстерні шерстяника очищували й розчісували шерсть, а також розгладжували й обробляли готову тканину. Інші процеси відбувалися в майстернях ремісників, зв'язок між якими здійснювали агенти компанії шерстяників. Змішані мануфактури виникали в годинникарстві, у виробництві паперу.

Найбільш продуктивною була *централізована мануфактура*, коли все виробництво наймані робітники здійснювали під одним дахом. Усе необхідне для роботи виробниче знаряддя належало підприємцю, котрий особисто встановлював норми праці та її оплату. Яскравим прикладом організації централізованої мануфактури були друкарні. Загалом централізованих мануфактур було значно менше, ніж розсіяних.

Розвиток капіталістичних відносин виявився, крім іншого, у формах обігу товарів і грошей. У XVI ст. виникає новий вид торгових угод: оптова закупівля товарів за певними зразками на замовлення. Центром таких угод стає *біржа*, куди стікаються найновіші дані про рівень цін на різних ринках Європи. Більш високого ступеня досягає в той час і кредит: він стає міжнародним. Виникають загальновизнані центри кредиту — Антверпен, Ліон та ін. З'явилася *фондова біржа*, де проводилися операції з цінними паперами, векселями.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Слово *біржа* походить від прізвища багатого фламандської родини Ван дер Бурсе, що проживала в Брюгге (нині — у Бельгії). Члени цієї сім'ї з покоління в покоління були мініяйлами. В особняку родини Бурсе часто бували іноземні купці, особливо італійці. У 1485 р. або навіть пізніше італійські купці запровадили в Антверпені звичай Брюгге. Біржа швидко здобула неймовірну популярність, навіть більшу за ярмарки. Це пояснюється тим, що вона діяла безперервно.

К. Вісхер. Біржа в Амстердамі.
Гравюра. XVII ст.

Наприкінці XV ст. формується економічна школа *меркантилізму*, для якого характерне ототожнення багатства з кількістю грошей. Представники цієї школи виступали за те, щоб економіку контролювала держава.

Розрізняють ранній і пізній меркантилізм. Прихильники *раннього меркантилізму* вважали багатством передусім золото й срібло, а *пізнього* — надлишок продукції, який під час продажу в інших країнах давав грошовий прибуток. Для політики пізнього меркантилізму характерний *протекціонізм*.

Формування капіталістичних відносин проходило нерівномірно. Наприкінці XVI ст. капіталізм почав відігравати провідну роль в економіці Англії та Нідерландів, а також в окремих галузях виробництва у Франції й Німеччині.

Меркантилізм (від італ. *mercante* — торговець, купець) — економічна школа, яка теоретично обґрунтовувала політику ряду держав XV–XVIII ст., спрямовану на нагромадження золота й срібла в країні шляхом обмеження їх вивезення й збільшення експорту товарів.

Протекціонізм (від латин. *protectio* — прикриття, захист) — економічна політика держав, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції, а також заохочення державою розвитку тих галузей промисловості, продукція яких мала найбільший попит на зовнішньому ринку.

2. Розвиток техніки

У ранній Новий час перед винахідниками стояло завдання вдосконалення існуючих і пошуку нових пристосувань для використання сили природних джерел енергії — води й вітру. Удосконалювали водяні млини, у яких діаметр вертикального водоналивного колеса іноді досягав 10 м. Колесо почали робити з лопатями, що суттєво збільшило енергетичну силу млина. В областях, де річок було небагато, використовували вітряки. У XVI ст. їх почали будувати зі спеціальним пристроєм для обертання корпусу вежі, що надавало змогу змінювати нахил крил і враховувати напрямок вітру.

У гірничій справі широко почали використовувати механізми для відкачування води з копалень і штолень. Воду відкачували насосами, помпами, які приводили в рух коні, водяне колесо або вітряк. Руду з шахт піднімали корбою, що значно підвищило продуктивність праці. Її обслуговувало всього двоє робітників, тоді як раніше в процесі підйому руди брало участь кілька сотень чоловік. Руду до доменної печі доставляли вагонетками.

Досить значними були технічні вдосконалення в галузі металургії, наприклад важкі молоти для оброблення заліза почали приводити в рух за допомогою водяного колеса. Справжнім переворотом стало використання доменної печі замість традиційного горнила. У цих печах унаслідок нагнітання в топці кисню температура була значно вищою, ніж у горнилі. Підвищенню температури сприяло також використання не деревного палива, а кам'яного вугілля. Технологія ускладнилася: спочатку з руди виплавляли чавун, а потім із чавуну — сталь. Удосконалився процес плавлення інших металів — срібла, міді та свинцю. Створювалися також нові види сплавів.

Докорінні зміни відбулись у виробництві вогнепальної зброї. У XVI ст. гармати вже не кували, а відливали, для нарізання дула застосовували механічний верстат. Набула поширення індивідуальна вогнепальна зброя — аркебуза¹.

Г. Грікола. Добування руди.
1550 р.

- Які технічні пристрої використовували в металургії?

Із заліза, крім зброї, виготовляли також ножі, серпи, коси, колеса тощо. Розвиток кораблебудування стимулював виробництво цвяхів.

Наприкінці XVI ст. покращилася якість і розширилося виробництво віконного скла, почали виготовляти лінзи, в Італії було сконструйовано телескоп.

Важливим новаторством у текстильній галузі стало використання горизонтального ткацького верстата. Винайдення наприкінці XV ст. самопрядки (прядильного колеса) надало змогу об'єднати сукання й намотування

¹ Аркебуза (з голл. *hakbus* — рушниця на гачку) — гнотова рушниця, яку заряджали з дула.

нитки. В Англії набуло поширення прядильне колесо з педаллю, що значно полегшувало й прискорювало працю пряді.

3. Зміни в суспільстві. Виникнення абсолютизму

У результаті економічних зрушень упродовж XVI–XVII ст. відбуваються суттєві зміни в суспільстві. У межах попередніх станів виокремлюються самостійні групи, які відрізняються за способом і рівнем отримання прибутків, а також за життєвими орієнтирами.

Європейське дворянство вже не було однорідним військовослуживим станом. У ньому виокремилася так зване «*старе*» дворянство, до якого належали як багаті аристократи, так і середні й дрібні землевласники.

Ускладнилося життя малоземельних дворян. Лицарська служба задля отримання феоуду та й самі васальні відносини себе вичерпали. Лицарські землеволодіння дробилися. Молодші сини часто залишалися без земельної спадщини. Більшість представників безземельного дворянства, яке сповідувало лицарські ідеали, не шукала успіху на ниві торгівлі й підприємництва. Ці люди прагнули потрапити на службу до королівської армії, узяти участь у військових походах і колоніальних завоюваннях, аби в такий спосіб збагатитися. В Іспанії таких дворян називали *ідальго*, у Франції — *дворянством шпаги*.

Проте серед аристократії, середнього й дрібного дворянства були й такі, хто намагався підвищити прибутковість своїх помість, займався підприємництвом і торгівлею, упроваджував нові методи господарювання, вирощував нові культури. Їх прийнято називати «*новим*» дворянством.

Змінилося також міське населення. Тут чи не найзаможнішими були купці, які займалися міжнародною торгівлею, лихварськими й банківськими операціями. Частина купецтва з великим капіталом починала вести спосіб життя, подібний до дворянства: купувала землі, титули, маєтки й палаци. Натомість інші намагалися вкладати гроші в організацію мануфактур, у банки, торговельні компанії. Змінилося й життя ремісників. Якщо цехова еліта спромоглася втримати свої позиції, то дрібні ремісники стрімко біднішали, утрачали господарську самостійність, опускаючись до рівня підмайстрів і найманих робітників.

До особливої категорії, яка виокремилася в цей період із бюргерського середовища, належала *інтелігенція*: правознавці, лікарі, викладачі шкіл та університетів, митці та ін.

Суттєві зміни відбувалися й у житті села. Тут виокремилася заможна селянська верхівка. До неї належали хазяйновиті селяни, які зосередили у своїх руках чимало угідь, а також фермери, що брали землю в оренду в сеньйорів, використовували найману працю. Водночас стрімко зростала кількість безземельних і малозабезпечених селян, які були змушені виживати наймитуванням.

Усі ці зрушення з часом зумовили появу таких суспільних верств, як рання *буржуазія* і *пролетаріат*. Склад ранньої буржуазії поповнювався за рахунок

Буржуазія — у капіталістичному суспільстві клас, який володіє засобами виробництва й живе на прибутки від праці найманих робітників.

як сільських, так і міських підприємців — «нового» дворянства, купецтва, власників мануфактур, частини міської інтелігенції, селянської верхівки. Пролетаріат формувався з обезземелених селян і ремісників, які розорилися, і міського плебсу.

В епоху раннього Нового часу в країнах Західної Європи утверджується нова форма правління й державної влади — *абсолютна монархія*. Основу *абсолютизму* становить майже необмежене особисте правління монарха. Ознаки абсолютизму: 1) зосередження всієї влади в руках монарха, припинення діяльності станово-представницьких органів управління; 2) наявність розгалуженого управлінського апарату, завдяки якому монарх управляє країною; 3) існування постійної армії, яка підтримує монарха; 4) утрата сеньйорами судової й адміністративної влади, що переходить до держави. Іноді королівська влада підпорядковувала собі й церкву.

Абсолютизм утвердив нові засади в управлінні державою. Середньовічне бачення держави як королівської вотчини замінила адміністративна система з публічно-правовими методами. Політики почали говорити про «благо нації» та «державний інтерес».

Отже, формування абсолютизму стало важливим кроком у розвитку досконалішої суверенної держави. Саме таким був абсолютизм у Франції, Англії та Іспанії.

Капіталізм, наймані робітники, мануфактура, біржа, меркантилізм, протекціонізм, буржуазія, абсолютизм.

1. Назвіть технічні вдосконалення, які полегшували працю людини. Які джерела енергії тоді використовували?
2. Назвіть винаходи й удосконалення у військовій справі.
3. Які зміни відбулися в суспільних станах?

4. Прочитайте уривок із «Балади про... Джека з Ньюбері» Т. Делоні (1597).
  - ♦ «У кімнаті, світлій і просторій, стояло 200 верстатів, за ними працювало 200 чоловіків... В іншому приміщенні 100 жінок... чесали вовну, радісно співали пісні... В іншій кімнаті 100 дівчат пряли. 50 хлопців стригли... тут працювало 80 прасувальників...»
  - Яке виробництво описує Т. Делоні? Назвіть його тип. Чим воно відрізняється від майстерні середньовічного ремісника?

Працюємо в групах

5. Знайдіть позитивне й негативне в запровадженні технічних винаходів, появи нових сільськогосподарських культур. Які соціальні групи постраждали від технічного розвитку?

Абсолютизм (від латин. *absolutus* — необмежений, незалежний, безумовний) — форма правління й державного устрою, при якій монарху належить необмежена верховна влада.

§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи

1. Житло й хатнє начиння

В епоху раннього Нового часу почали будувати більше житла, передусім у містах. Залежно від природно-географічних умов і місцевих традицій будинки зводили з дерева чи каменю. У Середземномор'ї, де майже вирубали ліси, основним будівельним матеріалом стали цегла й камінь. Натомість на півночі Європи, зокрема в країнах Скандинавії, Англії, у лісистих районах Франції та Німеччини, переважало дерев'яне будівництво. Щоб уберегти будинки від пожежі, їх часто зводили на дерев'яному каркасі з глиняним наповненням. Проте й у цих країнах у будівництві дедалі активніше почали застосовувати камінь і цеглу.

Дахи вкривали переважно черепицею та гонтом (покрівельний матеріал із дощечок). Щоправда, траплялися хати, укриті соломою, особливо в селах. Земля в місті коштувала дорого, тому будинки зводили в кілька поверхів. Бідні люди жили в тісноті, а будинки заможних городян, приватні палаци мали багато просторих приміщень. Прикладом нечуваних пишнот першої половини XVI ст. може слугувати маєток родини відомих купців і банкірів Фуггерів в Аугсбурзі.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Потрібно зазначити, що на початку XVI ст. під Аугсбургом для службовців банкірів Фуггерів було збудовано поселення Фуггерай. Воно складалося з 52 типових двоповерхових будинків. Поселення Фуггерай — перше соціальне поселення у світі. Вартість невеликої квартири на рік становила один рейнський гульден і три молитви на день за родину Фуггерів і засновника поселення. Концепція поселення донині вважається найкращою. Тепер це частина Аугсбурга — вулиця Фуггерай.

Вулиця Фуггерай в Аугсбурзі — частина селища, збудованого Фуггерами на початку XVI ст. для службовців. *Сучасне фото*

- Доведіть, що банкіри Фуггери піклувалися про добробут своїх підлеглих.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Уривок з дорожнього щоденника Ганса фон Швейніхена «Визначні й пам'ятні місця» з описом особняка Фуггерів в Аугсбурзі

(...) Пан Фуггер запросив якось у гості його світлість князя (ідеться про одного з князів Лігніц) разом з одним паном з Шенберга...

Обід було подано в залі, з-поміж прикрас якої передусім впадало в око золото. Підлога була мармурова й така ковзка, що по ній доводилося ходити, наче по льоду. Через усю залу простиралася стіла з напоями, заставлений позолоченими глеками з великими чудовими венеційськими келихами, вартість яких, як подекували, набагато вища за тонну золота. Я чекав його світлість князя біля столу. У цей час пан Фуггер передав через мене для його світлості князя вітальний келих у формі корабля, мистецьки виконаного з чудового венеційського кришталю. Коли я взяв цей бокал і пішов через залу, то, позаяк був у нових черевиках, посковзнувся і впав на спину посеред зали, виливши вино собі на шию... Чудовий корабель розбився на друзки. ...Усі довго сміялися; однак згодом я довідався, що пан Фуггер казав, ніби заплатив за цей корабель 100 гульденів.

Пан Фуггер повів його світлість князя по всьому дому — настільки величезному, що німецький імператор під час імперського сейму знайшов там притулок з усім своїм двором. Між іншим, Фуггер привів князя до однієї вежі. Там він показав його світлості скарби, серед яких були ланцюги, регалії, коштовне каміння, рідкісні монети й зливки золота розміром з голову — скарби, вартість яких, за його словами, перевищує мільйон золотих. Потім відчинив скриню, доценту набиту тільки дукатами й кронами. Він сказав, що там їх на 200 тисяч гульденів... Після цього повів князя до іншої вежі, що була до половини наповнена талерами... У такий спосіб він виявив велику шану до його

світлості князя й разом з тим показав своє багатство та силу. (...)

- Які деталі інтер'єру свідчать, що це будинок багатого банкіра?
- Поміркуйте, чому Фуггер демонстрував скарби князю.
- Розгляньте ілюстрацію та поміркуйте, як імператор Карл V ставився до Фуггера.

Ф. Беккер. Імператор Карл V відвідує Фуггера.
1866 р.

Сільські будинки були простіші й не такі вишукані, як міські. Навіть у заможніших селян дім складався з одного житлового приміщення, що водночас виконувало роль світлиці, спальні й кухні. Приміщення для худоби й різних господарських потреб знаходилися переважно під одним дахом із житловим.

Меблі, як і раніше, розставляли вздовж стін. Головним предметом інтер'єру було ліжко. У будинках заможних людей ліжка були високими, вишуканими. Їх прикрашали скульптурою, різьбленням, над головою розміщували живописні полотна, зокрема образ Богородиці. Таке ліжко мало балдахін або шторки. Важливим елементом інтер'єру була скриня. Часто вона використовувалася не тільки для зберігання речей, а й для сидіння. Традиційно в скрині зберігався посаг нареченої. Шаф для одягу ще не було. Столи й стільці оздоблювали вишуканим декором.

На особливу увагу заслуговують кабінети та бібліотеки. Якщо бібліотеки були публічним місцем, де збиралася еліта, проводилися наукові диспути чи поетичні вечори, то кабінети призначалися для усамітнення й індивідуальної роботи. Невеликі кабінети називали *студіоло*. Уже наприкінці XV ст. в приватних будинках з'являються стелажі й етажерки для книжок.

Обстановка в селянському будинку й надалі залишалася дуже бідною й задовольняла тільки найскромніші вимоги. Меблі були грубими й важкими. Як правило, їх виготовляв сам господар звичайними теслярськими інструментами. Матеріалом слугували необроблені дошки, частіше — грубі бруски, а подеколи — цільне дерево, з якого виготовляли скрині. Недоліки селянських меблів намагалися приховати за допомогою різьблення або традиційного розпису по дереву.

2. Комфорт і санітарія

Міська забудова в Європі й надалі мала хаотичний характер, тому міста були подібні до нагромаджень будинків і прибудов. Міські вулички були вузькими, звивистими, темними й часто вели в глухий кут. Це призводило до пожеж чи інших лих. Тоді старі квартали зносили, і влада мала змогу розширити місце для подальшої забудови.

Види виробництва, пов'язані з брудними чи шкідливими відходами, ринки, бійні, кузні, фарбувальні майстерні тощо розташовували на околиці міста. На центральних вулицях і площах забороняли їздити на возах і торгувати окремими видами товарів. У деяких містах організовували перші громадські сади й парки. Вони не тільки прикрашали їх, а й оздоровлювали жителів.

Однак така ситуація була швидше винятком із правил. Майже всюди в Європі міста залишалися брудними. Вимощені вулиці траплялися дуже рідко, а водогін був у небагатьох містах. Воду набирали в річках, криницях і фонтанах, де могли бути мертві кішки, собаки та пацюки. Не було й каналізації. Відходи й нечистоти іноді виливали просто на голови перехожих.

Незважаючи на заборону влади, городяни продовжували утримувати в місті худобу. Нерідко на вулицях міста можна було побачити свиней.

Однак саме в цей час заможні городяни почали більше дбати про комфорт у своїх оселях. Якщо раніше підлога на першому поверсі була глиняною, то тепер її покривали кам'яними або керамічними плитами, а на другому поверсі — дошками. У будинках дуже багатих людей викладали паркет. В епоху Відродження набув поширення звичай устеляти підлогу першого поверху духмяними квітами влітку й сіном узимку.

Прикрашали також стіни, зокрема їх розмальовували за античними зразками. Ще в XV ст. з'явилися шпалери з тканини — оксамиту, шовку, атласу,

Зал у будинку Е. Роттердамського.
м. Брюссель (Нідерланди).
Сучасне фото

- Якими меблями користувалися в ранній Новий час?

Гобелен «Галерея».
м. Антверпен (Бельгія). 1640 р.

- Поміркуйте, хто міг прикрашати свій дім гобеленом.

Утім, у XVI ст. в окремих будинках з'являються ванні кімнати. Туалетів тривалий час не було навіть у королівських палацах. І тільки наприкінці XVI ст. в Англії винайшли туалет із зливною системою. Але ще майже півтора століття його широке запровадження у Франції сприймалося вороже.

Отже, зручні й гігієнічні умови проживання впроваджувались у Європі дуже повільно.

3. Зміни в харчуванні

У ранній Новий час, порівняно з пізнім Середньовіччям, раціон харчування суттєво не змінився, хоча внаслідок великих географічних відкриттів у ньому з'явилися нові страви. Харчування знаті й простолюду, селян і городян суттєво відрізнялося.

навіть шкіри, подеколи з позолотою. Однак справжньою сенсацією стала поява паперових шпалер.

Тоді ж увійшли в моду й гобелени, на яких зображали сюжети з античної та біблійної міфології чи історії, іноді — сцени з життя селян і сеньйорів. Комфорт створювали також дзеркала, годинники, свічники, канделябри, декоративні вази тощо.

Аж до XVII ст. двері в будинках були вузькі. Вони відчинялися назовні й крізь них могла пройти тільки одна людина. Вікна й надалі залишалися невеликими й мали багато дерев'яних поперечок. У віконні шибки зазвичай вставляли тканину, проолієний папір, гіпсові пластини тощо, а з другої половини XVI ст. — скло. Джерелом освітлення залишалися факели, металеві чи глиняні плішки, свічки, вогонь від каміна.

Ні водогону, ні каналізації в будинках не було. Господарі обтирали обличчя й руки вологим рушником. У лазні, які поширилися в Європі ще з XIII ст., ходили дедалі рідше. Це пояснювалося як небезпекою інфекційних захворювань, так і критикою церкви, яка вважала, що масові відвідини лазні суперечать християнській моралі. Удома милися в дїжках, цеберках і тазах переважно на кухні. За таких умов білизною користувалися дуже рідко. Навіть у будинках багатих жителів було багато клопів, бліх і вошей.

Їжа була досить одноманітною. Із зернових культур найчастіше споживали пшеницю, жито, просо, овес, ячмінь, згодом — гречку і кукурудзу. З них випікали хліб і коржі, готували супи й каші.

Хліб бідняків відрізнявся від хліба багатіїв. Заможні люди їли пшеничний хліб із просіяного борошна. Щоб він був м'яким і пишним, його замішували на дріжджах. Селяни ж задовольнялися житнім хлібом із борошна грубого помолу. У нього додавали також рисове борошно, а в голодні роки жолуді й коріння.

Важливим доповненням до зернових були бобові: боби, горох і сочевиця. З гороху навіть випікали хліб. Перелік овочів і фруктів, які вирощували європейці, практично не змінився. Однак з арабських країн до європейців завозили апельсини й лимони, з Єгипту — мигдаль, зі Сходу — абрикоси, з Америки — дині, кабачки, мексиканський огірок, солодку картоплю (батат), квасолю, томати, перець, какао, картоплю.

Рослинну їжу урізноманітнювали рибою. Найчастіше споживали оселедця, тріску, тунця й сардину. У Чехії, наприклад, у ставках розводили коропів. Багаті люди могли придбати заокеанську рибу. Риба була одним з основних продуктів харчування під час посту, тому міська влада, керівництво шкіл і шпиталів задовго до Великого посту робили значні запаси різних видів риби, яку засолювали, коптили, в'ялили тощо. Крім того, люди постували в середу, п'ятницю й суботу. Загалом, приблизно 150 днів на рік були «пісними».

Їли також і м'ясо, у Центральній і Східній Європі — більше яловичину чи свинину, а в Англії, Іспанії, Франції та Італії — баранину. Любили страви з дичини, домашньої птиці, навіть голубів. Городяни споживали м'яса більше, ніж селяни.

У ранній Новий час значно зросло споживання цукру, який виробляли в заморських колоніях. Цукрові заводи споруджували також у європейських містах.

З другої половини XVI ст. в Європі стають популярними гарячий шоколад, кава та чай. Уважалося, що шоколад наділений лікувальними властивостями, є засобом проти дизентерії, холери, ревматизму та безсоння тощо.

У бідній селянській родині королівською їжею вважалися шматок сала або сиру з хлібом і цибулиною. Зате на свята чи весілля родина різала останню худобину й виносила з комори

Я. Стен. Пекар. 1658 р.

А. Караччі.

Бобова юшка. 1580-і роки

- Пригадайте, яким столовим посудом користувалися в добу Середньовіччя.

все до останнього шматочка, аби потім у голодні дні було про що з приємністю згадувати.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Початок XVI ст. З книжки Йоганна Бемуса «Звичаї харчування в Німеччині»

(...) У той час, коли знать споживає дорогу їжу, бюргери живуть помірковано. Ті, хто працюють, харчуються чотири рази на день, непрацюючі — тільки двічі. Трішки хліба, вівсяна каша або відварені боби — їжа селян, а вода чи сироватка — їхнє питво. Саксонці печуть білий хліб, п'ють пиво, їхня їжа важка й недолуга... Вестфальці споживають чорний хліб, п'ють пиво. (...)

- Чим, на вашу думку, відрізняється тогочасне харчування населення від сучасного?

В епоху раннього Нового часу дедалі більшого значення набуває не так їжа, як сервірування столу, порядок подання страв, спілкування, манери тощо. Тобто поступово формуються правила поведінки за столом.

Столовий посуд поповнився новими предметами й став вишуканішим. Тарілки, миски, келихи почали робити металічними: для королів і знаті — зі срібла, позолоченого срібла, а подеколи й із золота. З XVI ст. зростає попит на олов'яний посуд, який навчилися обробляти й прикрашати не гірше, ніж золотий чи срібний. Збільшилася кількість фаянсового, а також різнокольорового скляного посуду. Декорували посуд емаллю, металом і навіть кришталем.

Почесне місце на столах займали спеціальні підставки для різних страв — триніжки, а також салатниці, сільниці та цукерниці. Цікаво, що їх також оздоблювали дорогоцінними металами, коштовним камінням, кришталем, склом, фаянсом тощо. Столи прикрашали різноманітними невеликими скульптурами.

Із столових приборів найважливішими були ложка й ніж. Великим ножем нарізали м'ясо на загальних тацях. З них кожен брав шматок для себе — власним ножем або руками. У XVI ст. європейці поступово починають використовувати виделки. Існували країни, де стало звичкою користування індивідуальним посудом. Наприкінці XVI ст. у Швейцарії навіть у шинку кожний відвідувач мав свої ложку, ніж, тарілку й келих. Простолюд і надалі користувався дерев'яним і глиняним посудом.

4. Одяг і мода

На початку XVI ст. суттєво змінився одяг. Покращання якості життя, зростання добробуту непривілейованих верств населення сприяли пошквалюванню інтересу до моди.

Одяг чоловіків і жінок складався з нижнього та верхнього вбрання, плаща, головного убору, взуття. Спідньої білизни ще не було, її певною мірою замінювали сорочки, яких навіть у гардеробі знаті було небагато. Спали роздягненими. Звичай одягати нічну сорочку поширився тільки в XVII ст. в середовищі заможних родин. Наприкінці XVI ст. жінки почали носити панталони й інші види спідньої білизни. Чоловіки спідню білизну одягли значно пізніше.

Основою нижнього одягу була сорочка найрізноманітніших фасонів. Бідняки шили її з грубої тканини, а забезпечені люди — з льону, шовку, тонкої шерсті. Сорочки закривали шию, могли бути розшиті золотом, бісером і перлами.

Змінився й верхній чоловічий одяг: серед багатіїв увійшов у моду чорний сукняний костюм, який запровадили іспанці. Поширилася підкреслено аристократична іспанська мода — строгий, немов накрохмалений, одяг: камзол, що тісно облягає стан; штани з пуфами; короткий плащ-накидка; комір, обрамлений жабо; черевики з розрізами та головний убір з вузькими крисами чи берет.

Усі чоловіки носили камзол, що застібався або зашнуровувався. На грудях і рукавах камзол прошивали ватою, плечі викладали ватними валиками. За допомогою вати «нарощували» живіт. Уважалося, що це надає чоловікам поважності. Щоправда, любителі покепкувати прозвали цю деталь камзола «гусячим черевом». Краї камзола обшивали хутром. Монархи використовували для цього хутро горностая чи соболя, дворяни — куніці, бюргери — лисиці, а селяни — кіз або баранів. Поверх камзола накидали плащ, що сягав до колін. Довгі плащі носили тільки лікарі та вчені.

Жіночий одяг був подібний до чоловічого. Верхня частина сукні була закритою й завершувалася, як і чоловічий камзол, прямим коміром, але рукави були не такими пишними, на зап'ясті вони звужувалися. Колір суконь був, як правило, білим, чорним, сірим, бузковим і малиновим. Широченні спідниці натягували на жорсткий каркас без жодної складки. На ноги взували спеціальні дерев'яні котурни. До вечора від такого одягу та взуття боліло все тіло, а надто ноги. Припускають, що таку моду ввели представники духовенства — непримиренні вороги танців і розваг.

У середині XVI ст. стали модними брижі — високі коміри, що сягали аж до підборіддя, вух і потилиці. Зазвичай брижі робили з дорогого тонкого полотна, якому надавали красивої форми, викладаючи складки за допомогою спеціальних щипців і шитих усередину дротиків. Незважаючи на певний дискомфорт, від цього модного винаходу були в захваті як чоловіки, так і жінки. Згодом брижі почали декорувати, а їхні краї вирізати зубчиками.

Д. Веласкес. Портрет іспанського короля Філіппа IV. 1631–1632 рр.

Д. Веласкес. Портрет дружини Філіппа IV, королеви Анни Марії. 1652–1653 рр.

- *Визначте складові «іспанської моди».*

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1530 р. Зі звіту про в'їзд французької королеви Елеонори в Бордо

(...) Королева була вдягнена за іспанською модою. Її голову прикрашала діадема із золотих метеликів. На плечі спускалося волосся, перевите стрічками; крім того, на ній був малиновий оксамитовий чепчик, розшитий коштовним камінням і прикрашений білим пером. Сукня її також була малинова, оксамитова, підбита білою тафтою, з якої були зроблені й маленькі б'уфи (пишні складки) на рукавах. Рукави прикрашала золота й срібна вишивка. Нижня спідниця в королеви була з білого атласу, також прикрашена сріблом і коштовним камінням. (...)

З-поміж прикрас особливо цінувалися масивні нагрудні золоті ланцюги, які носили не тільки чоловіки, а й жінки. Обов'язковими аксесуарами стали віяло, рукавички й ароматизована хустинка. З головних уборів перевагу надавали беретам. Однак жінки любляли ходити простоволосими й прикрашати зачіски квітами, віночками, діадемами, сіточками тощо. У моді було й накладне волосся. Ідеалом краси вважали блондинок із високим чолом.

Чоловіки мали довге волосся, яке інколи заплітали в косу, що звисала з одного плеча. Згодом цю зачіску замінила інша — «колба», тобто гладенько зачесане й рівно підстрижене волосся. З утвердженням іспанської моди чоловіки почали відпускати гостру борідку й закручувати вуса. Згодом форма бороди стала пишнішою.

Селяни запозичували елементи одягу в городян. Однак буденний одяг селянина й надалі був із грубої тканини, виготовленої переважно в домашніх умовах. Саме селянське вбрання згодом було взято за основу національного костюма.

5. Дозвілля

Кожний із суспільних станів по-своєму проводив дозвілля. Особливо різноманітним було життя при дворах правителів. Сформувався своєрідний стиль, який поширився далеко за межі вузького кола наближених до правителя осіб. Феодальні усобиці поступилися місцем дуелям і безконечним інтригам у гонитві за королівськими милостями. Улюбленими розвагами знаті були полювання, гра в гольф і неквапливі прогулянки в добре впорядкованих парках.

У придворному суспільстві раннього Нового часу помітну роль відігравали жінки. Статус жінки при дворі означав дуже багато, нерідко від нього залежало й становище чоловіка в суспільстві. Придворне життя потребувало вишуканих манер. Саме тому надзвичайно популярними стали книжки про етикет. Природність поступилася місцем витонченості.

Світські дами змагалися між собою, приймаючи впливових гостей. Вони прагнули вразити їх вишуканою їжею, танцями, співами, музикою й театралізованими сценами. Поступово стали модними балет і музичні вистави, провісники опери. Знаті і багаті городяни відкривали мистецькі салони.

Веселощі й свята, передусім релігійні, прикрашали одноманітне й суворе повсякденне життя селян. Особливо урочисто відзначалися день святого покровителя сільської церкви, завершення жнив.

З епохи Середньовіччя в ранній Новий час перейшли й різноманітні ігри. Серед них чи не найпопулярнішою була гра з м'ячем. Узимку люд розважався катанням на санках, лижах і ковзанах.

Для людей різних станів стало звичним проводити час за столом у дружньому товаристві. У таверні, корчмі чи заїжджому дворі можна було приємно відпочити, поспілкуватися з друзями, дізнатися новини, зіграти в карти чи кості, випити й поїсти. Такі форми спілкування свідчили про більшу відкритість європейців.

Я. В. ван Делфт.
Служниця з глечиком
молока. Приблизно
1658–1660 рр.

Г. Аверкамп. Сцена на льоду. 1610 р.

- Чим займалися жінки? Поріняйте їхній рід занять із чоловіками.

- Пригадайте, як розважалися знатні чоловіки. Чим займалися світські дами?

Студіоло, іспанська мода, брижі.

1. Які будинки споруджували в містах?
2. Які нові меблі з'явилися у ранній Новий час?
3. Як захоплення модою вплинуло на розвиток промисловості?

4. Які зміни в харчуванні відбулися в Новий час?
5. Що нового (посуд, страви) з'явилося в XV–XVI ст. порівняно з епохою Середньовіччя?
6. Як змінилося хатнє начиння в ранній Новий час?

Працюємо в парах

7. Уявіть, що ви повернулися з подорожі в Америку (Індію). Складіть меню урочистого обіду так, щоб гості не лише були здивовані, а й зрозуміли, де ви були.

Практичне заняття 1

Цивілізації доколумбової Америки

1. Розгляньте уважно фото 1 й дайте відповіді на запитання.

- Чому це місто розбудовувалося високо в горах у природній гармонії з навколишнім середовищем?
- Які засоби використовували інки для його зведення?
- Що свідчить про високий рівень цивілізації інків?
- Чому після падіння імперії інків це місто покинули його жителі?
- Чому Мачу-Пікчу було виявлено археологами лише на початку ХХ ст.?
- Чи збереглося б Мачу-Пікчу, якби в ХVІ ст. його виявили іспанці?

Місто Мачу-Пікчу — загадкова фортеця, святилище інків.
Сучасне фото

2. Розгляньте малюнок 2, де зображено чиновника з кіпу (1625), і дайте відповіді на запитання.

- Як ви вважаєте, чи зручно було користуватися системою «вузликового письма»?
- Як відомо, досі залишається таємницею, яку інформацію закладено в кіпу. Що, на вашу думку, могли фіксувати за допомогою вузликів?
- Чи засвідчує ця вузликова система письма високий рівень освіченості інків?
- Спрогнозуйте, чи вдасться людству колись розгадати кіпу.

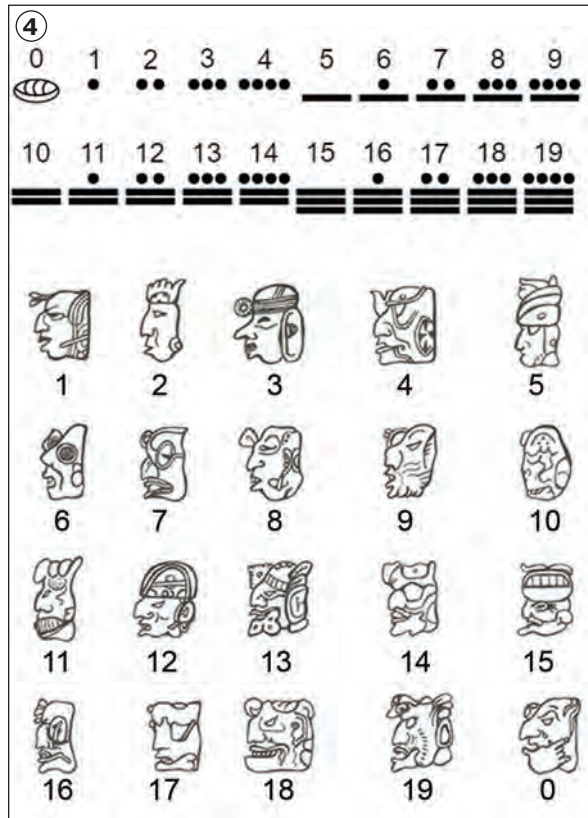
3. Розгляньте малюнок 3, де зображено піктографічний рисунок ацтеків з іспанським пояснювальним текстом (1594), і дайте відповіді на запитання.

- Пригадайте, що таке *піктограма*.
- Доведіть, що письмо ацтеків було піктографічним.

4. На малюнку 4 зображено систему чисел цивілізації майя. Ознайомтеся з нею й дайте відповіді на запитання.

- Чи зручною була ця система для щоденного користування?
- Чому майя використовували для лічби профілі людей? Чи не пов'язано це з проведенням якихось магічних ритуалів?
- Чи вірите ви в календар майя як у пророцтво щодо майбутнього земної цивілізації?

5. На малюнку 5 зображено представників різних суспільних верств майя. Розгляньте малюнок і дайте відповіді на запитання.

- Які категорії населення відтворено на малюнку?
- Хто, на вашу думку, знаходиться на вершині суспільної піраміди?
- Чи можна встановити за зовнішнім виглядом рядових і привілейованих членів суспільства?
- Чим, на вашу думку, займалися представники знаті?
- Чим, як ви вважаєте, займався простолюду?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ I

«ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН»

Які зміни відбулися в період раннього Нового часу?

Більшість населення Європи продовжувала займатися сільським господарством, і вагомих зрушень у цій галузі не спостерігалось. Поступово внаслідок удосконалення знарядь праці й запровадження нових способів господарської діяльності людини зростали обсяги виробництва продуктів харчування.

Відкриття й винаходи XV–XVI ст. зумовили появу нових виробничих галузей. Збільшилася кількість міст і міського населення. Завдяки розвитку виробництва виникли розсіяна, змішана та централізована мануфактури.

Зросло товарне виробництво, склалися товарно-грошові відносини. Економічний поступ спричинив зміни в соціальній структурі суспільства — з'явилися стани «нових» людей — наймані робітники, «нові» дворяни, буржуазія.

На початку раннього Нового часу зазнало змін духовне життя людини. Якщо в епоху Середньовіччя свідомість формувалася під впливом церкви й станової належності, то ранній Новий час показав відокремленість особи, її намагання покладатися на власні сили. З'явилися нові можливості — досягнення багатства, успіхів у суспільстві, започаткування власної справи.

Станова монархія поступилася абсолютній, влада монарха стала необмеженою, роль станово-представницьких органів влади звелася нанівець.

Унаслідок великих географічних відкриттів змінилася карта світу — прокладено нові торговельні шляхи, утворено нові держави на території нововідкритих земель, сформовано перші колоніальні імперії.

Економічний і суспільно-політичний розвиток країн, континентів, частин світу відбувався нерівномірно.

Чому великі географічні відкриття є початком епохи раннього Нового часу?

- Людина піддала сумніву традиційні географічні знання, вирішила на власному досвіді впевнитися, що світ є іншим. Європейці, утративши традиційні торговельні шляхи на Схід, відкрили морський шлях в Індію.

- З'явилося розуміння необхідності запровадження нових способів ведення господарської діяльності, технічних удосконалень і винаходів.

- Люди почали відмовлятися від старих традицій і вірувань. Порушилися патріархальні відносини між селянами й феодалами. У більшості країн селяни

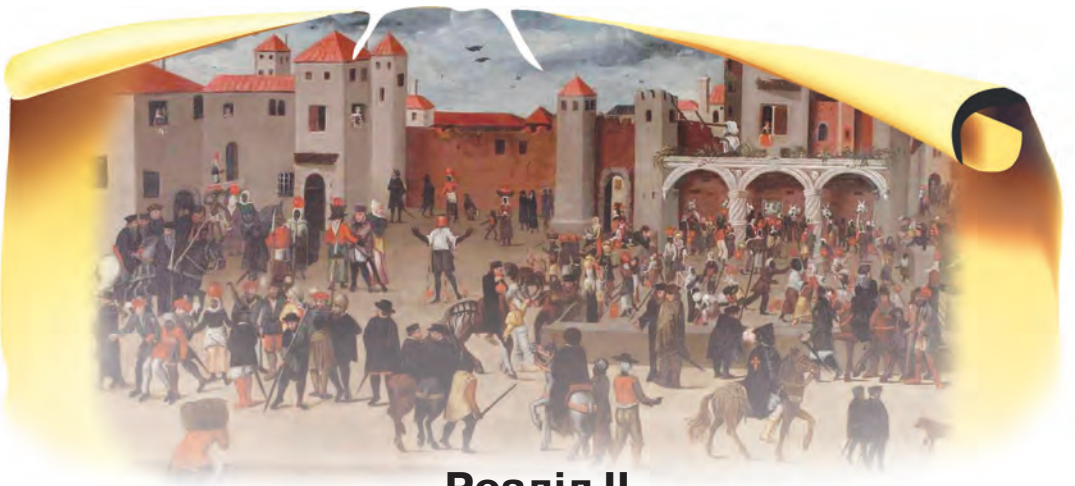
домоглися особистої свободи. Величезні прибутки приносила колоніальна торгівля. Процвітали банкіри, з'явилися біржі.

- У суспільстві з'явилися люди, налаштовані на підприємницьку діяльність, виникло прагнення заробляти, йти на розумний ризик.
- На зміну феодальним відносинам прийшли капіталістичні.

Як вплинули великі географічні відкриття на економічний і суспільно-політичний розвиток країн світу?

- Розширився світогляд людини — було відкрито Новий Світ.
- Засновано перші колоніальні імперії.
- Торговельні шляхи перемістилися із Середземного моря в Атлантичний океан. Торгівля поєднала материки й континенти, почала розвиватися світова торгівля. Зародився світовий ринок.
- На перший план вийшли морські держави й морські порти — Лісабон, Антверпен, Лондон. Антверпен став центром світової торгівлі.
- Збільшення в Європі кількості золота й срібла за рахунок пограбованих країн Нового Світу спричинило знецінення грошей, зростання цін на продукти й товари. Це призвело до «революції цін».
- Обсяг виробництва товарів у Європі суттєво зріс.
- Відбулася революція в системі харчування європейців — воно урізноманітнілося завдяки вживанню в їжу рослин і прянощів, привезених із ново-відкритих земель.

Розділ II

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Народження нової культури

Пригадайте

1. Які нові явища спостерігаються в культурному житті середньовіччя?
2. Уважно прочитайте вислів швейцарського історика Я. Буркхарта:
«...Найголовніша її [тобто культури Відродження] заслуга в тому, що вона вперше розкриває внутрішній світ людини й закликає її до нового життя». Що нового спостерігається в культурі Відродження? Хто став центральною постаттю культури Відродження?
3. Які людські цінності звеличували італійські гуманісти?

1. Гуманізм

Епоха Середньовіччя в Європі змінилася епохою **Відродження**, або Ренесанс. Його основою став **гуманізм**. Уперше термін «гуманізм» з'явився в працях римського мислителя й політичного діяча Цицерона, який називав гуманізмом вищий культурний і моральний розвиток людських здібностей.

Наприкінці XV ст. гуманістами стали називати культурних діячів, які спрямовували свої інтереси на вивчення всього, що пов'язане з людиною та її духовним світом. З'явився новий комплекс гуманітарних наук — *studia humanitatis*. Крім граматики й риторики, які традиційно вивчали в середньовічній системі освіти, він увібрав і нові дисципліни — історію, етику, філо-

Відродження (фр. *Renaissance*, від латин. *re* — знову й *nasci* — народжуватися) — епоха розвитку європейської культури, для якої характерне відродження інтересу до людини, повернення до ідеалів античності, гуманізму.

Гуманізм (від латин. *humanus* — людський, людяний) — рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв її прагнень і бажань.

софію, поетичну майстерність, педагогіку. Цими сферами знань і стали професійно займатися гуманісти. До них належали поети й філософи, філологи й історики, світські особи й діячі церкви. Велику увагу гуманісти приділяли також досконалому вивченню латини й давньогрецької мови.

Гуманісти оспівували велич і високе призначення людини у світі, її право на свободу, щастя, усебічний розвиток і прояв своїх творчих здібностей. На їхню думку, гідність людини визначається не багатством і знатністю походження, а гуманістичною «ученістю». До середини XVI ст. вищі державні посади в багатьох італійських містах обіймали гуманісти, бо їхні мешканці та правителі вважали, що лише завдяки гуманістичним знанням і духовній близькості з античністю можна стати справжнім державцем.

2. Мігель де Сервантес

У XVI – на початку XVII ст. інтенсивно розвивається художня література. Цей процес проходив паралельно із завершенням формування національних літературних мов, що збагачувалися скарбами фольклору. Мертва латина, якою користувалися переважно у вузьких колах, поступається місцем живій національній мові, зрозумілій усім верствам населення. Нею створюються чудові літературні твори. Художня література раннього Нового часу оспівувала людину, її розум, зовнішню та внутрішню красу, високі й шляхетні порухи душі.

Усесвітньої слави в царині літератури зажив *Мігель де Сервантес* (1547–1616). Він походив із родини збіднілого іспанського дворянина. Замолоду М. де Сервантес здобув ґрунтовну гуманітарну освіту. Потім поступив на службу до папського посла в Іспанії, з яким поїхав до Італії. Тут він став солдатом іспанської армії, брав участь у битві при Лепанто, був тяжко поранений, унаслідок чого отримав параліч лівої руки. П'ять років М. де Сервантес перебував у полоні в алжирських корсарів, а повернувшись до Іспанії, був змушений постійно підробляти через матеріальну скруту. Найкращі свої твори написав в останні роки життя. Серед них європейське, а згодом і світове визнання здобув роман «Дон Кіхот» (1605–1615), який по праву вважають енциклопедією тогочасного життя. У романі автор описав усі верстви іспанського суспільства: дворян і селян, солдатів і купців, студентів і волоцюг.

Головний герой Дон Кіхот є втіленням гуманістичних устремлінь автора. Збіднілий дворянин хоче списом і мечем обороняти знедолених. Він б'ється з вітряками, нападає на отару овець, приймаючи її за ворожу армію. Та чомусь його благородні наміри створюють безліч проблем усім, кого він захищає. Герой М. де Сервантеса мріє про золотий вік, коли людям знову знадобляться послуги справжніх лицарів, чесних і високоморальних. На цьому тлі письменник змальовує нечувані багатства й уражаючу бідність своїх сучасників, свавілля чиновництва й невігластво духовенства.

Х. де Хаурегун.
Мігель де Сервантес.
1600 р.

Пам'ятник М. де Сервантесу та його героєм. м. Мадрид (Іспанія).
Фрагмент. Сучасне фото

Вірним слугою Дон Кіхота є його зброєносець — простий селянин Санчо Панса. Під впливом свого господаря Санчо з простакуватого й неотесаного селянина перетворюється на стійку, порядну й безкорисливу людину. Ці якості яскраво виявляються тоді, коли на бажання герцога він стає тимчасовим губернатором острова. Чудово обізнаний із проблемами простолюду, Санчо править островом краще за герцога, виявляючи мудрість і витримку. Отже, роман, який замислювався як звичайна пародія на лицарські романи, вийшов далеко за межі цього задуму, чим і здобув велику популярність.

3. Еразм Роттердамський

Наприкінці XV ст. гуманізм у Німеччині завершив своє становлення й увійшов у період короткого, але бурхливого розквіту. Його основні центри були зосереджені передусім у південних містах Німеччини: Нюрнберзі, Аугсбурзі, Страсбурзі, Гейдельберзі, Тюбінгені. Один з основних осередків гуманізму знаходився в Кельні — церковній столиці Німеччини.

Ідеологія німецького гуманізму розвивалася в рамках критики католицької церкви. Німецькі гуманісти всіляко прагнули примирити християнство з досягненнями античності й для цього зверталися до Біблії, читаючи її в оригіналі старовірської та давньогрецькою мовами.

З німецьким гуманізмом був тісно пов'язаний один із найосвіченіших і найбільш обдарованих діячів доби Відродження на півночі Європи — **Еразм**

Г. Гольбейн Молодший. Еразм Роттердамський. 1523 р.

Роттердамський (1469–1536). Цього визначного гуманіста шанували в усій Європі. Він народився в Голландії, жив у Німеччині, Швейцарії, Англії, Франції, Італії, але справжньою його «батьківщиною» стала «республіка вчених» — товариство освічених людей.

Найвідомішим твором Е. Роттердамського є безсмертна сатира «Похвала глупоті». Тут автор гостро критикує духовенство, показує переродження служителів церкви на зажерливих і користололюбних людей. Еразм Роттердамський пропонує очистити християнство від ченців-неуків і висуває ідею створення «освіченої церкви». Він також критикує феодалів, які використовували церкву задля власного збагачення.

Цю болючу тему гуманіст розвиває й у праці «Скарга миру». У ній автор відкрито звинувачує владу королів, які задля власного збагачення бездумно організовують жакливі кровопролитні війни. Найбільше митця обурює те, що допомагає їм у цьому католицьке духовенство. Тому Е. Роттердамський звертається до звичайних людей із закликом об'єднатися проти паліїв війни.

Тривалий час Е. Роттердамський посідав провідне місце в європейському науково-літературному світі. З його думкою рахувалися передові діячі того часу.

4. Політичні теорії

Нові погляди на суспільство й державу зародилися в Італії. Їхнім виразником був італійський політичний мислитель, дипломат та історик епохи Відродження **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527). Він народився у Флоренції, здобув блискучу освіту й понад десять років працював у канцелярії Флорентійської республіки. Після відновлення в 1512 р. у Флоренції влади Медічі його було відсторонено від державних справ, і тривалий час Н. Макіавеллі був у вигнанні.

С. ді Тімо.

Нікколо Макіавеллі.
XVI ст.

Потраєння, яке він пережив після звільнення й падіння Флорентійської республіки, змусило його взятися за перо. Учений уважав політику мистецтвом, яке не залежить від моралі й релігії, особливо коли йдеться про засоби, а не мету. Він дійшов висновку, що правителі не зобов'язані сповідувати ті самі моральні принципи, що й пересічні люди. Результатом його роздумів стала книжка «Державець» (1513). Запропоновані Н. Макіавеллі принципи боротьби за владу давали змогу використовувати будь-які засоби. «Мета виправдовує засоби» — ось провідна думка твору. Звідси походить термін «макіавеллізм», тобто політика, яка нехтує нормами моралі.

Ідеальною формою державного ладу Н. Макіавеллі вважав республіку. Ці переконання відображені в праці «Історія Флоренції» (1525), яка принесла йому славу історика. У творі він намагається простежити закономірності життя суспільства, пише про вплив клімату на моральність і характер людей, прагне виявити причини зміни форм державного устрою тощо. Учений стверджує, що ґрунтовне вивчення минулого може допомогти передбачити майбутнє.

Головною заслугою Н. Макіавеллі є створення ним світського вчення про державу. Він започаткував основи політичної теорії, що ґрунтуються на раціональному осмисленні дійсності та конкретному державному досвіді.

Відродження, гуманізм, макіавеллізм; Мігель де Сервантес, Еразм Роттердамський, Нікколо Макіавеллі.

1. Як ви розумієте поняття «гуманізм»? Чи різняться сучасне трактування поняття «гуманізм» з його інтерпретацією в добу Відродження?
2. Як ви вважаєте, чи актуальні праці Е. Роттердамського нині?

3. Чому такий жанр, як лицарський роман, зразком якого є «Дон Кіхот», припинив своє існування в сучасній літературі?
4. Чи погоджуєтеся ви з тезою Н. Макіавеллі «мета виправдовує засоби»? До чого може призвести її сліпе наслідування?

5. Поміркуйте, якими рисами має бути наділена всебічно розвинена людина епохи Відродження.

§ 6. Мистецтво Високого Відродження

Пригадайте

1. Як релігійні вірування впливали на розвиток середньовічного мистецтва?
2. Як ви думаєте, чому батьківщиною Відродження стала саме Італія?

1. Особливості доби Високого Відродження

Вершиною розвитку італійської культури є період так званого **Високого Відродження**, який припадає на кінець XV — 30-і роки XVI ст. Воно розквітало на тлі жорстоких і спустошливих італійських воєн (1494–1559), коли Апеннінський півострів став ареною боротьби Франції з Іспанією та Священною Римською імперією за завоювання Неаполітанського королівства та Міланського герцогства. У ці війни було втягнуто багато держав політично роздробленої Італії, які переслідували й власні цілі. Через війну погіршувалося економічне становище Італії, яка втрачала свої позиції на зовнішніх ринках.

Однак творчість не тільки вступає у двобій із війною, а й нерідко бере над нею гору. У перші три десятиліття XVI ст. в Італії з'явилося чимало талановитих постатей. Саме в період Високого Відродження утверджується гуманістичний ідеал вільної й гармонійної особистості, що прагне якомога краще пізнати світ. Особливо яскраво це втілювалося в образотворчому мистецтві й літературі, переосмислено у філософській, історичній і політичній думці. Ідеали краси й гармонії ставали нормою, їх прагнули досягти в різних видах творчої діяльності.

У формуванні культури Високого Відродження визначальна роль належала новій інтелігенції, яка походила не тільки з аристократичного, а й із купецького, ремісничого та селянського середовища. Творча доля інтелігенції залежала від відносин із владою та системи замовлень — приватних, церковних і державних.

Помітну роль у культурному житті відігравали також меценати¹. Основними центрами культури Високого Відродження стали палаци правителів, які запрошували до себе на службу художників та архітекторів, письменників та істориків, політиків і філософів. Для багатьох творчих людей підтримка меценатів була чи не єдиним засобом для існування. Щоправда, усе це відображалося на їхній роботі, оскільки митці мали зважати на інтереси й смаки замовника.

Високе Відродження — період в історії мистецтва в Італії (кінець XV — перша чверть XVI ст.), вищий етап у розвитку художньої культури Відродження.

¹ *Меценат* — багатий покровитель науки й мистецтва.

Проте саме завдяки меценатам великі майстри доби Високого Відродження уславилися ще за життя, зачарувавши своєю творчістю сучасників. Як люди винятково обдаровані, вони могли дозволити собі бути незалежними у власній творчості. Кожен, хто цікавився мистецтвом, прагнув за будь-яку ціну придбати твір визнаного майстра.

Доба Відродження також збагатила культурне життя новими формами організації праці творчих людей — гуманістичні гуртки й товариства, літературні, художні й музичні академії, позацехові майстерні художників, скульпторів, архітекторів. Ці нові товариства людей творчих професій вирізнялися відкритістю, атмосферою вільних дискусій, розмаїттям суджень. Це мало важливе значення для розвитку культури й науки: самокритика сприяла індивідуалізації митців, які прагнули вільно виражати своє ставлення до навколишнього світу й людей.

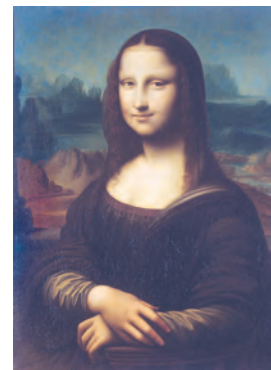
Геніальним віддзеркаленням доби Високого Відродження є творчість усевітньо знаних мислителів і митців: Леонардо да Вінчі, Рафаеля Санті, Мікеланджело Буонаротті, Тиціана.

2. Леонардо да Вінчі

Леона́рдо да Ві́нчі (1452–1519) був не тільки талановитим живописцем, а ще й скульптором, музикантом, поетом, архітектором і вченим. Він народився в містечку Вінчі поблизу Флоренції в родині нотаріуса. Батько, помітивши хист сина до малювання, віддав його в науку до художника Андреа Вероккіо. Приблизно в 1472 р. Леонардо залишив майстерню Вероккіо й почав працювати самостійно.

Згодом митця запросили в Мілан до палацу герцога Людовіко Сфорца. Тут Л. да Вінчі втілював у життя чимало архітектурних проєктів, він детально вивчав анатомію, математику й механіку. На цей період припадає розквіт творчості Л. да Вінчі. До робіт цього часу належить, зокрема, шедевр «Таємна вечеря», написаний у 1495–1497 рр. на стіні одного з монастирів Мілана. У цьому творі Л. да Вінчі втілює повний глибокого драматизму епізод з Євангелія про те, як за святковою вечерєю Ісус Христос звернувся до своїх учнів зі словами: «Один із вас мене зрадить». Митець уміло передав сум'яття й суперечливі почуття, які викликали слова Христа в душі кожного з присутніх. Фреска «Таємна вечеря» збереглася донині, щоправда, у пошкодженому вигляді.

У 1503–1505 рр. художник написав свою знамениту «Мону Лізу». Мистецтвознавці припускають, що це портрет дружини флорентійського купця Франческо Джокондо. Тому інша назва картини — «Джоконда». Це один із найвідоміших і найзагадковіших образів у світовому мистецтві. Ледь помітна усмішка Мони Лізи передає тонкі, майже невловимі нюанси душевних порухів і опромінює всю картину таємничим сяйвом. Жінка зображена на тлі дивного пейзажу, що нагадує якесь за-

Л. да Вінчі.
Джоконда (Мона Ліза).
1503–1506 рр.

чароване місце поза часом і простором. Здається, ніби Джоконда живе своїм життям: глядачі бачать її то веселою, то сумною, то замріяною, то іронічною.

Як високоосвічену людину доби Відродження, художника цікавили різні сфери людського життя. До нас дійшло 7 тис. сторінок його рукописів і креслень, які свідчать про виняткову обдарованість, багатогранність і здатність митця зазирати в майбутнє. Він, зокрема, створив прототипи літального апарата, парашута, підводного човна та багатьох інших механізмів.

З 1517 р. Л. да Вінчі жив у Франції, куди його запросив король Франциск I. Там, у замку Клу, що поблизу Амбуаза, митець і помер.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Із записів Леонардо да Вінчі

Мої речі народилися з простого й чистого досвіду, який і є справжнім учителем. Той, хто займається практикою без науки, — наче стерновий, що керує кораблем без стерна й компаса; він ніколи не знає, куди пливе. Практика завжди повинна ґрунтуватися на теорії...

У науках немає достовірності там, де не можна застосувати жодну з математичних наук...

Люди з найвіддаленіших країн розмовлятимуть одне з одним і відповідатимуть одне одному.

Залізо, яке добувають із надр землі, мертво, з нього виготовляють зброю, яка приносить смерть багатьом людям.

- На який сучасний пристрій «натякає» Л. да Вінчі, коли пише про розмову людей на віддалі?
- З якою метою, на думку Л. да Вінчі, не варто використовувати залізо?

3. Рафаель Санти

Іншим видатним представником Високого Відродження був **Рафаель Санти** (1483–1520). Він народився в м. Урбіно в родині живописця Джованні Санти. Батько всіляко заохочував його малювати, а згодом відправив на навчання до м. Перуджи. Там Рафаель досяг неабияких успіхів і в 17 років був визнаний справжнім майстром. Певний час він працював у Флоренції, удосконалюючи малярське мистецтво.

Рафаель.
Автопортрет. 1506 р.

У 1508 р., за рекомендацією Д. Браманте, Рафаель отримав від Папи Римського Юлія II запрошення до Рима для виконання робіт у Ватиканському палаці. Тут його творчість досягла найвищого розквіту. Разом з учнями Рафаель розписав фресками парадні кімнати папського палацу. Найвідомішою є фреска «Афінська школа», на якій він зобразив Платона й Арістотеля в оточенні славетних філософів і вчених давнини — Архімеда, Геракліта, Діогена, Сократа та ін. Вони зібралися разом у величному класичному храмі. Також на фресці Рафаель зобразив і себе в образі допитливого юнака в чорному береті.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Над оформленням парадних кімнат папського палацу працювало багато відомих художників. Однак невдовзі залишився тільки Рафаель із своїми учнями. Причиною звільнення інших став поганій настрій Папи Римського Юлія II. Якось він укотре милувався однією з фресок Рафаеля, після чого прискіпливо оглянув зроблене іншими художниками. Обуренню Папи не було меж: «Наказую негайно знищити всю цю гидоту, яку вони тут понамальовували!» Потім, повернувшись до Рафаеля, він мовив: «А ти, мій хлопчику, працюй. Ти один знаєш, як це треба робити». Фрескою, яка припала до душі Юлію II, була «Афінська школа».

Рафаель дуже захоплювався постаттю Мадонни (Богородиці). З-поміж великої кількості полотен з її зображеннями особливо вирізняється «Сікстинська Мадонна», написана в 1515–1519 рр. для церкви Святого Сікста в П'яченці (нині зберігається в Німеччині, у Дрезденській картинній галереї). Вона справедливо вважається вершиною творчості Рафаеля.

Композиція картини заворожує благородною простотою й урівноваженістю, гармонією ліній і кольору. Постаць Мадонни вражає одухотвореністю, виявом гордості й радості материнства. Мадонна босоніж іде по хмарах, несучи своє дитя. Вона скромна й велична. Однак святий Сікст зустрічає її як повелительку, свята Варвара опускає очі з благоговінням, а два янголи замріяно дивляться вгору. Мадонна пригортає сина до себе й водночас ніби несе його людям. Вітер розкуйовдив волосся дитяти. Воно дивиться на нас так проникливо, ніби знає наперед і про свою долю, і про долю всього людства.

У 1514 р. Папа Римський Лев X призначив Рафаеля головним будівничим собору Святого Петра в Римі. Проте в 1520 р., ще молодим, Рафаель помер.

4. Мікеланджело Буонарроті

У культурі Відродження *Мікеланджело Буонарроті* (1475–1564) прославився як художник, скульптор, архітектор і поет. Уперше його ім'я прогрімало на всю Італію, коли впродовж 1498–1501 рр. він створив скульптурну групу «П'єта» («Оплакування Христа»), яка нині зберігається в соборі Святого Петра в Римі. Важливим етапом у творчості Мікеланджело стало створення у Флоренції величної мармурової статуї «Давид» (1501–1504), яка виявилася найвищою статуєю з часів античності — 5,5 м. Згідно з біблійним переказом, юний Давид, коли ще був простим пастухом, убив велетня Голіафа, а згодом став мудрим правителем. Мікеланджело зобразив героя якраз перед двобоєм із Голіафом. Статуя «Давид» не тільки відтворює образ знаменитого біблійного героя. Вона насамперед утілює громадянську доблесть і вірність обов'язку, заклик до правителів Флоренції обороняти свій народ і справедливо ним управляти, як це колись робив Давид.

Рафаель.
Сікстинська Мадонна.
1515–1519 рр.

Невдовзі Папа Римський Юлій II запросив Мікеланджело до Рима. Митцєві належало звести для нього гробницю, яка за своїми розмірами й красою перевершила б усе, створене у світі до цього часу. Проте згодом Юлій II охолов до цього проекту. Мікеланджело образився й покинув Рим. На всі вимоги Папи повернутися Мікеланджело відповідав відмовою, допоки в Болоньї не відбулося його примирення з Юлієм II. Після цього Папа Римський запропонував Мікеланджело розмалювати купол Сікстинської капели (каплиці) у Ватикані.

Розпис купола Сікстинської капели Мікеланджело виконував без помічників упродовж чотирьох років (1508–1512). Лежачи на спеціальному помості й долаючи чималі незручності, Мікеланджело наносив малюнки на вологу штукатурку. Він заблокував вхід і відмовлявся впустити когось у приміщення, поки не завершить роботу. Папа Римський Юлій II постійно підганяв майстра. Нарешті титанічна праця була завершена й перед глядачами постала грандіозна картина біблійної історії — на площі 600 м² було зображено 343 постаті.

Справжнім архітектурним шедевром Мікеланджело є купол собору Святого Петра в Римі.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У 1513 р. після смерті Папи Римського Юлія II його спадкоємці підписали з Мікеланджело новий контракт про спорудження гробниці покійного Папи, яка мала бути значно скромнішою. Справа просувалася повільно, укладалися все нові договори. Нарешті в п'ятому контракті, підписаному в 1542 р., від запропонованого колись Мікеланджело величного проекту мало що залишилося. Через три роки, у 70-річному віці, Мікеланджело нарешті завершив роботу над усипальницею Юлія II. Навіть у скромному вигляді ця гробниця стала одним із шедеврів італійського Відродження. Її центральна фігура — біблійний Мойсей, який вивів єврейський народ з єгипетської неволі, є символічною, бо Мікеланджело сподівався, що Папа Римський Юлій II звільнить Італію від завойовників.

Мікеланджело. Мойсей.
Фрагмент. XVI ст.
Сучасне фото

Мікеланджело помер у 89-річному віці після короткочасної хвороби. Він прожив довге життя, залишивши світові у спадок свої нетлінні творіння.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Видатний італійський митець епохи Відродження Джорджо Вазарі про Мікеланджело

...Мікеланджело був завжди поміркований і в юності, аби не відриватися від роботи, задовольнявся незначною кількістю хліба й вина... Будучи заможним, він вів спосіб життя убогої людини, дуже рідко кого з друзів запрошував за свій стіл і не бажав ні від кого приймати подарунки, бо вважав, що це його до чогось зобов'яже...

Мікеланджело знаходив велике задоволення в поезії, створеній народною мовою. Особливо він любив Данте, якого глибоко шанував і наслідував у способі мислення

й у сюжетах, і Петрарку, бо він і сам складав мадригали (жартівливі пісні) і сонети серйозного змісту.

- Який спосіб життя вів Мікеланджело?
- Кого з митців він наслідував?
- Які таланти мав Мікеланджело?

5. Тиціан

У XVI ст. паралельно з Флоренцією та Римом провідним мистецьким центром Італії стає Венеція. Одним з яскравих представників венеційської школи Високого Відродження був **Тиціан** (1477/1480–1576). Він прожив багате творче життя й став новатором форм і жанрів живопису. З іменем Тиціана пов'язують утвердження станкових полотен, створення монументальних вівтарних картин, виокремлення пейзажу в самостійний жанр, розробки різних типів портретів. Тематика його творів широка й різноманітна: тут і персонажі з античної міфології («Венера Урбинська», «Даная»), і вівтарні твори («Вознесіння Мадонни»), і філософсько-драматичні роботи («Коронування терновим вінком»), а також ціла галерея портретів, серед яких є визначні історичні особи: Карл V, Папа Римський Павло III та ін.

Тиціан. Вознесіння Мадонни. 1516–1518 рр.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Карл V призначив Тиціана своїм придворним художником і ставився до нього з винятковою пошаною. Кажуть, що якось у Тиціана випали пензлі, а імператор підняв їх і віддав художникові. Придворні не на жарт обурилися. Тоді імператор їм сказав: «Герцогами й графами я можу зробити кого завгодно, а ще одного Тиціана зробити не може ніхто».

Наприкінці свого життя Тиціан усе частіше звертається до релігійної тематики. У його творах змагаються радість і смуток, відчувається захоплення силою духу людини, яка гідно зносить життєві випробування, борючись за правду й не боячись смерті. Такими є його полотна «Несення хреста», «П'єта» та ін.

Відродження, Високе Відродження, меценат; Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонарроті, Рафаель Санті, Тиціан.

1. Поясніть, чому митців Відродження називають гуманістами.
2. Пригадайте, у яких сферах діяльності прославився Леонардо да Вінчі.
3. Чому в центрі гробниці Папи Римського Юлія II Мікеланджело розмістив скульптуру Мойсея?

4. Покажіть на карті найвизначніші культурні центри Західної Європи доби Відродження.
5. Установіть відповідність між автором і назвою його твору.

1 Леонардо да Вінчі	А «Сікстинська Мадонна»
2 Рафаель	Б «Венера Урбинська»
3 Мікеланджело	В «Джоконда»
4 Тиціан	Г «Давид»

§ 7. Північне Відродження

Пригадайте. На яку тему творили митці епохи Відродження в Італії?

1. Альбрехт Дюрер — представник мистецтва німецького Відродження

А. Дюрер.
Автопортрет в образі
Христа. 1500 р.

У XV–XVI ст. в Німеччині, Нідерландах, Франції та Іспанії бурхливо розвивається мистецтво, яке згодом отримало назву **Північне Відродження**. Цей термін, застосований за аналогією до італійського Відродження, є досить умовним. Якщо в Італії мистецтво й культура відроджували традиції античності, то в інших країнах Європи, які не мали античного минулого, мистецтво розвивалося під впливом готичної традиції.

Мистецтво Відродження в Німеччині формувалося в жорсткій релігійній боротьбі, а тому сповнене драматизму й емоційного напруження. У німецькому мистецтві були популярними теми смерті, Страшного суду, кінця світу.

Найяскравішим представником мистецтва німецького Відродження був **Альбрехт Дюрер** (1471–1528) — видатний живописець, гравер і вчений. У його живописних полотнах виявляється справжня велич епохи Відродження. У цей період створені відомі твори — «Автопортрет з пейзажем» (1498), «Автопортрет в образі Христа» (1500) та ін.

Однак справжній успіх митцеві принесли гравюри. Найвідоміша його серія гравюр на теми апокаліпсису (1498).

В останні роки життя А. Дюрер створив декілька чудових портретів, зокрема «Портрет імператора Максиміліана» (1519). Він також продовжував писати картини на релігійну тематику. Одним з останніх полотен митця став диптих «Чотири апостоли» (1526), на якому зображено апостолів Іоанна, Петра, Павла та євангеліста Марка.

Північне Відродження — культурний рух і мистецька епоха у північноєвропейських країнах в останнє десятиріччя XV ст. в першу чверть XVI ст. Свою назву течія отримала через спільні з італійським Відродженням тенденції.

2. Мистецтво Нідерландів. Пітер Брейгель Старший

Одним із найяскравіших осередків мистецтва Північного Відродження стали Нідерланди, де сформувалася унікальна живописна школа. Її вирізняв глибокий інтерес митців до багатогранності світу, речей і явищ, що оточують людину.

Видатним його представником був *Пітер Брейгель Старший* (1525/1530–1569). Він народився в селянській родині. Малярському ремеслу навчався в Антверпені. Упродовж 1552–1553 рр. молодий художник мандрував Італією, де опановував мистецтво живопису. Повернувшись на батьківщину, П. Брейгель якийсь час жив в Антверпені. Тут він створив свою першу відому картину — «Падіння Ікара» (1558). Міф про давньогрецького героя постає на картині як незначна подія, натомість основна увага зосереджена на простій селянській праці.

У 1563 р. П. Брейгель переїхав до Брюсселя, де досяг вершин своєї творчості. Теми його картин досить приземлені — селянські свята, ігри дітей, щоденна праця, а його персонажі — люди прості й неотесані. Однак їхні обличчя позбавлені індивідуальності й скидаються на маски. Такими є його полотна «Жнива» (1565), «Мисливці на снігу» (1565), «Селянський танок» (1566–1567), «Селянське весілля» (1568) та ін. За любов до селянської тематики П. Брейгель отримав від своїх сучасників прізвиська «Мужицький», «Селянський».

Яскравим завершенням творчого шляху П. Брейгеля стала його картина «Сліпі» (1568). Шестеро сліпців, тримаючись один за одного, невпевнено рухаються вперед. Останній із них навіть не здогадується про те, що перший уже падає в яму. Ця картина свідчить про глибоке розчарування митця в житті.

П. Брейгель Старший. Падіння Ікара.
1558 р.

П. Брейгель Старший.
Селянське весілля. 1568 р.

- Пригадайте давньогрецький міф про Дедала й Ікара.
- Розгляньте ілюстрацію. Розкажіть, як відбувалося селянське весілля.

Північне Відродження; Альбрехт Дюрер, Пітер Брейгель Старший.

1. Які ідеї вплинули на творчість художників Північного Відродження?

2. Поміркуйте, які людські вади хотів продемонструвати П. Брейгель Старший у картині «Падіння Ікара». Чому персонажі картини — орач, рибалка й пастух — не переймаються трагедією Ікара?
3. Чому П. Брейгеля Старшого вабила селянська тематика?
4. Поміркуйте, що А. Дюрер хотів сказати собі й суспільству, створюючи мистецький шедевр «Автопортрет в образі Христа».
5. Подумайте, що А. Дюрер хотів донести до сучасників і майбутніх поколінь у серії гравюр на тему апокаліпсису.

§ 8. Зародження культури бароко

1. Особливості стилю бароко

Церква Іль-Джезу.
м. Рим.
Сучасне фото

Стиль *бароко* зародився в Римі в другій половині XVI ст. Однією з визначальних його ознак став дух оновленої католицької релігійності, а історичним тлом — розквіт абсолютних монархій в Європі.

Для архітектури бароко характерна пишна декоративність із безліччю деталей, кольорове ліплення, щедра позолота, різьблення, скульптура, живописні розписи на стелі. Це час панування дугоподібних, кривих, химерно вигнутих ліній, що плавно перетікають одна в одну, урочистих фасадів споруд і величних архітектурних ансамблів. Першим архітектурним зразком стилю бароко вважають церкву Іль-Джезу, споруджену приблизно в 1575 р. в Римі для ордену єзуїтів.

Живопис бароко розвиває кілька основних тем: художників приваблюють контрасти світла й тіні, грандіозні панорами, розкіш, надлишковість форм, натуралізм, алегорія, багата фактура, складність рухів і ракурсів. Але разом з тим — побутові сюжети, прості народні типи, наївність селянського життя. В епоху бароко вдосконалюються такі живописні жанри, як пейзаж, портрет, натюрморт та ін.

2. Пітер Пауль Рубенс

Провідним майстром живопису бароко вважають фламандського художника *Пітера Пауля Рубенса* (1577–1640). Він автор класичних образів монументального вітварного бароко — «Підняття хреста» і «Зняття з хреста» (1612–1614). Для стилю П. Рубенса характерні могутні й пишні людські тіла, сповнені життєві сили.

У своїх картинах митець часто використовував міфологічні, біблійні й історичні сюжети. Він став творцем урочистого барокового портрета. Найвідоміше його творче досягнення — картина «Смерть Сімона Стевона».

Бароко (від італ. *barocco* — дивний, примхливий) — стиль європейського мистецтва кінця XVI–XVII ст., для якого характерні пишнота, примхливість і грандіозність. У перекладі з португальської *бароко* означає «перлина неправильної форми».

міші його картини — «Викрадення доньок Левкіппа», «Персей і Андромеда», «Селянське весілля» та ін. Упродовж 40 років П. Рубенс створив кілька сотень рисунків і 1400 картин.

3. Харменс ван Рейн Рембрандт

Вершиною голландської барокової школи стала творчість *Харменса ван Рейна Рембрандта* (1606–1669), яка пройнята глибоким психологізмом. Митець зажив слави ще за життя, однак помер у жахливій скруті. Він писав в основному портрети та картини на міфологічні й біблійні сюжети, був майстром світла й тіні. Його персонажі ніби вихоплені променем світла з темряви. Загалом манері Рембрандта притаманні золотисто-коричневі тони. Образи художника одухотворені, виразні, емоційно глибокі. Полотна «Даная», «Повернення блудного сина» та «Святе сімейство» є шедеврами світової скарбниці.

Отже, творчість митців бароко, базуючись на традиціях Відродження, відображала дух Нового часу.

*П. П. Рубенс. Зняття з хреста.
1612–1614 рр.*

*Рембрандт. Святе сімейство.
1645 р.*

Бароко; Пітер Пауль Рубенс, Харменс ван Рейн Рембрандт.

1. Поясніть походження назви художнього стилю «бароко».
2. Як використовувала католицька церква культуру доби бароко?
3. Які теми об'єднували визначних барокових митців Рубенса й Рембрандта?

4. Пошукайте на сторінках підручника людей у бароковому одязі.
5. Назвіть кілька барокових творів, використовуючи ілюстрації з підручника.
6. Порівняйте ілюстрації до теми про Високе Відродження з ілюстраціями до теми про добу бароко. На конкретних прикладах доведіть, що спільне, а що відмінне в цих мистецьких напрямках.

Практичне заняття 2

Ідеї гуманізму в шедеврах Високого Відродження

1

1. Розгляньте уважно картину Л. да Вінчі «Мадонна з квіткою» (1478–1480). Вона відтворює образ молодої жінки, сповненої щастя та краси материнства, щирої і природної у своїх почуттях. Чим унікальна ця картина й чим відрізняється від традиційних зображень Богоматері? У чому, на ваш погляд, проявилися гуманістичні ідеї Л. да Вінчі, якому, до речі, на момент створення полотна було всього 26 років? Поміркуйте, що символізує ніжна квітка в руках Мадонни. Чим відрізняються зображення Мадонни й Ісуса на картинах Рафаеля «Сікстинська Мадонна» та Л. да Вінчі «Мадонна з квіткою»? Чи знаєте ви ще якісь зображення Богоматері, де б вона безтурботно всміхалася та гралася з дітьми?

2

2. Придивіться уважно до картини Л. да Вінчі «Свята Анна з Марією та немовлям Христом» (1510–1511). Таку саму назву має й робота Мазаччо (написана 1422 р.), творчість якого ви вже вивчали в 7 класі. Порівняйте обидва полотна й з'ясуйте, що в них спільне, а що відмінне. У чому, на ваш погляд, проявилися гуманістичні ідеї в картині Л. да Вінчі? Чи не здається вам, що свята Анна на картині Л. да Вінчі усміхається так, як славнозвісна Джоконда?

3. Роздивіться поволотню Рафаеля «Сон рицаря» (1500), на якому зображено мрійливого юнака на тлі чудового пейзажу. Рицар не виглядає особливо мужнім і войовничим, але є спокійним і впевненим. Чи відчуваєте ви, що митець написав картину у віці 17 років? Які символи, на вашу думку, заковані в роботі? У чому проявився дух доби гуманізму?

4. Роздивіться уважно скульптуру Мікеланджело «Скорчений хлопчик» (1521). Що привертає увагу в цій роботі? Чи бачите ви гармонію духовного й фізичного в образі хлопця? Чи простежується в скульптурі Мікеланджело вплив античного мистецтва? Якщо так, то як це узгоджується з ідеями гуманізму?

3

4

§ 9. Реформація

Пригадайте

1. Яка подія в історії християнства відбулася в 1054 р.?
2. Яку роль відіграло папство в Західній Європі в XI–XIV ст.?
3. Назвіть джерела збагачення католицької церкви.
4. Що таке *індульгенція*? Хто виступив проти продажу індульгенцій у Чехії й прийняв за це мученицьку смерть?

1. Католицька церква на межі XV–XVI ст.

На межі XV–XVI ст. католицька церква, очолювана папською курією, усе ще впливала на політичне й духовне життя суспільства. Римським папам удалося суттєво посилити владу, розширити територію папської держави, підвищити її політичну значущість в Італії. Папи вели спосіб життя великосвітських правителів із величезним розкішним двором. Вони наділяли свою рідню почесними й прибутковими титулами, дарували племінникам місця кардиналів, продавали вигідні церковні посади.

Однак розширення кордонів світу після відкриття Америки, економічне освоєння нового континенту, гостра необхідність у ринках збуту та зміцнення національних держав у Західній Європі знижували престиж католицької церкви. Світська влада в Європі все рішучіше протестувала проти грошових зборів і податків на користь церкви. Загострилося політичне протистояння між монархами й папською владою.

На межі XV–XVI ст. католицька церква перестала бути взірцем побожності та моральності. Вона приховувала духовне насилля, а від гріхів можна було звільнитися, придбавши індульгенцію.

Рафаель. Папа Лев X.
1513–1521 рр.

2. Німеччина напередодні Реформації

На початку XVI ст. німецькі землі були складовою частиною та основним ядром найбільшого політичного утворення в Європі — Священної Римської імперії німецької нації. Така назва утвердилася в 1486 р. Крім Німеччини, до складу імперії входили території сучасних Австрії, Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Чехії та деякі інші землі. Частиною імперії вважалася також Швейцарія, яка наприкінці XV ст. стала фактично незалежною.

За формою правління Німеччина була монархією. Король мав право коронуватися як імператор, навіть без дозволу Папи Римського. Проте імператорська влада була неспроможна згуртувати політично роздроблені землі

Реформація (від латин. *reformatio* — перетворення, виправлення) — соціальний та релігійний рух у Західній і Центральній Європі в XVI ст. за реформу церкви, проти католицького вчення й католицького духовенства.

Німеччини. На початку XVI ст. вона складалася з окремих земель: курфюрств, герцогств, маркграфств, графств тощо, на чолі яких були незалежні правителі — світські князі, які часто ворогували між собою. Князі мали власні закони й військо, вели війни, укладали мир, могли судити й карати своїх підданих. Хоч імператорська корона закріпилася за династією Габсбургів, її долю вирішували 7 князів-курфюрстів, які мали право обирати імператора.

Чимало земель у Німеччині належало католицькій церкві. Ними управляли незалежні *духовні князі*.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Уперші десятиліття XVI ст., крім 7 князів-курфюрстів, у Німеччині налічувалося до 70 духовних і світських князів — архієпископів, єпископів, герцогів, маркграфів, майже 70 абатів великих монастирів, понад 120 графів і близьких до них за статусом осіб. І це ще не все: численну верству становило лицарство, яке належало до нижчих чинів імперії.

Країна не мала політичного й культурного центру, спільних органів управління, армії, системи фінансів. Єдиним загальноімперським дорадчим органом був рейхстаг, який з 1485 р. скликався щорічно. Його роботою керував архієпископ Майнцький, котрий очолював курію князів-курфюрств. Рішення рейхстагу після схвалення імператором набувало сили закону.

Німеччина славилася як країна міст. На початку XVI ст. їх було тут майже 3 тисячі. Найбільші з-поміж них — Аугсбург, Кельн, Нюрнберг, Страсбург та ін. У містах уся повнота влади належала патриціату. Середні й дрібні городяни утворювали бюргерську опозицію, яка боролася за участь в управлінні містом. У найважчому становищі перебувала міська біднота — плебс.

С. Бенінг. Мініатюра з «Часослова». 1515 р.

- Які знаряддя праці селяни використовували в той час?

На початку XVI ст. населення Німеччини становило понад 12 млн осіб, причому більшість проживала в сільській місцевості. Становище німецького селянства дедалі погіршувалося. Дворяни захоплювали угіддя, збільшували податки, намагалися обмежити особисту свободу селян. Дошкуляла селянам і католицька церква, яка вимагала сплати десятини¹.

Основною галуззю німецької економіки була гірнича промисловість. Німеччина посідала перше місце у світі з видобутку срібла. Вона славилася виробництвом високоякісної сталі, текстильними виробами, книгодрукуванням.

Та, незважаючи на це, політична роздробленість Німеччини напередодні Реформації суттєво гальмувала її економічний розвиток. Не існувало єдиного

¹ *Десятіна* — податок у розмірі 1/10 частини прибутків на користь церкви. У Німеччині існувала так звана велика десятіна з хліба й мала десятіна, яку збирали з худоби, плодів, овочів тощо.

внутрішнього ринку та спільності в господарській сфері. Зрештою, не було єдиної країни.

3. Мартін Лютер

На початку XVI ст. Німеччина стала головним осередком поширення реформаторських ідей та руху проти папського Риму. На відміну від централізованих держав Західної Європи, де засиллю папства було покладено край, політично роздроблена Німеччина перебувала в інших умовах. Тут Папа Римський та вище німецьке духовенство діяли безкарно, вони довели церковні побори до нечуваного рівня й прагнули ще більшої влади.

Грабунок Німеччини папством і його ставлениками загострив і без того складну ситуацію в країні й викликав обурення всіх верств суспільства. Тож питання визволення від папських претензій на цілковите панування стало справою честі для німецького народу.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

На початку XVI ст. папська курія встановила таксу на придбання прибуткових церковних посад. Так, місце архієпископа, залежно від регіону, коштувало від 5 до 12 тис. золотих монет, місце абата в монастирі — від 3 до 8 тис. Крім того, новопризначений служитель церкви мусив сплатити спеціальний податок у розмірі свого річного прибутку.

На початку 1514 р. Альбрехт Бранденбурзький, який був єпископом Магдебурга, захотів обійняти посаду архієпископа Майнца. Для цього він позичив чималу суму в банкірів Фуггерів. Отримавши омріяну посаду, Альбрехт Бранденбурзький за завданням Папи Римського Лева X почав активно проповідувати необхідність придбання мирянами індульгенцій. Прибуток від них мав повернути борг Фуггерам і частково покрити витрати на будівництво собору Святого Петра, який почали зводити в Римі в 1506 р.

Кампанію з продажу індульгенцій очолив німецький домініканський монах Йоганн Тецель. Якщо грішник купляв індульгенцію, Й. Тецель обіцяв йому звільнення від покарань за будь-які провини. Наприклад, за 7 золотих монет церква гарантувала прощення за вбивство.

Діяльність Й. Тецеля гнівно засудив професор богослов'я Віттенберзького університету, чернець ордену августинців **Мартін Лютер** (1483–1546). Не побоявшись осуду з боку папства, 31 жовтня 1517 р., напередодні Дня всіх святих, на дверях каплиці Віттенберзького замку М. Лютер прибав список з «95 тез». У них він гостро розкритикував ганебну торгівлю індульгенціями. День **31 жовтня 1517 р.** вважається **початком Реформації в Німеччині**.

Мартін Лютер народився в м. Ейслебені (Саксонія) у родині рудокопа. Здобувши середню освіту, здібний

Л. Кранах Старший.
Мартін Лютер. 1526 р.

хлопець навчався в Ерфуртському університеті, де отримав ступінь магістра. Усупереч бажанню батька бачити сина правником, юнак постригся в ченці ордену августинців, а згодом його висвятили на священника. Під час відвідин Рима в 1510 р. він був уражений розкішшю папського двору й розбещеністю прелатів. У 1512 р. М. Лютер здобув ступінь доктора богослов'я й став професором Віттенберзького університету.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

31 жовтня 1517 р. Уривки з «95 тез» Мартіна Лютера

1. Господь наш і Вчитель, кажучи «покайтеся», бажав, щоб земне життя віруючих було постійним покаанням.

2. Під цим словом аж ніяк не можна розуміти таїнство каяття, тобто сповідь і відпущення гріхів, яке здійснюється священником.

5. Папа не може звільнити від покарань, за винятком тих, які накладає на свій розсуд або згідно із церковним каноном, тобто папськими постановами.

27. Нісенітниці проповідують ті, хто стверджує, що як тільки гріш задзвенить у скрині, душа відразу йде з чистилища.

36. Будь-який християнин, який щиро розкаюється у своїх гріхах і спокутує їх, отримує повне звільнення від покарань і без індульгенцій.

43. Потрібно переконувати християн, що той, хто подає бідним або допомагає тим, хто цього потребує, чинить краще, ніж коли б він купляв індульгенції.

- Як пояснює поняття «покаяння» М. Лютер?
- Чи може Папа Римський звільнити від покарань?
- У чому потрібно було переконувати християн?

Тези М. Лютера швидко стали популярними в усій Німеччині. У Римі ж у них побачили посягання на авторитет Папи Римського. Восени 1520 р. Папа видав буллу, яка під загрозою відлучення від церкви зобов'язувала М. Лютера відмовитися від своїх переконань. Однак він публічно спалив папську буллу. На початку 1521 р. М. Лютера було відлучено від церкви.

Л. Рабус. Мартін Лютер спалює буллу. Гравюра на дереві. 1557 р.

Уступивши у відкриту суперечку з Папою, М. Лютер написав кілька праць, у яких розмірковував про місце й роль церкви в суспільстві.

Основним постулатом учення М. Лютера стала *ідея спасіння тільки особистою вірою*. Це означало, що кожна людина врятує свою душу лише щирою вірою в Бога, для цього їй не потрібні посередники, якими є папство й церква. Отже, клір (служителі церкви) і чернечі ордени можна розпустити, а майно й землі церкви передати державі. Віра приходить до людини *тільки через милість Божу*, а не

- Чому М. Лютер удався до публічних заходів?

внаслідок якихось особистих заслуг. Тому М. Лютер уважав, що християнські таїнства й ритуали не мають того значення, яке їм приписує церква. Джерелом християнської віри М. Лютер уважав *тільки Біблію* й прагнув якнайшвидше перекласти її німецькою мовою.

Богослужіння, що проводилися латиною, М. Лютер хотів замінити проповідями народною мовою. Із семи церковних таїнств він визнавав лише два — хрещення й причастя.

Запропоновану М. Лютером перебудову церковного життя було взято за основу європейської Реформації, що мала *помірковано-буржуазний характер*. Вона передбачала створення «дешевої» і «скромної» церкви.

Імператор Карл V Габсбург вирішив заслухати М. Лютера на засіданні рейхстагу у Вормсі й надав йому охоронну грамоту. У квітні 1521 р. М. Лютер прибув до Вормса. Він мужньо тримався на засіданні рейхстагу. Коли реформатора запитали, чи зрікається він своїх єретичних поглядів, М. Лютер відповів: «...Я не можу й не буду ні від чого відмовлятися, бо чинити супроти сумління й небезпечно, і нечесно. На цьому стою й інакше не можу».

У травні 1521 р. Карл V підписав Вормський едикт, за яким М. Лютера проголошували поза законом як єретика. Вимагали також переслідувати прихильників Реформації на всій території імперії.

4. Народна Реформація. Томас Мюнцер

Поступово реформаційна боротьба охопила все німецьке суспільство. Чимало послідовників М. Лютера прагнули реформувати не тільки церкву, а й політичний лад Німеччини. Однак інтереси різних верств суспільства були суперечливими. Ідеї М. Лютера розвивав священик **Томас Мюнцер** (бл. 1490–1525). Він закликав не тільки до очищення церкви, а й до встановлення «царства Божого на землі», у якому господарем повинен бути народ. Томас Мюнцер мріяв, щоб дворяни перестали оббирати селян, лихварі не видурювали в бідних останній гріш, а держава не вимагала непосильних податків. Його погляди становили основу *народної (плебейської) Реформації*. Вони остаточно сформувалися під час **Селянської війни 1524–1526 рр.**

Основною причиною Селянської війни було погіршення життя селян: збільшення податків і повинностей, а також обмеження самоуправління сільських общин. Селянська війна розпочалася в червні 1524 р. в районі Верхнього Рейну, поблизу кордону зі Швейцарією.

Поступово виокремилися три основні райони дій повстанців: 1) *Швабія*, 2) *Франконія*, 3) *Тюрингія й Саксонія*. Уже навесні 1525 р. у Швабії діяло до 40 тис. повстанців. Вони розробили свій програмний документ — «*Дванадцять статей*». Серед повсталіх Франконії активно поширювався «*Статейний лист*», який проголошував необхідність узяття влади народом, а також

К. ван Зіхем. Томас Мюнцер. 1608 р.

«Гейльбронська програма», що закликала покласти край свавілля князів і зосередити владу в руках імператора. Проте погано організовані селянські загони Швабії та Франконії були розгромлені об'єднаними у Швабський союз німецькими князями.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1525 р. З «Дванадцяти статей»

I. По-перше, наше уклінне прохання й бажання, наша спільна воля й думка — мати в майбутньому право та силу всією громадою обирати собі священика й зміцяти його, коли він поводитиметься недостойно...

II. По-друге, ... ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить. Бо оскільки її належить давати Богові та його людям, то вона личить священику, оскільки він провіщає правильне слово Боже...

V. По-п'яте, обтяжені ми також і у використанні лісу. Бо наші пани привласнили собі цілком усі ліси... Ось наша думка: ліси, освоєні, але не куплені мирянами або кліриками, повинні знову перейти до рук усієї общини.

VII. По-сьоме, ми не хочемо дозволяти панові обтяжувати нас і надалі, але подібно до того, як пан здає селянинові землю, так останній повинен володіти нею на основі угоди пана із селянами. Понад це пан не повинен ні до чого примушувати, ні до яких дворових або інших служб, щоб селянин міг спокійно й без обтяжень користуватися землею...

X. По-десяте, ми обтяжені тим, що дехто привласнив собі луки, а також орні землі, які належали общині. Ці землі ми хочемо знову повернути в наше спільне користування, хіба що вони були куплені чесно...

- Яких прав домагалися селяни?
- Які феодальні привілеї вони хотіли ліквідувати?

Проповіді Т. Мюнцера справили сильний вплив на селянство Тюрингії й Саксонії. Великий військовий табір повсталих селян Тюрингії сформувався біля *м. Франкенгаузена*. Саме тут **15 травня 1525 р.** відбулася вирішальна битва між повсталими й військами німецьких князів. У ній брав участь і Т. Мюнцер із своїм загonom. Селяни зазнали поразки, а Т. Мюнцера було схоплено. Після жорстоких катувань його стратили.

Поступово німецькі князі придушили розрізнені селянські виступи. Загалом Селянська війна тривала до червня 1526 р. Уважають, що під час Селянської війни в Німеччині загинуло чи було страчено від 70 до 100 тис. її учасників.

Після поразки Селянської війни становище німецького селянства значно погіршилося, що призвело до занепаду сільського господарства й спаду економіки всієї країни.

5. Від народження протестантизму до Аугсбурзького миру

Важливою подією в розвитку Реформації в Німеччині став рейхстаг у Шпеєрі 1526 р. На ньому було прийнято рішення про те, що до скликання церковного собору кожний курфюрст вирішує релігійні питання у своїх воло-

діннях на власний розсуд. Німецькі князі, які прийняли Реформацію, одразу розпочали конфіскацію майна католицької церкви. Саме світські князі, а не Папа Римський, стали на чолі церкви на своїх землях.

Імператор Карл V не міг спокійно спостерігати за подіями в Німеччині. У 1529 р. на рейхстазі, який і цього разу засідав у Шпеєрі, прибічники римської церкви на чолі з Карлом V прийняли рішення, згідно з яким у містах і князівствах, де поширився реформаційний рух, повинні регулярно проводитися католицькі церковні богослужіння. У відповідь на це 5 князівств і 14 міст подали письмовий протест. Його автори стверджували, що в питаннях віри й совісті неможливо підкорятися рішенням католицької більшості рейхстагу. Відтоді прихильників Реформації почали називати **протестантами**.

У 1530 р. на рейхстазі в Аугсбурзі відбулася невдала спроба дійти згоди між католиками й протестантами шляхом переговорів. Головним представником від протестантів був **Філіпп Меланхтон** — найближчий соратник М. Лютера, автор основних засад реформованого християнства, тобто **лютеранства**.

Лютеранська церква визнавала тільки два таїнства — хрещення й причастя. Церковні богослужіння спростилися й проводилися німецькою мовою. Церква відмовилася від зайвих пишнот, стала «дешевшою».

Однак католицька більшість рейхстагу не зрозуміла й не прийняла «аугсбурзьке віросповідання». В очікуванні неминучої війни з католиками протестанти уклали в м. Шмалькальдені військово-політичний оборонний союз. Становище Карла V стало критичним, бо протестантське віросповідання прийняли троє із семи курфюрстів. У 1546 р. розпочалася так звана Шмалькальденська війна проти протестантських князів.

Після тривалої боротьби в **1555 р.** було укладено так званий **Аугсбурзький релігійний мир**, який визнав рівноправність лютеранства й католицизму. Він закріпив за князями право самостійно визначати офіційну релігію своїх підданих. Утверджувався принцип: чия влада — того й віра. Це означало, що турбота про спасіння душі стала справою князя, а не окремого мирянина, який мусив сповідувати ту ж релігію, що і його правитель. Щоправда, незгодним із цим принципом дозволяли переїхати туди, де була узаконена близька їм за духом релігія.

Л. Кранах Старший.
Філіпп Меланхтон.
1532 р.

- Яку роль відігравав Ф. Меланхтон у реформаційному русі?

Протестантизм (від слова *протест*) — один із трьох (разом з католицизмом і православ'ям) основних напрямів у християнстві. Оформився під час Реформації в XVI ст. на засадах ідеологічної опозиції до римсько-католицької церкви.

Лютеранство — один із напрямів протестантизму, засновником якого був М. Лютер.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Лютеранство відоме в Україні із середини XVI ст. на Волині, Галичині, Київщині, Поділлі, Побужжі. До цієї течії належали деякі представники української шляхти. Проте внаслідок діяльності чернечих католицьких орденів, зокрема єзуїтів, українські лютеранські громади майже зникли. Нині в Україні лютеранство представлене Українською лютеранською церквою та Німецькою євангелічно-лютеранською церквою.

Аугсбурзький релігійний мир сприяв подальшій політичній роздробленості Німеччини й поховав надії на її об'єднання. Влада німецьких князів зміцнилася.

Реформація, лютеранство, протестантизм, Селянська війна, Аугсбурзький релігійний мир; 31.10.1517, 1524–1526, 1555; Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Філіпп Меланхтон.

1. Порівняйте вчення М. Лютера й Т. Мюнцера, знайдіть спільне й відмінне. Чим можна пояснити різницю в їхніх поглядах?
2. Поясніть рішення Аугсбурзького релігійного миру. Що означає принцип: «Чия влада — того й віра»?

3. Установіть відповідність між подією та її датою.

1 31.10.1517 р.	A Аугсбурзький релігійний мир
2 1555 р.	Б початок Реформації в Німеччині
3 1524–1526 рр.	В Селянська війна в Німеччині

4. Назвіть поняття, про яке йдеться в поданому визначенні:
  - грамота про повне або часткове відпущення гріхів, що видавалася за певну плату, — ... ;
  - соціальний і релігійний рух у XVI ст. за реформу католицької церкви, проти католицького вчення й духовенства — ... ;
  - прихильників Реформації називають ... ;
  - лютеранська церква визнавала тільки два таїнства — ... ;
  - напрям протестантизму, який виник у Німеччині в XVI ст., — ... .

5. Уважно прочитайте уривок з праці М. Лютера «Проти грабіжницьких і розбійних селянських зграй» і поміркуйте, чому він засудив повстання селян і дії Т. Мюнцера.

♦ «...Селяни... заслуговують безліч разів смерті, і тілесної, і духовної... Оскільки вони нехтують покірністю й відданістю й до того ж повстають проти своїх володарів, то накликали на свої душу й тіло кару, чинячи як невірні, брехливі, непокірні негідники та злодії...
...Оскільки вони піднімають бунти, грабують монастирі та замки, які їм не належать, то двічі заслуговують на смерть. Бунт — не просто вбивство, він подібний до великої пожежі, яка спалює й спустошує країну...»

Подискутуйте

6. Як ви вважаєте, чи можна звинуватити М. Лютера в ересі? Чому частина князів підтримала його й не допустила повторення історії з Яном Гусом?

§ 10. Поширення Реформації. Контрреформація в Європі

Пригадайте

1. Що таке *Реформація*? Чому вона розпочалася на початку XVI ст.?
2. Охарактеризуйте погляди М. Лютера. Які верстви населення його підтримували?
3. Як ви вважаєте, чому німецька Реформація переросла в Селянську війну?
4. Який принцип було проголошено 1555 р. в Аугсбурзі? До яких наслідків це призвело?
5. Що в проповідях М. Лютера найбільше обурювало католицьку церкву?
6. Що таке *інквізиція* та з якою метою її було створено?

1. Поява кальвіністської церкви

Поступово Реформація почала поширюватися по всій Європі. Одним з її центрів стала Швейцарія.

Економічне й політичне життя Швейцарії багато в чому нагадувало становище Німеччини напередодні Реформації. Країна складалася з кількох незалежних земель — кантонів, які умовно поділяли на лісові й міські. Лісові кантони були переважно сільськогосподарськими, розвиненими слабше за міські, у яких процвітали ремесла, торгівля, банківська справа.

У всіх кантонах сильні позиції мала католицька церква. Кантонами управляла олігархічна верхівка, що складалася з дворян і міського патриціату. Вона наживалася на постачанні швейцарських найманих солдатів іноземним правителям. Безчинства місцевої аристократії викликали невдоволення швейцарського бюргерства, яке мріяло про об'єднання країни, сильну центральну владу, про захорону найманства та приборкання апетитів церкви й секуляризацію її земель.

Великий реформаційний рух у Швейцарії розгорнувся під впливом М. Лютера. Країна розкололася на католиків і протестантів.

Одним із центрів не лише швейцарської, а й європейської Реформації стало велике й багате м. Женева. Місцеві бюргери були налаштовані на реформу церкви, а тому протестантські проповідники з інших країн знаходили там теплий прийом і прихисток. Серед них був і француз **Жан Кальвін** (1509–1564), якому довелося залишити батьківщину через звинувачення в лютеранській ересі.

Жан Кальвін народився у французькому м. Нуайоні в побожній католицькій родині. Здобувши ґрунтовну початкову освіту, хотів стати священиком. Але за порадою батька відмовився від свого наміру й почав вивчати право. Після завершення студій Ж. Кальвін опинився в Парижі, де зазнав сильного впливу реформаційних ідей. Він відмовився від кар'єри юриста й узявся досліджувати Святе Письмо. Духовні пошуки зумовили розрив із католицизмом. Оскільки у Франції до прихильників Реформації ставилися по-ворожому, Ж. Кальвін у 1536 р. прибув до

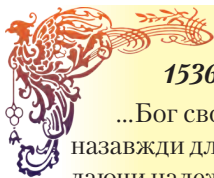
Г. Гольбейн Молодший.
Жан Кальвін.
1497–1543 pp.

Женеви, де започаткував течію в протестантизмі, названу за його іменем — **кальвінізмом**. Того ж року побачила світ його богословська праця «*Настанови в християнській вірі*», де він розвинув своє реформаційне віровчення.

Жан Кальвін був переконаний, що над усім у цьому світі панує Божа воля. Доля кожної людини наперед визначена Богом: одні обрані для вічного спасіння, інші прокляті на вічні муки. Однак християнин має вірити, що він обраний для спасіння. Показником обраності християнина є досягнення успіху в його справі. Ким би людина не була — ремісником, слугою чи багатим купцем, вона має прагнути досягти визнання у своїй професії. Саме це й було ознакою того, що на людину чекає життя в раю.

Такі переконання спонукали до сумлінної праці й покори перед владою, яка також дається від Бога. Біднякам належить бути скромними й терплячими, аби ними були задоволені їхні господарі. Майстри, підприємці, купці повинні примножувати свої статки, однак не заради багатства як такого, а щоб довідатися про свою долю. Прокляті люди можуть завдати шкоди обраним, тому їх треба змушувати жити за Божими законами.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1536 р. З праці Жана Кальвіна «*Настанови в християнській вірі*»

...Бог своїм незаперечним і незмінним планом визначив тих, кого Він обрав раз і назавжди для спасіння, і тих, кого, навпаки, Він вирішив приректи на знищення. Віддаючи належне обраним, ми заявляємо, що цей план було створено Його милосердям незалежно від чеснот конкретної людини; стосовно проклятих, то своїм справедливим, однак непохитним рішенням Він зачинив двері життя перед ними.

...Якщо найбільший грішник з-поміж грішників, цілковито негідний найменших почесей, буде наділений владою, ця влада — священна, бо дана Словом Господа виконавцям його істинної й справедливої волі. Згідно з цим, він мусить ставитися до своїх підданих з усім благоговінням і повагою, ніби він був найкращим із королів.

- Як ви вважаєте, ознайомившись із положеннями вчення Ж. Кальвіна, людина могла вільно визначати свою подальшу долю чи її доля була наперед визначена Богом?
- Як трактував Ж. Кальвін походження влади?

Основу кальвіністської церкви становила громада віруючих, які самі обирали своїх старшин — пресвітерів і проповідників — пасторів. Духовними й світськими справами громади керувала консисторія. Основна увага в церковній службі приділялася проповіді й виконанню псалмів. Засуджувалося поклоніння святим мощам та іконам, заохочувалися доноси на тих, хто не виконував ці приписи.

У Женеві Ж. Кальвін запровадив справжню диктатуру, хоча сам не обіймав жодних посад. Нерідко консисторія давала вказівки, які були обов'язковими для світської влади. Заборонялися ігри, розваги, музика й танці. Жителі міста

Кальвінізм — протестантська релігійна течія, що виникла в XVI ст. в процесі Реформації, заснована французьким богословом Ж. Кальвіном, який зробив спробу практично реалізувати її в Женеві.

мали носити скромний темний одяг. Колись яскрава, весела й безтурботна Женева перетворилася на похмуре місто, яке стали називати «протестантським Римом». Самого Ж. Кальвіна іменували «жизневським Папою». Непокірних ув'язнювали, виганяли з міста або страчували.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Трагічною виявилася доля талановитого іспанського лікаря, автора богословських і медичних праць **Мігеля Сервета** (1511–1553). Улітку 1553 р., тікаючи від інквізиції, він заїхав до Женеви, де його впізнали й виказали міській владі. За іронією долі кальвіністський слідчий ставив йому ті самі запитання, що й католицький інквізитор. Виявилось, що останні вісім років М. Сервет листувався з Ж. Кальвіном, якому щиро зізнався, що не поділяє деяких його реформаційних поглядів. Тож у Женеві на довірливого М. Сервета вже чатувала смерть: за порадою непримиреного до опонентів Ж. Кальвіна його було засуджено як еретика й спалено.

- Як ви вважаєте, Ж. Кальвін повівся з М. Серветом по-християнськи?

Незважаючи на те, що Ж. Кальвін був похований у безіменній могилі в Женеві, його вчення мало великий успіх, особливо серед міського населення Європи. З Женеви воно поступово поширилося на інші кантони Швейцарії, а також стало популярним у Нідерландах, на півдні Франції, в Англії, Шотландії, деяких німецьких князівствах, у Північній Америці.

2. Перехід папства до Контрреформації

Успіхи протестантів завдали сильного удару по католицькій церкві, яка поступово втрачала владу над християнським світом. Тривалий час у Римі не усвідомлювали сутність реформаційного руху та його можливі наслідки. Лише в середині XVI ст., з утратою політичного впливу в Італії та в Європі загалом, папство почало шукати шляхи протидії Реформації. Рішучий наступ на протестантів і початок реформування католицької церкви пов'язані з понтифікатом Папи Римського **Павла III** (1534–1549).

Ця система заходів відома в історії як **Контрреформація**. Її активно підтримали правителі країн, у яких католицизм залишався провідною релігією. Ідеться про Іспанію, Францію, частину німецьких та італійських князівств.

У системі заходів проведення Контрреформації важливу роль відіграли: 1) інквізиція; 2) книжкова цензура; 3) нові релігійні ордени, зокрема орден єзуїтів; 4) діяльність і постанови Тридентського собору.

Контрреформація (від латин. *contra reformatio*) — система заходів з метою реорганізації й зміцнення позицій католицької церкви, а також викорінення протестантських ідей.

Тиціан.

Папа Римський Павло III. 1543 р.

- Яка роль Папи Римського Павла III в Контрреформації?

РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЯ
В ЄВРОПІ

Противники Реформації вважали за необхідне діяти примусовими засобами. Ці завдання передусім були покладені на «Святу інквізицію» — організацію, яка існувала з XIII ст. і боролася з ерессю. У **1542 р.** з ініціативи кардинала Джованні Караффи в Римі було створено *Верховний інквізиційний трибунал*. Він отримав необмежену владу в справах католицької віри й був покликаний вести процеси проти еретиків-протестантів у всьому світі. До різних країн посилали комісарів «Святої інквізиції», які намагалися контролювати не лише дії, а й помисли людей.

Від усюдисущих інквізиторів не було порятунку. Католицька церква захочувала доноси й наклепи на прихильників нової віри. Від імені інквізиції було засуджено й спалено як еретиків тисячі протестантів. Їхнє майно віддавали донощикам. Жертвами інквізиційного трибуналу стали освічені люди епохи, визначні вчені — Джордано Бруно, Томмазо Кампанелла, Галілео Галілей та багато інших.

Терор інквізиції доповнювався жорсткою книжковою цензурою. У 1543 р. кардинал Дж. Караффа заборонив видавати книжки без дозволу інквізиторів. Почали з'являтися перші каталоги з переліком забороненої літератури. У 1559 р. в Римі побачив світ «Індекс заборонених книг», обов'язковий для всієї католицької церкви. Цей список складався з творів протестантів і книжок авторів, чії думки не збігалися з нормами життя католицької церкви. До «чорного реєстру» потрапили окремі праці Еразма Роттердамського, твори Джованні Боккаччо, Ульріха фон Гуттена та багатьох інших. Цікаво, що серед заборонених виявилася й книжка, одним з укладачів якої був сам кардинал Дж. Караффа.

3. Орден єзуїтів

Інквізиція та книжкова цензура використовувалися як своєрідні запобіжні заходи. Головною ж наступальною зброєю католицької церкви для боротьби з Реформацією став **орден єзуїтів**. Засновником ордену був іспанський дворянин **Ігнасіо Лойола** (1491–1556). Він походив з давнього іспанського роду. У 1521 р. в битві з французами був важко поранений в обидві ноги й назавжди залишився кульгавим. Під час тривалого лікування І. Лойола зачитувався життями святих і вирішив присвятити своє життя Богу. Задля цього почав студіювати філософію та богословські науки в університетах Алькалі й Саламанки. Паралельно навчав селянських дітей Закону Божого. За ним пильно стежила інквізиція, і він навіть двічі опинявся під вартою. Гоніння змусили І. Лойола покинути Іспанію й оселитися в Парижі.

У 1534 р. в Парижі в церкві Святої Марії, що на Монмартрі, кілька молодих людей на чолі з І. Лойолою дали обітницю безшлюбності й бідності. Вони вирішили поїхати з місіонерською місією в Палестину або поступити на службу до Папи Римського. Однак задум паломницької подорожі до Палестини провалився. Тоді І. Лойола та його прихильники прийняли сан священників, залишилися проповідувати в Італії і вирішили створити новий релігійний орден.

Офіційно орден було засновано в 1540 р., коли Папа Римський Павло III затвердив його статут. Орден отримав назву «Товариство Ісуса», хоча більш відомий у світі як орден єзуїтів (від латин. *Jesus* — Ісус). Мета ордену поляга-

Невідомий художник.
Ігнасіо Лойола.
XVI ст.

Орден єзуїтів — католицький орден, у 1540 р. створений І. Лойолою. Основним завданням ордену єзуїтів було поширення й захист католицизму.

ла в зміцненні позицій католицької церкви через місіонерство, благодійність, освіту та боротьбу з єретиками. Крім традиційних чернечих обітниць — бідності, безшлюбності й послуху, єзуїти прийняли також обітницю беззаперечної покори Папі Римському. В ордені панувала жорстка дисципліна.

Щоб стати повноправним членом ордену, належало здолати 4 рівні. Найнижчий становили послушники. Очоловав «Товариство Ісуса» генерал, який мав необмежені повноваження. Ця посада була довічною. Першим таким генералом став І. Лойола. Його богословські погляди викладені в праці «Духовні вправи».

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1548 р. З праці Ігнасіо Лойоли «Духовні вправи»

Тиша — небезпечніша й гірша за шторм, і найбільш небезпечний ворог — це відсутність ворогів!

Ті, що трудяться в Божому винограднику, повинні спиратися на землю лише однією ногою, бо інша має бути вже трохи піднятою для продовження шляху.

Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина, не сумніваючись, подалася в море на дошці, якщо в неї немає корабля.

Якщо церква вважає, що те, що нам видається білим, насправді чорне, ми повинні неминуче це визнати.

- Якими рисами характеру та чеснотами мають володіти віруючі?
- Як ви вважаєте, до чого може призвести така сліпа відданість?

Одяг єзуїтів нагадував убрання вчених XVI–XVII ст. Вони носили чорний жупан, плащ і капелюх із загнутими з боків крисами. Через такий одяг і великий авторитет генерала ордену називали «чорним Папою».

Єзуїти брали активну участь у політичному й громадському житті Європи, керуючись принципом «мета виправдовує засоби». Заради справи вони навіть могли зважитися на вбивство, що в християнській релігії вважалося страшним гріхом. Членами ордену, зокрема, було підготовлено кілька замахів на життя протестантських правителів і політичних діячів у Франції, Англії та Нідерландах. Єзуїти були активними учасниками католицьких змов у країнах, які стали на шлях протестантизму.

Значну увагу єзуїти приділяли вихованню й освіті. Вони відкривали колегії та школи, які вирізнялися високим рівнем освіти. Система навчання була розрахована переважно на молодь із суспільних верхів. Однак заради популярності ордену єзуїти надавали безкоштовну освіту також вихідцям із нижчих станів, якщо ті виявляли особливі здібності. У XVI–XVII ст. єзуїти вважалися найкращими викладачами в Європі. Вони утримували сиротинці, шпиталі, будинки для літніх людей.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Починаючи з кінця XVI ст. чимало єзуїтських колегій з'являється на українських теренах, зокрема в Ярославі (нині Польща), Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Перемишлі (нині Польща), Вінниці, Києві та ін. За приблизними підрахунками, з кінця XVI до середини XVII ст. випускниками єзуїтських

шкіл, розташованих на українських землях, могло бути близько 2,5–3 тис. юнаків. Серед них були такі відомі діячі, як Богдан Хмельницький і Лазар Баранович.

Найбільшій славі зажила єзуїтська колегія у Львові, відкрита в 1606 р. У середині XVII ст. тут навчалося 700 і більше юнаків. При Львівській єзуїтській колегії діяла навіть власна друкарня. Єзуїти постійно домагалися перетворення цього навчального закладу на академію. І ось 20 січня 1661 р. польський король Ян II Казимир підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету». Відтепер тут дозволялося викладати університетські дисципліни, присуджувати вчені ступені бакалавра, ліценціата (проміжний ступінь між бакалавром і доктором), магістра й доктора. Так на території України з'явився перший навчальний заклад, що мав статус університету. Від заснування і до 1773 р. Львівський університет перебував під контролем єзуїтів і підпорядковувався генералові ордену в Римі.

Широкого розмаху набула місіонерська діяльність єзуїтів. Уже з XVI ст. члени ордену проповідували в Японії, Індії та Китаї. Під їхнім контролем перебували величезні колонії Іспанії й Португалії в Південній Америці. У 1610 р. єзуїти заснували власну державу в Парагваї, яка проіснувала понад 150 років.

На момент смерті І. Лойоли (1556) орден єзуїтів об'єднував майже 1000 осіб. У 1622 р. Папа Римський Григорій XV визнав І. Лойолу святим.

4. Тридентський собор

Однією з вимог прибічників Реформації із самого її початку було скликання Вселенського собору. Йому належало реформувати християнське віровчення. Однак собор зібрався тільки тоді, коли між католицизмом і протестантизмом відбувся повний розрив. Ініціатива скликання собору належала імператорові Священної Римської імперії Карлу V. Він наполягав на проведенні реформ у церкві, сподіваючись за допомогою певних поступок примирити протестантів з католиками. Проте Папа Павло III та його наступники не бажали проведення собору, побоюючись утручання імператора в справи церкви.

Собор було скликано **1545 р. в м. Тренто** (на кордоні Італії й Німеччини), латинська назва якого — *Тридент*. Тому в історії він відомий як **Тридентський собор**. Він працював із перервами до 1563 р. Змінювалося й місце проведення засідань собору. Це був собор виключно католиків, стурбованих боротьбою з Реформацією. Отже, його можна назвати *собором Контрреформації*.

Тридентський собор підтвердив усі католицькі догмати, різко виступив проти свободи віросповідання. Крім того, були прийняті рішення, спрямовані на покращення освітнього рівня священиків, підвищення їхньої духовності, на посилення церковної дисципліни. У постановах Тридентського собору піддавалося анафемі вчення протестантів, але засуджувалася торгівля індульгенціями. Підтверджувалася практика католицької церкви щодо проведення меси, здійснення таїнств, поклоніння іконам і мощам. Було посилено владу єпископів, зміцнено інквізицію. Водночас зберігалися традиційні прерогативи

римських пап, зокрема їхнє неподільне право тлумачити соборні постанови, тобто проголошувався принцип верховенства папства над собором.

На основі рішень Тридентського собору папський Рим здійснив ряд важливих реформ, які оновили католицьку церкву й з часом зміцнили її позиції.

Наслідком Реформації та Контрреформації стала втрата церковної єдності в Європі. Усе це позначилося на психології людини раннього Нового часу. Релігія тісно переплелася із суспільно-політичним життям. Суперечки про суть віри розділяли цілі народи, держави й навіть окремі сім'ї. Віра вже не сприймалася як щось традиційне, успадковане від предків. Кожна людина самотійно вирішувала, яку релігію їй вибирати заради спасіння своєї душі.

Кальвінізм, Реформація, Контрреформація, орден єзуїтів, Тридентський собор; 1540, 1542, 1545–1563, 1559; Жан Кальвін, Ігнасіо Лойола, Папа Римський Павло III.

1. Порівняйте реформаційні ідеї М. Лютера та Ж. Кальвіна. Хто з них більше думав про людину? Обґрунтуйте відповідь прикладами.
2. Кому належать наведені вислови? З якого приводу вони були сказані?
  - «Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина, не сумніваючись, подалась у море на дошці, якщо в неї немає корабля».
  - «Бог своїм незаперечним і незмінним планом визначив тих, кого Він обрав для спасіння, і тих... кого Він вирішив приректи на знищення».
  - «Чия влада — того й віра».

3. Установіть відповідність між датою та подією.

1 1517 р.	А оприлюднення «Індексу заборонених книг»
2 1555 р.	Б створення ордену єзуїтів
3 1542 р.	В початок Реформації в Німеччині
4 1559 р.	Г підписання Аугсбурзького релігійного миру
5 1540 р.	Д затвердження статуту ордену єзуїтів
4. Назвіть і покажіть на карті країни, у яких була поширена протестантська й католицька віра.
5. Установіть відповідність між поняттям і його визначенням.

1 Реформація	А одна з основних течій протестантизму, яка виникла в 1536 р.
2 кальвінізм	Б соціальний і релігійний рух у Західній і Центральній Європі в XVI ст. за реформу церкви, проти католицького вчення й духовенства
3 «Індекс заборонених книг»	В члени ордену «Товариство Ісуса»
4 єзуїти	Г список книжок, які католикам заборонялося читати
5 Контрреформація	Д система заходів, спрямованих на зміцнення позицій католицької церкви й боротьбу проти протестантизму

6. Чому орден єзуїтів приділяв багато уваги вихованню й освіті молоді?

7. Прокоментуйте вислів французького письменника й філософа Вольтєра: «Кальвін широко відкрив двері монастирів не для того, щоб монахи вийшли з них, а для того, щоб загнати туди весь світ».

§ 11. Народження нової європейської науки

Пригадайте

1. Як впливала на розвиток науки церква?
2. Чому саме в епоху Відродження серед населення поширилися тривожні настрої?

1. Нові знання про Всесвіт

У ранній Новий час завдяки поширенню книгодрукування та швидшому обміну інформацією почався стрімкий розвиток науки. Видавалися твори не тільки античних учених, а й сучасних авторів. Їхні праці були присвячені різним галузям знання, зокрема й природничим наукам. Мовою науки залишалася латина, хоча в першій половині XVII ст. дедалі частіше починають з'являтися наукові тексти, написані національними мовами.

Зароджується нова філософська парадигма, яка замінює середньовічний світогляд. Основним стає знання про природу — природознавство, а у філософії розвивається новий напрям — натурфілософія¹. Вагомих успіхів досягли вчені в таких галузях, як географія, картографія, астрономія, механіка, математика, біологія, медицина.

Потужним поштовхом до розвитку знань про природу та Всесвіт стали великі географічні відкриття, які ознайомили європейців з новими землями, невідомими досі рослинністю та тваринним світом. У середині XVI ст. з'являються перші достовірні карти Європи та світу, створені знаним фламандським картографом **Герардом Меркатором**, на яких відображені результати великих географічних відкриттів.

Найбільш значущі зміни стосувалися астрономії. Виняткова роль належить видатному польському вченому **Міколаю Копернику** (1473–1543). У результаті складних розрахунків він дійшов висновку, що центром Усесвіту є не Земля, а Сонце. Учений довів, що Земля обертається раз на добу навколо своєї осі та раз на рік разом з іншими планетами — навколо Сонця.

Своїм відкриттям М. Коперник спростував теорію про геоцентричну систему світу, автором якої був античний учений Птолемей (II ст. н. е.). На противагу йому М. Коперник висунув теорію про геліоцентричну (Геліос —

Ф. Хогенберг. Герард Меркатор. Гравюра. 1574 р.

¹ *Натурфілософія* (від латин. *natura* — природа та філософія) — система уявлень про природу, яка прагнула дати всеохопну картину світу, але, не маючи для цього відповідних наукових даних, замінювала невідомі на той час дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками.

Невідомий художник.
Йоганн Кеплер.
Гравюра. XVI ст.

Сонце) систему Всесвіту, яку виклав у своїй науковій праці «Про обертання небесних сфер». Учений наважився опублікувати її вже в похилому віці й перший примірник книжки він побачив за кілька годин до смерті.

Визначним астрономом і математиком доби раннього Нового часу був **Йоганн Кеплер** (1571–1630). Опіраючись на вчення данського астронома Тихо Браге (1546–1601), Й. Кеплер у працях «Нова астрономія» та «Гармонія світу» опублікував відкриті ним закони руху планет навколо Сонця. На основі цього Й. Кеплер склав набагато точніші таблиці руху планет, що відіграло велику роль у подоланні антропоморфних уявлень про природу. Він також зробив значний внесок в оптику, кристалографію та інші галузі знань. Разом з тим, як і в багатьох інших видатних учених доби Відродження, в уяві Й. Кеплера раціональні знання дивним чином перепліталися з магічною, містичною, астрологічною уявою. Так, Й. Кеплер сам складав гороскопи, але в той же час боровся з марновірством. Його матір було звинувачено у ворожбі, і вченому коштувало неабияких зусиль витягти її з в'язниці й урятувати від спалення.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У час великих відкриттів у галузі астрономії відбулася ще одна важлива зміна. Ідеться про юліанський календар, за яким жили європейці. Він суттєво відставав від астрономічного року, унаслідок чого свято Христового Воскресіння поступово переміщувалося з березня все ближче й ближче до літа. Це створювало неабияку проблему для церкви. Саме тому на підставі проекту італійського лікаря Луїджі Ліліо Папа Григорій XIII вирішив провести реформу календаря з метою повернення свята Христового Воскресіння на традиційне календарне місце та встановлення таких правил, за якими воно не буде зсуватися в майбутньому. Зміни зводилися до визнання, що наступний за 4 жовтня 1582 р. день не 5, а 15 жовтня, тобто фактично випускалося 10 днів. Цю реформу, урочисто проголошену Григорієм XIII, було прийнято в усіх католицьких країнах. Протестанти визнали її через 100 років. Ряд православних церков, у тому числі й українська, зберегли вірність юліанському календарю. Українські греко-католики також дотримуються юліанського календаря. Нині різниця між календарями становить 13 днів, чим пояснюється святкування Нового (1 січня) і старого Нового (14 січня) року.

Перші експерименти в царині астрономії здійснив італійський учений **Галілео Галілей** (1564–1642). Він народився в родині відомого флорентійського музиканта й уже у 25 років став професором математики в Пізанському університеті. У 1609 р. Г. Галілей сконструював перший телескоп, за допомогою якого зробив ряд відкриттів, зокрема виявив гори на Місяці, плями на Сонці, відкрив чотири супутники Юпітера, кільце Сатурна тощо. Він описав усе побачене в книжці «Зоряний вісник» (1610), яка принесла астроному європейську славу Колумба неба.

Як щирий католик, Г. Галілей намагався переконати папську курію прийняти вчення М. Коперника, що, на його думку, мало б посилити позиції церкви. Однак церква не зрозуміла намірів ученого й поспішила звинуватити його в ересі. У 1633 р. відбувся знаменитий судовий процес, на якому Г. Галілея змусили публічно покаятись і зректись своїх поглядів. Згідно з легендою, після «зречення» Г. Галілей тихо мовив: «А все-таки вона крутиться». Ці слова давно стали крилатими. Після цього він провів вісім років у засланні як в'язень інквізиції. Йому заборонили розмовляти на астрономічні теми й публікувати праці. Учений швидко втрачав зір, однак до кінця життя продовжував працювати, зокрема в галузі механіки.

Ю. Сустерманс.
Галілео Галілей.
1636 р.

2. Пошук нових способів пізнання світу

Розвиток науки раннього Нового часу потребував нових підходів, адже стара схоластична спадщина й методи не виправдовували себе. Переворот у цій сфері здійснили вчені Ф. Бекон і Р. Декарт.

Видатний французький математик і філософ **Рене Декарт** (1596–1650) народився в родині дворянина. Отримавши освіту в єзуїтській школі, він дуже багато подорожував. Рене Декарт висував на перший план не індуктивний, а *дедуктивний метод* пізнання істини, що передбачав розвиток думки від загального до часткового, не пропускаючи найменшої деталі. Згідно з теорією Р. Декарта, джерелом знання є розум, який сам знаходить шляхи для з'ясування істини. На його думку, зразком для інших наук є математика з її законами та чіткою системою. Девіз Р. Декарта — «Мислю, отже, існую». Свої погляди вчений виклав у працях «Роздуми про метод» і «Початки філософії».

Ф. Гальс.
Рене Декарт.
1649–1700 рр.

У ранній Новий час значних успіхів було досягнуто у сфері вивчення організму людини й тварини, що пов'язано з розвитком біології та медицини. Вагомі досягнення в медицині мали місце вже в першій половині XVI ст.

Натурфілософія, індуктивний метод, дедуктивний метод, геоцентрична теорія; Герард Меркатор, Миколай Коперник, Йоганн Кеплер, Галілео Галілей, Рене Декарт.

1. Чому астрономія почала бурхливо розвиватися саме в епоху раннього Нового часу? Як вплинули на її розвиток великі географічні відкриття?
2. Які технічні винаходи надали змогу Г. Галілею зробити астрономічні відкриття?
3. Що передбачав дедуктивний метод Р. Декарта?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ II

«ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ»

Чому мистецтво Відродження було новим явищем, своєрідним переходом від культури доби Середньовіччя до культури раннього Нового часу?

- Відродження — період культурного піднесення країн Європи, перехід від культури доби Середньовіччя до культури Нового часу, що характеризується зверненням до культурної спадщини античності, посиленою увагою до людини.
- Епоху Відродження підготували нові явища та події, які спостерігалися в Європі, — активний економічний розвиток країн, насамперед італійських міст, великі географічні відкриття, поява технічних винаходів, винайдення книгодрукування.
- Сформувався новий світогляд. Гуманісти по-новому пояснювали роль і місце людини у світі, її призначення. Вони проголосили людину найвищою цінністю, вважаючи, що людина має право на щасливе й гідне життя.
- Утвердилося переконання про безмежні можливості людини в пізнанні світу.
- У науці визначився відхід від схоластики й утверджувалася роль дослідного знання.

Чим італійське Відродження відрізняється від Північного Відродження?

- Північне Відродження формувалося під впливом італійського Відродження.
- У Північній Європі на формування нової культури впливала не антична спадщина, а християнство.
- У мистецтві італійського Відродження людина була центром Усесвіту, а в мистецтві Північної Європи вона виступала підтвердженням існування Творця. В італійців людина божественно прекрасна, а в німців і голландців — різна. Бог створив землю й людину, яка живе разом із природою одним життям. Людина є безумовно цінною, проте такими ж цінними є небо, зорі, листя та трава. Митці Північного Відродження вбачали цінність людини в її існуванні, а не в її звершеннях. З однаковою увагою вони зображали й селянина, і городянина, і ледаря, і каліку.
- На півночі Європи на творчість митців дуже впливали ідеї протестантизму. Лютерани й кальвіністи прагнули дешевої церкви, тому художники Північного Відродження працювали на замовлення не ієрархів церкви, а багатих містян.

Яка суспільно-політична ситуація спричинила початок Реформації в Німеччині?

- Економічний розвиток Німеччини й політична роздробленість країни на початку XVI ст.

- Поширення ідей гуманізму та критика засилля католицької церкви в суспільстві.
- Невдоволення всіх верств німецького суспільства діяльністю католицької церкви в країні.

Які основні положення реформаційного вчення М. Лютера?

- Ідея спасіння людини тільки особистою вірою.
- Віра приходиться до людини лише через милість Божу, а не внаслідок якихось особистих заслуг.
- Джерелом християнської віри є Біблія, а не постанови церковних соборів і папської курії.

Які основні здобутки Реформації в Німеччині?

- Суттєве обмеження впливу католицької церкви на суспільне життя.
- Послаблення матеріального становища католицької церкви, конфіскація її володінь.
- Оформлення протестантизму як одного з трьох (разом із католицизмом і православ'ям) основних напрямів у християнстві.
- Підписання Аугсбурзького миру, який закріпив за німецькими князями право самостійно визначати офіційну релігію своїх підданих.

Які основні положення реформаційного вчення Ж. Кальвіна?

- Усе в цьому світі підпорядковується Божій волі.
- Доля кожної людини визначена Богом наперед: одні обрані для вічного спасіння, інші прокляті на вічні муки.
- Християнин має вірити, що є обраним для спасіння.
- Свідченням обраності християнина є успіх у його справі: отже, потрібно сумлінно працювати й коритися владі, яка також є від Бога.

У чому полягала система заходів проведення католицькою церквою Контрреформації?

- Офіційне заснування в 1540 р. І. Лойолою «Товариства Ісуса» (ордену єзуїтів), головним завданням якого було поширення і захист католицизму.
- Створення в 1542 р. Верховного інквізиційного трибуналу, який отримав необмежену владу у справах католицької віри й мав вести процеси проти еретиків-протестантів у всьому світі.
- Публікація в 1559 р. в Римі «Індексу заборонених книг», обов'язкового для всієї католицької церкви.
- Рішення й постанови Тридентського собору (1545–1563), які передбачали проведення реформ у католицькій церкві.

Розділ III

ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

в XVI–XVII ст.

§ 12. Становлення абсолютної монархії у Франції в XVI ст.

Пригадайте

1. Що таке *Реформація*?
2. Як боровся католицький Рим проти Реформації?

1. Зміни в суспільстві. Франциск I

Наприкінці XV ст. завершилося територіальне об'єднання французьких земель. Франція стала найбільшою європейською державою з населенням майже 15 млн осіб. До середини XVIII ст. воно зросло ще на 3 млн. Об'єднання Франції стало передумовою для її подальшого економічного розвитку й політичного утвердження.

Важливу роль в економіці країни й надалі відігравало сільське господарство. Земля залишалась у власності феодалів. Типовим представником французького села був вільний селянин. Він мав у своєму розпорядженні земельну ділянку, за користування якою сплачував сеньйорові грошову ренту.

Промисловий розвиток Франції характеризувався не тільки появою нових, а й збереженням традиційних форм організації виробництва. У ткацькому виробництві набула поширення розсіяна мануфактура. За підтримки королівської влади в Парижі й інших великих містах виникали централізовані мануфактури, переважно в таких нових галузях виробництва, як виготовлення шовку, предметів розкоші, книгодрукування.

Важливою верствою французького суспільства XVI ст. було бюргерство, до якого належали повноправні городяни, купці, цехові майстри, лихварі, власники мануфактур, а також інтелігенція — викладачі шкіл та університетів, правники й лікарі. Поступово бюргерство втратило свої привілеї. У містах, насамперед у великих економічних центрах, зароджується *буржуазія*.

ФРАНЦІЯ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

З колишніх самостійних ремісників, збіднілих дрібних цехових майстрів, підмайстрів та учнів, які опустилися до рівня найманих робітників, а також слуг, жебраків і волюжог сформувався *міський плебс*.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У середині XVI ст. в столиці Французького королівства, Парижі, проживало майже 300 тис. осіб. Пікантності місту надавала чимала кількість волоцюг і злодюжок, які мали своїх ватажків, власні закони й розмовляли тільки їм зрозумілим жаргоном. Час від часу банди злодіїв пробиралися навіть у Лувр, тому придворні не почувалися безпечно в королівському палаці. Що ж до короля та його родини, то вони змушені були спати на величезних ліжках під балдахінами, довкола яких цілу ніч чергували десятки вартових.

Двічі на тиждень до столиці привозили велику кількість м'яса. Згідно з документом, датованим 1599 р., місто щоденно споживало приблизно 200 биків, 2 тис. овець, 70 тис. курей і голубів.

У столиці Французького королівства любили розважатися. У Парижі було майже 1800 тенісних кортів.

Упродовж першої половини XVI ст. у Франції утверджується абсолютна монархія, яку закладено ще в період усевладдя **Людовіка XI** (1461–1483) з династії Валуа. Утвердження французького абсолютизму пов'язане з правлінням **Франціска I** (1515–1547). Король мав необмежену владу. Головним органом державного управління стала Королівська рада з кількох осіб, наближених до короля. Генеральні штати за роки правління Франціска I не збиралися жодного разу, що було яскравим свідченням посилення його влади. Усі королівські укази завершувалися висловом: «Бо така наша воля».

Важливу політичну роль у часи абсолютизму відігравав королівський двір. У середині XVI ст. на службі при дворі французького короля перебувало майже 1500 представників знатних родин. Вони належали до вищої верстви дворянства — *придворної аристократії*.

Ж. Клуе. Франціск I.
1525 р.

- Хто з художників доби Відродження працював у Франції за правління Франціска I?

Більшість дворянства проживала в провінціях. Це було середнє й дрібне дворянство, яке у Франції мало назву *дворянство шпаги* й жило із селянського цензу — плати за користування землею. Однак ці дворяни часто бідніли й охоче йшли на державну службу.

Особливістю французького абсолютизму було те, що збільшився бюрократичний апарат. На початку XVI ст. у Франції налічувалося майже 8 тис. королівських чиновників, а в середині XVII ст. їхня кількість зросла до 20 тис. Верхівка чиновництва купувала дворянські титули й землі, після чого перетворювалася на *дворянство мантії*.

Опорою абсолютизму була також постійна армія, укомплектована з найманців, і духовенство. У 1516 р. Франціск I уклав у Болоньї конкордат (договір) із Папою Римським Левом X. За умовами цього договору, король міг призначати своїх ставлеників на церковні посади з подальшим затвердженням Папою. За це Папа Римський установлював розмір надходжень, які Рим отримував від французького духовенства.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1561 р. Уривок із книжки венеційського посла Мікеле Суріано «Коментарі про королівство Франція»

Кількість люду у Франції надзвичайно велика, оскільки країна має понад 140 міст з єпископськими кафедрами, а також нескінченну кількість угідь, замків і сіл, і кожне з цих поселень переповнене людом. Подейкують, що в самому Парижі від 4 до 5 сотень тисяч жителів. За своїм становищем у суспільстві й гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть свій початок три чини королівства: перший чин — духовенство, другий — дворянство, а третій не має окремої назви через те, що він складається з людей різного статусу й занять, і може бути названий просто народним станом.

Духовенство складається з великої кількості осіб третього стану й з багатьох іноземців... але найважливішу частину духовенства становить дворянство...

Дворянами вважають тих, хто має привілей не платити податки й чиїм обов'язком є тільки особиста військова служба...

Третій стан складається з людей п'єра, яких називають *людьми довгої мантії*, купців, ремісників, плебсу й селян... Купців... усілякими способами задобрюють, підлещуються до них, але жодних переваг і чеснот вони не мають, бо будь-яка торговельна діяльність вважається негідною для дворянства. Вони ... сплачують податки так само, як і люди незнатного походження та селяни ...

- *Яка кількість населення проживала в Парижі в другій половині XVI ст.?*
- *Пригадайте, що таке стани, чим вони відрізняються один від одного.*
- *Які стани описує М. Суріано?*
- *Кого називали дворянами?*
- *Кого називали людьми п'єра, або людьми довгої мантії? Чому вони зараховані до третього стану?*
- *У чому полягала особливість становища купців у Франції?*

2. Особливості Реформації у Франції

У перші десятиліття XVI ст. у Франції поширюється рух за реформу церкви. У жовтні 1534 р. в Парижі, навіть у королівському палаці, були розклеєні листівки, які закликали християн до відмови від одного з головних обрядів католицької церкви — урочистої меси. Паризький суд різко засудив цей учинок і розпочав слідство, унаслідок якого кількості людей було затримано, а 25 із них страчено. Своїм едиктом 1535 р. Франциск I заборонив підданам переходити в іншу віру.

Та незважаючи на це, у Франції активно поширювався кальвінізм. Найбільше прихильників кальвінізму було серед населення торговельних і ремісничих міст на півдні й південному заході Франції. Тут основними осередками нової релігії стали провінції Дофіне й Пуату. Утвердженню кальвінізму як масового релігійного руху сприяло прийняття нової віри Бурбонами — правителями невеликого королівства Наварра в Піренеях, а також герцогськими родами Шатійонів і Конде.

Ф. Клуе. Генріх II.
1559 р.

Послідовників учення Ж. Кальвіна у Франції називали *гугенотами*¹. Вони утворювали релігійну спільноту, у якій панували суворі порядки. Щонеділі гугеноти слухали релігійні проповіді, співали псалми й чотири рази на рік приймали причастя. Вони вирізнялися простотою в одязі та їжі, скромністю поведінки, униканням розваг.

Наступник Франциска I, його син **Генріх II** (1547–1559), намагався зупинити поширення кальвінізму за допомогою церковної інквізиції. Та гоніння лише прискорили оформлення у Франції кальвіністської церкви. У 1559 р. в Парижі на першому національному синоді реформатських церков було розроблено засади організації кальвіністів Франції.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У 1556 р. дружина Генріха II, королева Катерина Медічі, запросила до Парижа автора книжки пророцтв **Мішеля Нострадамуса** (1503–1566). Подейкували, ніби в одній зі строф автор пророкує смерть її чоловіку:

*Лев молодий старого подолає
В двобою сам на сам на бойовиську
І очі в золотій клітині повиймає, —
Дві рани у одній, і смерть жорстока близько.*

Під час зустрічі Нострадамус сказав Катерині Медічі тільки те, що в майбутньому Францією правитимуть її сини. Ця відповідь, певно, цілком задовольнила королеву. А через три роки (30 червня 1559 р.) короля Генріха II смертельно поранили на турнірі. Спів його молодого супротивника — капітана шотландської гвардії Монтгомері — пробив забороло шолома й проткнув одразу око й горло. Через десять днів король помер. Трон посів його п'ятнадцятирічний син, Франциск II.

Нині про пророцтва великого Нострадамуса знає весь світ. На думку дослідників, вони хронологічно доведені до 2242 р.

Портрет Нострадамуса, написаний його сином Сезаром

3. Релігійні війни

Після смерті Генріха II релігійні суперечності почали загрожувати мирному розвитку країни. Через те що новий король **Франциск II** (1559–1560) майже не займався державними справами, при дворі посилювався вплив герцогів Гізів, які були родичами дружини короля, Марії Стюарт. Вони були ревними католиками й претендували на французький трон. Під їхнім впливом Франциск II посилював гоніння на гугенотів.

¹ *Гугенотми* (фр. *huguenotes*, від нім. *Eidgenossen* — співник, побратим) — прихильники кальвінізму у Франції в XVI–XVIII ст.

Угрупування гугенотів очолювали король Наварри Антуан Бурбон, його брат, принц Луї де Конде, а також адмірал Гаспар де Коліньї. Брати Бурбони були родичами Франциска II й належали до молодшої гілки правлячої династії Валуа. Вони не бажали миритися з втратою впливу на короля.

Після смерті Франциска II трон успадкував десятирічний **Карл IX** (1560–1574), однак реальна влада зосередилася в руках його матері Катерини Медічі, яка зуміла налагодити стосунки з Бурбонами. Щоб перешкодити примиренню з гугенотами, герцоги Гізи почали вдаватися до різних провокацій. Так, 1 березня 1562 р. озброєний супровід герцога Ф. де Гіза розігнав богослужіння гугенотів у містечку Васі. Кілька десятків протестантів було вбито, ще більше поранено. Розправа у Васі стала приводом до **релігійних воєн** (1562–1594).

Упродовж 1562–1570 рр. обидва угруповання намагалися захопити короля й правити від його імені. Католики мали підтримку на півночі Франції і в Парижі. Суттєву допомогу їм надавала Іспанія. Надійною опорою гугенотів був південь Франції. Їх підтримувала Англія. Військові дії між гугенотами й католиками проводилися з перемінним успіхом. Обидві сторони зазнали великих втрат. Загинули такі визначні лідери, як Ан. Бурбон, Фр. де Гіз, принц Луї де Конде.

Нарешті в 1570 р. в Сен-Жермені між королем і гугенотами було укладено договір про мир. У цей час гугенотів очолювали син Антуана Бурбона — наваррський король Генріх — та адмірал Гаспар де Коліньї, а католиків — Гізи. Згідно з договором, гугеноти отримали свободу віросповідання й право обіймати державні посади.

На знак примирення між католиками й гугенотами Катерина Медічі вирішила одружити свою доньку, Маргариту де Валуа, з Генріхом Наваррським. Однак це весілля стало приводом до жорстокої розправи над гугенотами, яких було чимало серед гостей. У ніч на **24 серпня 1572 р.**, напередодні дня св. Варфоломія, підбурювані агентами Гізів, парижани напали на гугенотів. До полудня кількість убитих сягнула 2 тис. осіб. Страшна смерть не оминула й адмірала Гаспара де Коліньї. Сам Генріх Наваррський залишився живим завдяки тому, що перейшов у католицизм. Кривава бійня охопила всю Францію, загинуло майже 10 тис. осіб.

Події **Варфоломійської ночі** 1572 р. спричинили ще більшу ворожнечу в суспільстві. На півдні Франції гугеноти підняли повстання. У союзі з містами вони створили *Гугенотську конфедерацію*. Це була своєрідна держава в державі, яка мала армію й систему податків. Королівське військо зазнало відчутних втрат.

Релігійні війни у Франції — війни між католиками й протестантами, які тривали з короткими перервами 32 роки (1562–1594).

Ф. Клуе.
Катерина Медічі.
Мініатюра. 1555 р.

Ф. Клуе. Адмірал
Гаспар де Коліньї.
1565–1570 рр.

Становище ускладнилося, коли в 1574 р. раптово помер Карл IX і французький трон посів його брат, **Генріх III** (1574–1589). Генріх Наваррський утік з Парижа, прийняв кальвінізм і став лідером гугенотів.

Успіхи гугенотів спонукали Генріха III шукати шляхи порозуміння з ними. У 1576 р. Гізи створили *Католицьку лігу*, яку вирішив очолити король Генріх III, аби завадити зростанню їхнього впливу. Та Гізи відкрито вступили в боротьбу за трон, яка посилилася після смерті в 1584 р. наймолодшого брата короля, Франсуа. Єдиним законним спадкоємцем бездітного Генріха III став Генріх Наваррський. Це підштовхнуло Гізів до союзу з католицькою Іспанією. Вони висунули на трон Генріха де Гіза, якого наприкінці 1588 р. за наказом короля було вбито. Унаслідок цього Католицька ліга відкрито виступила проти Генріха III. Тоді король примирився з Генріхом Наваррським і втік до його табору. Там, у 1589 р. Генріха III вбив домініканський чернець. Династія Валуа припинила своє існування. Королем Франції мав стати Генріх Наваррський.

Тим часом іспанський король Філіпп II увів у Париж свій гарнізон. Країна була спустошена. Невдовзі Генріх Наваррський почав штурм Парижа. Однак Католицька ліга не визнавала його права на трон. Тоді він сказав, що «Париж вартий меси», і вдруге прийняв католицизм. У 1594 р. відбулася церемонія його коронації й колишній гугенот став королем Франції під іменем **Генріха IV** (1594–1610). З цього часу на французькому троні утвердилася *династія Бурбонів*. Новий монарх вступив у Париж, не зустрівши ніякого опору. Католицьку лігу було розпущено. Релігійні війни припинилися. Франція залишилася католицькою країною. Реформація зазнала в ній поразки.

4. Нантський едикт

Прийшовши до влади, король Генріх IV зумів припинити ворожнечу та подолати в країні післявоєнний хаос. У 1595 р. він оголосив війну іспанському королю Філіппу II, яка завершилася підписанням мирного договору. Усі захоплені іспанцями провінції було повернуто Франції.

У квітні 1598 р. Генріх IV підписав у Нанті едикт, який мав примирити католиків з гугенотами. Згідно з його положеннями, католицька віра проголошувалася державною релігією, але протестантське богослужіння дозволялося на території всієї країни, крім Парижа та ще кількох міст. Гугеноти отримали право обіймати військові й судово-адміністративні посади. Для гарантії цих прав їм передали десятки фортець у Південно-Західній Франції.

Отже, **Нантський едикт 1598 р.** надав кальвіністам широку самостійність.

Водночас король Генріх IV провів кілька необхідних для країни реформ, які активно втілював у життя його перший міністр, переконаний гугенот Максимільєн Сюллі. Це була винятково чесна й віддана королю людина. Насамперед М. Сюллі вжив ряд заходів, спрямованих на підтримку селянства. За його наполяганням уряд частково

Фр. Пурбус
Молодий.
Генріх IV. 1622 р.

знизив поземельний податок, який сплачували селяни. Кредиторам було заборонено продавати худобу й знаряддя праці селян-боржників. Крім того, селяни звільнялися від обов'язку утримувати військо, яке зупинялося на постій.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Генріх IV залишився в пам'яті нащадків добрим королем. Він мріяв нагодувати селян і підвищити рівень їхнього добробуту. Символом тогочасного уявлення про заможність родини вважалася курка, яку могли собі дозволити на обід тільки багаті верстви суспільства. З цього приводу Генріх IV якось заявив: «Я хочу, щоб кожен селянин мого королівства мав змогу щонеділі готувати у своєму горщику курку». Однак мрії короля не здійснилися. Більшість селян і надалі хронічно недоїдала.

Економічна політика Генріха IV була передусім спрямована на стимулювання промисловості й торгівлі. Заохочувався розвиток мануфактур у гірничій справі, металургії, виробництві артилерії, у текстильній і скляній промисловості. У торгівлі уряд, дотримуючись принципу меркантилізму, заохочував вивезення готової промислової продукції й забороняв експорт сировини.

Правління Генріха IV було періодом зміцнення французького абсолютизму. Король дав усім чітко зрозуміти, що правитиме як абсолютний монарх. Він заявив: «Моя воля повинна стати законом. Я — король, і вимагаю, щоб усі мені підкорялися». Він відсторонив від участі в Королівській раді аристократів, обмежив владу губернаторів провінцій, не скликав Генеральні штати.

За правління Генріха IV Франція здобула колонії в Північній Америці. На початку XVII ст. французи захопили частину Канади й заснували там кілька міст, зокрема Квебек.

У зовнішній політиці Генріх IV прагнув послабити Іспанію та Священну Римську імперію й активно підтримував німецькі протестантські князівства. Король зібрав велику армію, яку планував спрямувати на Іспанію, Північну Італію та в область Нижнього Рейну. Однак у розпал воєнних приготувань у травні 1610 р. Генріх IV підступно вбив католицький фанатик Франсуа де Равальяк.

Генріх IV став уособленням державного суверенітету й національної єдності Франції. Це був перший монарх, який відійшов від принципу: «Чия влада — того й віра» і проголосив рівноправність католиків і протестантів. За часів його правління у Франції встановився порядок і покращився добробут населення.

Ч. Г. Хаузес.

Убивство Генріха IV й арешт Равальяка.
1610 р.

Перша половина XVII ст. Уривок із щоденника

П'єра д'Етуаля про вбивство Генріха IV

(...) У п'ятницю [14 травня 1610 р.] приблизно о 4 год вечора король у своїй кареті, без охорони, маючи при собі тільки д'Епернона, Монбазона та 4–5 інших, проїжджав повз [церкву] Св. Іннокентія в Арсенал. Коли його карета через загромождений дорожною бричкою та двохколісним возом шлях була змушена зупинитися на розі вулиці де ла Фероньєр, навпроти нотаріуса, на ім'я Путрен, короля було безжально вбито підступним і підлим нелюдом, на ім'я Франсуа де Равальяк, уродженцем міста Ангулема; він скористався цим випадком, аби нанести злощасний удар (він давно вже вичікував, перебуваючи в Парижі саме з цією метою, і його величність уже давно попереджали, аби мав охорону, але він не надавав цьому значення). У той час, як король уважно слухав листа, якого читав д'Епернон, розгніваний де Равальяк накинувся на нього, тримаючи в руці ніж, і завдав почергово два удари в груди його величності; останній удар уцілив прямісінько в серце, позбавивши цього доброго короля життя...

- Які почуття в П. д'Етуаля викликало вбивство короля?
- Поміркуйте, що могло бути причиною замаху на Генріха IV.

Абсолютизм, гугеноти, Варфоломіївська ніч, дворянство шпаги, дворянство мантиї, релігійні війни, Нантський едикт; 1556, 1562–1594, 24 серпня 1572, 1598, 1589–1610; Генріх IV Бурбон, Максимільєн Сюлі.

1. Назвіть і покажіть на карті території поширення кальвінізму у Франції, зокрема гугенотську «державу в державі».

2. Визначте характер Реформації у Франції. Чому Реформація переросла в релігійні війни?
3. Як події Варфоломіївської ночі позначилися на подальшому розвитку Франції?
4. Як Генріху IV вдалося примирити гугенотів і католиків?
5. Перелічіть події, які свідчать про формування у Франції абсолютної монархії.

6. Назвіть особу, про яку йдеться в поданих описах.
  - ◆ Король-рицар, який переслідував гугенотів. Нострадамус передбачив його смерть унаслідок поранення на турнірі. Під час його правління Франція відмовилася від претензій на італійські землі.
  - ◆ Перший король із династії Бурбонів. Очолював гугенотів під час релігійних воєн. Чоловік Маргарити де Валуа (королеви Марго). Йому належить вислів: «Париж вартий меси».

Подискутуйте

7. Як ви вважаєте, чи заслуговував Генріх IV на те, щоб його називали добрим, славним королем Анрі?

§ 13. Франція у XVII ст.

Пригадайте

1. Яка монархія називається *абсолютною*?
2. За правління якого короля формується абсолютизм у Франції?
3. Що таке *Генеральні штати* й коли вони були скликані вперше?
4. Генріх IV сказав: «Париж вартий меси». Що для нього було важливіше — інтереси релігії чи інтереси держави?
5. У чому полягає зміст і значення Нантського едикту?

1. Кардинал Рішельє

Після вбивства Генріха IV знову розпочалася боротьба за владу, адже новому королю **Людвіку XIII** (1610–1643), сину Генріха IV та його другої дружини, Марії Медічі, було тільки 9 років. Правити стала королева **Марія Медічі**. Ситуацією вирішила скористатися феодальна аристократична опозиція, яка прагнула обмежити королівську владу.

У цей непростий час на політичній арені з'являється молодий та енергійний єпископ **Арман-Жан дю Плессі Рішельє** (1585–1642). У 1622 р. він отримав сан кардинала, а в 1624 р. став першим міністром Людовіка XIII. На цьому посту меткий і розумний кардинал Рішельє перебував до смерті й фактично вирішував усі державні справи.

Кардинал багато зробив для зміцнення абсолютизму. Основні напрями його діяльності передбачали: 1) позбавлення гугенотів політичного впливу; 2) боротьбу з опозиційно налаштованою знаттю; 3) зміцнення королівської влади. Він прагнув створити могутню централізовану державу, у якій король мав би необмежену владу над усіма своїми підданими, зокрема й дворянами.

Зміцнення французького абсолютизму було несумісне з існуванням на півдні Франції гугенотської «держави в державі». Тому кардинал Рішельє повів рішучий наступ на політичну самостійність гугенотів. Їхнім опорним пунктом було портове місто Ла-Рошель, яке підтримувало зв'язок з англійцями й отримувало від них допомогу. З 28 тис. його жителів 26 тис. були кальвіністами. У вересні 1627 р. війська Рішельє взяли Ла-Рошель в облогу. Англійський флот не зміг підступитися до міста. У Ла-Рошелі розпочався голод, і 20 тис. його мешканців померло. У жовтні 1628 р. місто капітулювало. Невдовзі королівська армія перемогла гугенотські війська в Лангедоці.

У 1629 р. було видано «едикт милості», згідно з яким за гугенотами зберігалася свобода віросповідання, однак їх позбавляли

Ф. де Шампань.

Кардинал Рішельє. 1642 р.

- Пригадайте основні принципи й напрями діяльності Рішельє. Назвіть спільне й відмінне в політиці Генріха IV й Рішельє.

політичних привілеїв, наданих колись Генріхом IV. У гугенотів відібрали всі фортеці, а їхнє військо розформували. Гугенотська держава припинила своє існування.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1624–1642 рр. Уривок із «Мемуарів» французького письменника Франсуа Ларошфуко про Людовіка XIII та кардинала Рішельє

Король Людовік XIII, син Марії Медічі, відзначався слабким здоров'ям, яке до того ж було передчасно підірване надмірним захопленням полюванням. Недуги, на які він страждав, гнітили його дух і посилювали вади його характеру: він був похмурий, недовірливий, відлюдкуватий; хотів, щоб ним керували, і водночас ледве це зносив. У нього був дріб'язковий розум, він прискіпувався до деталей, а його знання військової справи відповідали рівню простого офіцера, а не короля.

Правив державою кардинал Рішельє... У нього був широкий і проникливий розум, крутий і важкий норов; був щедрим, сміливим у своїх задумах, але постійно потерпав за своє життя. Він прагнув посилити владу короля й свою, знищивши гугенотів і найславніші родини королівства...

Кожен, хто не бажав коритися його волі, накликав на себе його гнів, а щоб піднести своїх ставлеників і знищити ворогів, він використовував будь-які засоби...

...Король, лінивий і похлипливий, боявся тягаря державних справ і не хотів утратити людини (Рішельє), здатної зняти з його плечей цей тягар.

- Чим пояснює Ф. Ларошфуко недоліки короля?
- Що схвалює в кардиналові Рішельє?
- Кому належала реальна влада в країні?
- Яку мету поставив перед собою всемогутній кардинал і як її досягав?

Рішельє боровся з опозиційною знаттю. Він успішно розкрив кілька двірцевих змов, видав укази про знищення замків опальних вельмож, заборонив дуелі. Рішельє дбав і про економіку. За його підтримки було створено понад 20 торговельних компаній, активізувалося будівництво флоту, що значно посилило позиції Франції на морі й сприяло колоніальній експансії.

А. Мотт. Кардинал Рішельє під час облоги фортеці Ла-Рошель. 1881 р.

Зовнішня політика кардинала Рішельє була спрямована на захист національних інтересів країни. У 1635 р. Франція вступила в Тридцятилітню війну (1618–1648) і розпочала бойові дії проти Габсбургів. Хоча спочатку французька армія зазнавала невдач, невдовзі вона почала здобувати блискучі перемоги. Проте кардинал Рішельє не дожив до успішного завершення війни. Він помер у грудні 1642 р. Король Людовік XIII пережив його на півроку.

Кардинал Рішельє дбав про національні інтереси Франції, робив усе можливе для утвердження її позицій на міжнародній арені. Його далекоглядна еконо-

мічна політика й успішна участь країни в Тридцятилітній війні перетворили Францію на одну з провідних держав раннього Нового часу.

2. Абсолютизм за Людовіка XIV

У 1643 р. помер Людовік XIII, і королем Франції став його син, **Людовік XIV** (1643–1715), якому ще не виповнилося п'ять років. Його появу на світ 5 вересня 1638 р. Франція сприйняла як дарунок небес, адже впродовж 22 років шлюбного життя Людовік XIII та Анна Австрійська не мали дітей. Юний король вивчав історію, математику, латинську й іспанську мови, державне та церковне право, учився малювати, грати на музичних інструментах, танцювати. Однак уже в зрілому віці він визнавав, що йому все-таки бракує знань.

Регентом при малолітньому Людовіку XIV стала його мати. Та фактичним правителем країни з 1643 по 1661 р. був перший міністр — кардинал **Джюліо Мазаріні**, палкий прихильник абсолютної монархії. Він зміцнив авторитет Франції завдяки укладенню низки вигідних для країни угод з Іспанією, а також Вестфальського миру 1648 р. За підтримки Дж. Мазаріні було засновано Королівську академію живопису й скульптури, а в палаці кардинала в Парижі зберігалася колекція мистецьких шедеврів.

Італієць за походженням, він не був популярним серед французів. До того ж у спадок від кардинала Рішельє отримав чимало проблем економічного й політичного характеру. Вирішувати їх Дж. Мазаріні намагався за рахунок підвищення старих і запровадження нових податків. При цьому кардинал усіляко ігнорував Паризький парламент¹. За таких умов у Франції виник рух **Фронтди** (від фр. *fronde* — праща, рогатка).

У травні 1648 р. Паризький парламент не припинив засідання, як того вимагав король, й ухвалив програму реформ державного устрою Франції. Вимоги парламенту підтримали селяни й городяни, які перестали платити податки. Проти Дж. Мазаріні виступили також «принци крові» — представники молодшої гілки Бурбонів, незадоволені втратою політичного впливу. У Парижі спалахнуло повстання, на вулицях міста зводилися барикади. Королівський двір і кардинал мушили рятуватися втечею. Однак масові виступи налякали й Паризький парламент: попередньо домовившись із Дж. Мазаріні, парламентарі припинили опір.

¹ *Парламент у Франції* — вища судово-адміністративна установа країни, що виникла в епоху Середньовіччя. Складався з кількох слідчих палат і кількох палат з розгляду прохань. Кожну палату очолював президент. На чолі всього парламенту був перший президент. Паризький парламент реєстрував королівські укази й опротестовував ті з них, які суперечили звичаям країни.

Ш. Лебрен.
Людовік XIV.
1661 р.

П. Міньяр.
Джуліо Мазаріні.
1658–1660 рр.

Сонце — символ
Людовіка XIV. Версаль
(Франція)

Проте «принци крові» продовжували вести боротьбу з Дж. Мазаріні, вимагаючи скликання Генеральних штатів. До 1653 р. їх рух також було приборкано.

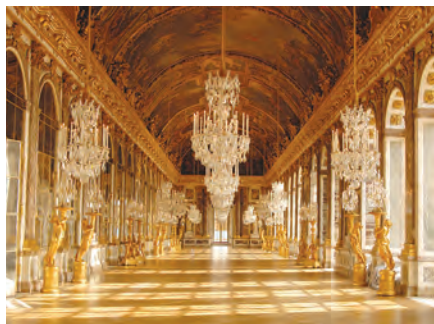
Після смерті Дж. Мазаріні в 1661 р. Людовік XIV почав правити одноосібно. Він уважав, що джерелом королівської влади є Бог. Молодий король плекав масштабні плани: зміцнити кордони держави, піднести її авторитет у Європі, упорядкувати законодавство, навести лад у фінансах, обмежити владу духовенства. Посилення абсолютної монархії з часом призвело до того, що особа короля почала ототожнюватися з державою. Сам Людовік XIV навіть порівнював себе із сонцем, чиє яскраве проміння благодатно впливає на підданих.

За правління Людовіка XIV було реорганізовано чимало державних установ. Помітну роль відіграла державна рада (уряд), склад і діяльність якої визначав король, котрий не пропускав жодного засідання. Уся підготовча робота велася в секретаріатах (міністерствах), очільники яких входили до складу державної ради. Важливе значення мав генеральний контролер фінансів, який здійснював нагляд за стягненням податків, виплатою коштів тощо.

Загалом характерною особливістю доби Людовіка XIV була розбудова бюрократичного апарату. Щоденно від 5 до 10 годин король відводив для читання документів та ухвалення рішень. В інструкції щодо управління державою, написаній для дофіна, він зазначав, що «працюючи для держави — працюєш для себе».

3. Двір «короля-сонця»

Зміцнення абсолютної монархії за Людовіка XIV яскраво демонструє королівський двір з його пишнотами й вишуканим церемоніалом. Центром політичного й суспільного життя країни стала королівська резиденція, що знаходилася поблизу Парижа у Версалі. Колись тут був мисливський замок Людовіка XIII. За наказом Людовіка XIV на його місці почали зводити величний королівський палац, будівництво якого тривало 20 років (1662–1682). У палаці було понад 1800 кімнат і величезна дзеркальна галерея, для оздоблення якої використали

Інтер'єр Версальського палацу
(Франція). Сучасне фото

578 дзеркал. У Версалі знаходилися кабінети й помешкання для державних службовців.

У палаці проходило все життя короля. Тут сформувалося аристократичне придворне оточення. Дворяни змагалися за право бути ближчим до особи свого володаря. Уважалося честю подати королю хустинку чи бути присутнім при ранковому туалеті монарха. Правила поведінки при дворі, жорстка ієрархія чинів і рангів підкреслювали залежність аристократії від короля. Згідно з чітко регламентованим придвор-

ним етикетом, під час королівської трапези могли сидіти лише герцогині. Особливим привілеєм було й право сидіти в присутності короля на табуреті чи в кріслі. Інші запрошені мали спостерігати за всім стоячи.

Апартаменти короля й королеви вражали розкішшю: різнобарвне мармурове оздоблення, кришталеві люстри, позолочені меблі, вишукані шовкові тканини. Підтримання такого пишного стилю потребувало чималих коштів. Спеціальні мануфактури виготовляли для королівського двору гобелени, шпалери, посуд, меблі. Згодом цей помпезний мистецький стиль назвали «стилем Людовіка XIV». Він ніби символізував відданість французького короля католицькій церкві, обряди якої були так само пишними.

За зразком Версалю було зведено кілька палаців по всій Європі. Однак вони не змогли перевершити резиденцію «короля-сонця».

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVIII ст. З «Мемуарів» герцога де Сен-Сімона про останні настанови Людовіка XIV своєму спадкоємцеві

Не наслідуйте мене ані в моїй жадобі до будівництва палаців, ані в жадобі до війни, навпаки, намагайтеся жити в злагоді із сусідами. Воздавайте хвалу Богові, усвідомлюйте свої обов'язки перед Ним, змушуйте своїх підданих шанувати Його. Дослухайтесь до добрих порад, намагайтеся полегшити життя народу, чого я не зміг зробити й тому почуваюся нещасним.

- Чи усвідомив Людовік XIV свої прорахунки в управлінні державою?
- Чи розкаюється король у своїй надмірній амбітності?

4. Жан Батист Кольбер

Перша половина правління Людовіка XIV пов'язана з іменем **Жана Батиста Кольбера**, який із 1665 по 1683 р. (до своєї смерті) був генеральним контролером фінансів. Він спрямував усі зусилля на відродження французької економіки. Ж. Б. Кольбер настільки активно проводив економічну політику меркантилізму, що вона отримала назву *кольбертизм*.

Його реформи передбачали реалізацію двох завдань — створення національної промисловості й підвищення якості французьких товарів, аби вони стали конкурентоспроможними на міжнародному ринку. Ж. Б. Кольбер сприяв заснуванню у Франції понад 300 централізованих мануфактур, на яких виготовляли тканини, панчохи, шкіряні вироби, гобелени, фарби, скло, зброю, канати, мило, предмети розкоші тощо. Мануфактури отримували субсидії й мали особливі привілеї. Досвідчені майстри непогано заробляли. На деяких мануфактурах навіть запровадили виплату пенсій за віком і допомогу через отримані на виробництві травми.

К. Лефебр.
Жан Батист
Кольбер. 1666 р.

Складовою промислової політики було встановлення жорсткого контролю за якістю продукції. Видавалися спеціальні регламенти для покарання порушників і недобросовісних виробників.

Для збуту продукції французьких мануфактур було розроблено нові митні тарифи. Збільшили мито на товари, що завозилися з-за кордону, натомість суттєво знизили вивізне мито на вироби, що виготовлялись у Франції. Тобто робилося все для того, аби французи купували товари власного виробництва, які до того ж були високої якості. Водночас французький крам поставляли на ринки інших країн.

З метою активізації заморської торгівлі було створено великі компанії — Вест-Індську й Ост-Індську. Значну увагу Ж. Б. Кольбер приділяв розбудові торговельного флоту, заохочував колонізацію нових земель на території сучасної Канади. У 1678 р. біля гирла р. Міссісіпі було засновано колонію *Луїзіана*, названу на честь короля.

Діяльність Ж. Б. Кольбера сприяла піднесенню французької економіки, розвитку її нових галузей. Це давало змогу не тільки наповнювати державну скарбницю, а й витратити кошти на численні війни.

У 1686 р. Людовік XIV остаточно скасував Нантський едикт Генріха IV. Протестантам було запропоновано або перейти в католицизм, або покинути Францію. Ця подія мала вкрай негативні економічні наслідки для країни: від'їжджаючи, протестанти-підприємці вивозили свої капітали, а разом з ними й секрети виробництва.

Кольбертизм, Фронда; 1624–1642, 1643–1715, 1685; Людовік XIII, кардинал Рішельє; Людовік XIV, кардинал Мазаріні, Жан Батист Кольбер.

1. Порівняйте релігійну політику й, зокрема, ставлення до протестантів Генріха IV, кардинала Рішельє та Людовіка XIV.
2. Дайте визначення поняття «абсолютизм». У чому виявилось зміцнення абсолютизму за правління Людовіка XIV?

3. Шарль Перро порівнював правління Людовіка XIV з володарюванням Октавіана Августа. Що він мав на увазі?
4. У Франції склалася традиція: людина, яка заробила гроші, не вклала їх у власну справу, а купляла землю (тобто набувала дворянство чи отримувала посаду державного чиновника). Як ви думаєте, чим це можна пояснити? Як це могло вплинути на розвиток економіки країни?

5. Прочитайте уривок з «Політичного заповіту» Рішельє.
  - ♦ «Моєю першою метою була велич короля, другою метою була могутність держави... У мене не було інших ворогів, крім ворогів держави».
  - Дайте оцінку правління кардинала Рішельє. На що була спрямована його діяльність?
6. Як ви вважаєте, чи міг Б. Хмельницький листуватися з кардиналом Дж. Мазаріні? А з Людовіком XIV? Чи мали вони спільні інтереси, теми? Обґрунтуйте свої відповіді.

§ 14. Англія

Пригадайте

1. До яких змін у суспільстві призвела війна Червоної і Білої троянд?
2. Як вплинули великі географічні відкриття на економічний розвиток Англії?
3. Що таке *мануфактура*? Назвіть її характерні ознаки.
4. Чим «нове» дворянство відрізнялося від «старого»?

1. Зміни в суспільстві

Після кривавої війни Червоної і Білої троянд англійський трон зайняла династія Тюдорів (1485–1603). Під час правління її першого представника короля Генріха VII (1485–1509) було відновлено економіку країни, підірвану Столітньою війною та чварами між ланкастерами та йорками. Через війни кількість населення Англії майже не збільшилася, і на початку XVI ст. тут проживало приблизно 3 млн осіб. Обставини склалися так, що в країні виникли всі передумови для інтенсивного розпаду феодальних відносин і зародження товарного виробництва та ринкових відносин.

Головну роль у цьому процесі відіграло звільнення селян від особистої залежності та ліквідація старої системи господарювання. Економічному піднесенню Англії сприяло також те, що внаслідок великих географічних відкриттів країна опинилася в центрі нових світових торговельних шляхів. Природні умови Англії сприяли розвитку вівчарства, тому саме виготовлення сукна стало головною галуззю англійської промисловості. Швидкими темпами розвивалося й виробництво шовку, шкіри, скла, мила, пороху, паперу та цукру. Основною формою англійської промисловості була розсіяна та централізована мануфактура.

Нові форми виробництва породжували зміни в англійському суспільстві, передусім у середовищі дворянства й селянства. Чимало представників дрібно-го й середнього дворянства почали швидко переходити до ведення ринкового господарства. Вони становили основу «нового» дворянства — джентрі¹.

У своїх помістях джентрі займалися тим, що приносило прибуток: вівчарством, організацією мануфактур із виробництва сукна, видобутком корисних копалин тощо.

Оскільки вівчарство ставало вигіднішим за землеробство, то в багатьох випадках «нові» дворяни почали перетворювати свої землі на пасовиська для овець. Спочатку джентрі взялися захоплювати общинні угіддя (ліси, пасовиська, пустища, переліски, мочарі), а потім стали прибирати до рук і спадкові селянські наділи. Землевласники обгороджували відібрані землі частоколом, канавами, живою огорожею й за високу ренту здавали в оренду великим фермерам-скотарям, а іноді й самі розводили на них чималі отари овець.

¹ *Джентрі* — середнє та дрібне дворянство в Англії в другій половині XV–XVII ст., складова частина так званого «нового» дворянства, яке зуміло пристосуватися до бурхливого капіталістичного розвитку Англії й активно впроваджувало капіталістичні відносини в селі.

Процес насильницького захоплення дворянами селянських наділів і масового витіснення селян з їхньої землі отримав назву *обгороджування*¹ і став справжньою трагедією для десятків тисяч селянських родин. Унаслідок цього явища зникали цілі села. Селяни залишали рідні домівки й були змушені за безцінь найматися на роботу до власників мануфактур і великих ферм. Однак задіяти всіх знедолених не було можливості. Не знаходячи застосування своєї праці, вони перетворювалися на пауперів², тинялися по всій країні, шукаючи випадкових заробітків.

Зупинити процес обгороджування королівська влада не могла, тому розпочала боротьбу з пауперами. Упродовж XVI ст. було видано кілька жорстоких законів, спрямованих проти них. Вони відомі в історії як «криваві закони». Дозвіл збирати милостиню отримували старі й немічні жебраки. Усі інші повинні були працювати. Кожен, хто тільки бажав, міг за жаюгідну платню найняти волоцюгу на роботу й використовувати як раба. У разі відмови паупера могли жорстоко побити або ув'язнити. Упійманих волоцюг сікли батогами, таврували, відрізали їм вуха або виривали ніздрі. Якщо волоцюгу ловили втретє — його страчували. З часом почали створювати спеціальні робітні, у яких пауперів змушували працювати.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1516 р. Відомий англійський гуманіст Томас Мор про обгороджування та його наслідки

Ваші вівці, зазвичай такі сумирні, що задовольнялися дуже незначним, тепер, кажуть, стали такими зажерливими й невгамовними, що поїдають навіть людей, розоряють і спустошують поля, будинки та міста. Саме в усіх тих частинах королівства, де виготовляють найтоншу й тому більш коштовну вовну, знатні аристократи та навіть деякі абати, святі люди, не задовольняються тими щорічними прибутками й відсотками, які зазвичай наростали від маєтків їхніх предків, не задовольняються тим, що їх гультяйське й розкішне життя не приносить жодної користі суспільству, навіть шкодить йому. Так ось у своїх маєтках нічого не залишають для оранки, відводять усе під пасовища, зносять будинки, руйнують міста, залишаючи храми тільки для свинячих стійл. Ці милі люди перетворюють на пустелю всі поселення й кожну п'ядь обробленої землі, ніби без того у вас мало її відводиться під загони для дичини та звіринці.

...У будь-якому випадку, відбувається переселення нещасних: чоловіків, жінок, подружніх пар, сиріт, удів, родичів із малими дітьми, усіх домочадців... Вони переселяються... зі звичних і насиджених місць і не знають, куди подітися, усе хатнє начиння, що коштує недорого, ледь дочекавшись покупців, вони продають за безцінь

¹ *Обгороджування* — процес насильницького захоплення дворянами селянських наділів і масового витіснення селян з їхньої землі, яку потім обгороджували частоколами, канавами, живою огорожею тощо й перетворювали на пасовиська.

² *Паупер* (від латин. *pauper* — бідний, незаможний) — жебрак, позбавлений будь-яких засобів для існування.

через необхідність його збути. А коли вони у своїх мандрах швидко все витратять, то що їм ще залишається, як не красти й потрапити на шибеницю за злочин, або ж тинятися та злидарювати? Автім, і тут як волоцюги вони потрапляють до в'язниці за свої безцільні мандри, адже ніхто не наймає їх на роботу, хоча вони самі заповзято себе пропонують. А хліборобству, до якого вони звикли, нічого робити там, де нічого не сіють. Адже взагалі достатньо одного вівчаря або пастуха, щоб пустити під пасовище ту землю, для належної обробки якої під посів потрібно багато рук.

- Як ви розумієте вислів Т. Мора, що «вівці... поїдають людей»?
- До яких наслідків призвело обгороджування?

З приходом до влади Генріха VII в Англії розпочалося становлення абсолютної монархії. Король усіляко посилював органи центрального управління, особливо фінансове відомство. Надійною опорою королівській владі були джентрі, яким Генріх VII дарував титули й землі.

2. Генріх VIII

Політику Генріха VII продовжив його син, **Генріх VIII** (1509–1547), який 1509 р. став королем Англії і з дозволу Папи Римського одружився з удовою свого покійного брата, Катериною Арагонською, — донькою могутніх іспанських монархів Фердинанда й Ізабелли.

За правління Генріха VIII дедалі більшу роль у державному управлінні стали відігравати центральні бюрократичні відомства. Головним адміністративним і виконавчим органом стала Таємна рада. До її складу входили вищі посадові особи Англії: державний секретар, лорд-казначей і лорд-канцлер.

Специфіка англійського абсолютизму полягала в тому, що Тюдори не збільшували кількість чиновників на місцях, а зберегли місцеве дворянське самоуправління.

Суттєвою особливістю англійського абсолютизму була також відсутність постійної армії. У мирний час королівська гвардія налічувала всього 200 осіб. Перші Тюдори уникали великих витрат і на наймані війська. Натомість більше уваги приділяли розвитку флоту, який через острівне розташування країни мав важливе значення для її захисту. Королівський флот називали «*дерев'яними стінами Англії*».

Ще однією особливістю англійського абсолютизму було збереження разом із бюрократичним апаратом станово-представницького органу — парламенту, який затверджував закони, подані королем.

3. Королівська Реформація

Важливим кроком у становленні англійського абсолютизму стала так звана королівська Реформація, проведена Генріхом VIII. Сам король спочатку не-

Г. Гольбейн Молодший. Генріх VIII.
1539–1540 рр.

- Назвіть особливості англійського абсолютизму під час правління Генріха VIII.

гативно сприйняв ідеї М. Лютера й вступив з ним у богословську полеміку, відстоюючи традиційні католицькі таїнства.

Однак невдовзі між Генріхом VIII і Папою Римським виник конфлікт, який призвів до розриву Англії з католицькою церквою. Приводом стала справа про розлучення Генріха VIII з Катериною Арагонською, від шлюбу з якою він не мав сина, спадкоємця трону. З усіх їхніх дітей вижила лише донька Марія. Король звернувся до Папи Климента VII з проханням розірвати цей шлюб і дати дозвіл на одруження з англійською аристократкою Анною Болейн. Однак Папа Римський відмовив Генріхові в його проханні.

У відповідь 1531 р. Генріх VIII подав у вищий суд країни звинувачення проти всього англійського духовенства. Він вимагав визнати його єдиним очільником англійської церкви. На підставі отриманих прав король призначив архієпископом Кентерберійським Томаса Кранмера. Той розірвав шлюб Генріха VIII з Катериною Арагонською й повінчав його з Анною Болейн. Восени 1533 р. Анна Болейн народила Генріхові VIII доньку Єлизавету. Папа Римський відлучив короля від церкви, а його новий шлюб оголосив незаконним. Генріх VIII назвав свій шлюб із Катериною Арагонською недійсним, а доньку Марію позбавив прав на англійський трон. У 1534 р. парламент затвердив «Акт про верховенство», на підставі якого Генріх VIII прийняв титул очільника церкви в Англії. Це означало розрив із Римом і позбавлення англійської церкви залежності від Папи Римського. Відтоді вона стала називатися *англіканською*.

У 1536 р. король затвердив «Десять статей», які становили символ віри англіканської церкви. За їхню основу взято ідею М. Лютера про спасіння вірою, але в Англії зберігалися три таїнства: хрещення, причастя та покаяння. Зовні англіканська церква мало чим відрізнялася від католицької: визнавала поклоніння іконам, не заперечувала ієрархію кліру, пишне вбрання, свічки, кадильниці, музичний супровід під час богослужби.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1536 р. З «Десяти статей»

(...) 5. ...Грішники отримують виправдання через страждання та віру, поєднану з любов'ю, однак єдина причина виправдання — милість Бога-Отця заради заслуг, крові та страждань його сина Ісуса Христа... Треба випробовувати себе в добрих справах, у дотриманні й виконанні законів і заповідей Бога.

6. ...За іконами, особливо із зображенням Христа й Богоматері, може бути визнана здатність являти зразки благородства та доброго прикладу, спонукати до благих думок...

7. ...Святі повинні шануватися християнським народом, однак не з такими почестями, які треба проявляти тільки до Єдиного Бога. Вони повинні шануватися за ті чесноти, які Христос у них бачив. Ми можемо звертатися до них як до заступників наших молитв і прохань до Ісуса Христа. (...)

9. ...Убрання, кроплення святою водою, роздавання святого хліба, використання свічок, попелу, цілування хреста... не повинні засуджуватися й відкидатися...

- Яку ідею М. Лютера прийняла англіканська церква?
- Які таїнства католицької церкви зберегла англіканська церква?
- Які обряди католицької церкви допускалися?

Однак Генріх VIII проводив Реформацію лише поверхово: заради зміцнення влади короля над церквою та з фінансових інтересів. Тих, хто був незгодний з його діями, карав. Так було страчено лорда-канцлера королівства, відомого письменника-гуманіста Т. Мора. Багато англійців сповідували католицизм таємно.

Під час правління **Едварда VI** (1547–1553), сина Генріха VIII, було зроблено спробу реформувати й спростити церковний обряд. Але коли на трон зійшла **Марія Тюдор** (1553–1558), донька Генріха VIII та Катерини Арагонської, ревна католичка, для протестантів настали нелегкі часи: їх почали жорстоко переслідувати. За її правління було спалено майже 300 протестантів. За це королеву Марію прозвали Кривавою. Однак повне відновлення панування католицької церкви було неможливе.

4. Єлизавета I

Після смерті Марії Тюдор королевою Англії стала **Єлизавета I** (1558–1603), донька Генріха VIII Тюдора та Анни Болейн. Єлизавета мала чудову пам'ять і виявила блискучі здібності з вивчення мов, зокрема французької, італійської, латини й грецької. Згодом, приймаючи іноземних послів, королева обходилася без перекладачів. Одразу ж після приходу до влади Єлизавети I її уряд відновив протестантизм, щоправда, у поміркованій формі. Перехід із протестантизму в католицизм прирівнювався до державної зради. Парламент підтвердив верховенство королеви над англіканською церквою.

А. Мор. Марія Тюдор. 1554 р.

- Як у часи правління Марії Тюдор переслідували протестантів?

І. Олівер. Єлизавета I Тюдор. 1600–1602 рр.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Єлизавета успадкувала деякі вади своєї матері: жадібність, самолюбство, пристрасть до розкішного вбрання та прикрас, однак не мала материнської привабливості. У Єлизавети було руде волосся, видовжене обличчя, грубуватий голос. Проте вона дуже любила слухати компліменти щодо своєї зовнішності й зберегла цю слабкість до старості. Прагнучи справити на когось враження, королева могла переодягатися кілька разів на день. Під час переїздів багаж Єлизавети розміщували на 300 підводах, а після її смерті залишилося 3000 оздоблених суконь.

У 1571 р. було прийнято англіканський «символ віри» із 39 статей, елементи кальвінізму в ньому поєднано з католицизмом. Визнавалося протестантське вчення про спасіння вірою та два таїнства — хрещення й причастя. Не визнавалася влада Папи, засуджувалося шанування ікон, заборонялися індульгенції, було зменшено кількість релігійних свят. Богослужіння проводилися англійською мовою. Водночас зберігалися ієрархія духовенства на чолі з єпископами та пишні обряди, притаманні католицькій церкві. Так англіканська церква

Н. Хіліард.
Марія Стюарт в
Англиї. 1578 р.

- Які переслідування випали на долю Марії Стюарт?

стала надійною опорою абсолютизму. Її очолював монарх, а духовенство підпорядковувалося йому як частина державного апарату.

Уряд Єлизавети I вів активну боротьбу проти прихильників подальшого очищення англіканської церкви від залишків католицизму. Послідовних протестантів в Англії почали називати *пуританами*¹. Вони добре розуміли недосконалість англіканської церковної системи й мали підтримку «нових» дворян і буржуазії. Однак королева вважала за краще зберігати релігійний мир.

Натомість англійські католики покладали надії на шотландську королеву **Марію Стюарт** (1542–1567). У 1567 р. внаслідок повстання шотландських протестантів Марія Стюарт була змушена зректися корони на користь свого сина, Якова, і втекти до Англії. Проте вона була небезпечною для Єлизавети I, тому Марію Стюарт незабаром заарештували й упродовж 19 років тримали під суворим наглядом.

Правління Єлизавети I стало вершиною розвитку англійського абсолютизму. Вона вважала питання церковного устрою та фінансової політики винятковим правом королівської влади. Королева заохочувала запровадження технічних винаходів, організацію мануфактур. У країні велися розробки з видобутку корисних копалин, набули розвитку виплавлення металів і виробництво зброї, розвивалися текстильна промисловість, кораблебудування тощо. Королівська влада надавала неабияку підтримку купецьким компаніям, які отримували спеціальні хартії на ведення монопольної торгівлі в різних частинах світу. Були засновані перші англійські колонії в Америці.

Торговельна експансія Англії в 60–70-і роки XVI ст. зумовила конфлікт з Іспанією, що переріс у тривале й жорстоке суперництво. Між Англією та Іспанією розпочалася неоголошена війна на морях. Одним з її яскравих епізодів став рейд англійського пірата Френсіса Дрейка.

Восени 1577 р., заручившись підтримкою Єлизавети I, Ф. Дрейк із невеликою ескадрою вирушив у плавання вздовж узбережжя Південної Америки. Пограбувавши іспанські колонії, він проплив через Магелланову протоку й вийшов до узбережжя Перу, де захопив кілька іспанських кораблів із золотом. Після цього Ф. Дрейк перетнув Тихий та Індійський океани, обігнув Африку й у 1580 р. з великою здобиччю повернувся в Англію. Так було здійснено другу, після Ф. Магеллана, навколосвітню подорож. Королева Єлизавета I щедро нагородила пірата-мореплавця й власноруч посвятила його в лицарі.

На початку 1587 р. виникла чергова змова, яку активно підтримував іспанський король Філіпп II. Змовники хотіли звільнити Марію Стюарт і повернути

¹ *Пуритани* (від латин. *purus* – чистий) – радикальне крило англійських протестантів, які були незадоволені реформуванням церкви й виступали за її очищення в дусі кальвінізму.

їй трон. Однак їх викрили. За участь у змові Марію Стюарт було страчено. Щоб виправдатися перед Яковом VI, сином Марії Стюарт, усю відповідальність за її смерть Єлизавета I переклала на своїх радників. Повірити в правдивість цих слів Якова VI змусили обіцянки бездітної Єлизавети I, що після її смерті саме він успадкує англійський трон.

У відповідь на страту Марії Стюарт Папа Римський закликав католиків до війни з Англією. На цей заклик відгукнувся лише іспанський король Філіпп II. Він послав до берегів Англії флот — «Непереможну армаду». У липні 1588 р. англійські моряки під командуванням адміралів Ч. Говарда та Ф. Дрейка зустріли іспанські судна в протоці Ла-Манш і упродовж тижня їх обстрілювали. Іспанці вирішили підійти до французького берега в Кале за підкріпленням, але Ф. Дрейк атакував їх човнами-брандерами, начиненими вибухівкою. Знищення «Непереможної армади» довершив сильний шторм. З цього часу Англія стала володаркою морів.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Кінець XVI ст. З хроніки англійського географа

й історика Вільяма Кемдена про загибель «Непереможної армади»

27-го дня цього місяця [липня] уночі іспанці кинули якір перед Кале... Наступного дня... лорд-адмірал приготував вісім із своїх найгірших кораблів, замастив їх легкозаймистою сумішшю, дьогтем і смолою, наповнив сіркою та іншими займистими речовинами й... відправив їх за вітром у морок ночі на іспанський флот. Коли іспанці побачили брандери, що наближалися до них, і все море було освітлене їх полум'ям, то вони... з криком переляку підняли якорі, перерубали свої канати й у панічному жаху, з великою поспішністю та в цілковитому безладі вийшли в море...

Тим часом Ф. Дрейк і Т. Феннер шалено обстрілювали своєю артилерією іспанський флот... Упродовж усього дня іспанський флот терпів найжахливіші лиха...

- Який тактичний хід використав Ф. Дрейк?
- Знайдіть на карті м. Кале. На якому узбережжі знаходиться цей порт?
- Як Ф. Дрейк використав географічне положення Англії?

Королева Єлизавета I продовжувала політику своїх попередників щодо завоювання Ірландії, яке розпочалося ще у XII ст. Ірландська знать неодноразово очолювала повстання проти англійського панування. Найбільшим було повстання, що спалахнуло наприкінці XVI ст. в Ольстері. Військові дії тривали майже 10 років, аж поки англійці нарешті зуміли приборкати повсталих і конфіскувати їхні землі.

Успішне правління Єлизавети I, яке називають «золотою добою» в історії Англії, добігало кінця в умовах наростання конфлікту між королівською владою та суспільством. Буржуазія почала дедалі активніше виражати невдоволення режимом абсолютизму та його політикою. У парламенті гучно заявляли про себе пуритани. Проте в пам'яті англійців Єлизавета I залишилася королевою, яка дбала про народ.

АНГЛІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

5. Прихід до влади династії Стюартів

У 1603 р., після смерті Єлизавети I, на англійський трон зійшов шотландський король Яків VI Стюарт. Для Англії він був **Яковом I** (1603–1625). Новий монарх об'єднав під своєю владою Англію, Шотландію й Ірландію, поклавши початок триєдиному королівству — **Великій Британії**.

Англійське суспільство поклало на Якова I великі надії: католики очікували припинення гонінь, а пуритани — поглиблення церковної реформи.

Невдовзі Яків I надав католикам свободу совісті, але без свободи богослужінь. У відповідь католики влаштували проти короля кілька безуспішних змов. Найвідомішою серед них була так звана «порохова змова». У 1605 р. змовники планували підірвати 36 діжок з порохом під час відкриття осінньої сесії парламенту. Змову було розкрито. Яків I відповів на ці замах новими переслідуваннями католиків і наполягав на абсолютному праві королівської влади управляти державою.

Дж. Крітц, Яків I. 1606 р.

- Чому саме Яків I успадкував англійський трон після Єлизавети I?

Джентрі, обгороджування, паупери, пуритани; 1534, 1536, 1558–1603, 1571, 1588; Генріх VIII, Томас Мор, Єлизавета I Тюдор, Марія Стюарт, Яків I, Френсіс Дрейк.

1. З переліку наведених нижче ознак визначте, що було характерним для «нових», а що — для «старих» дворян:

- джерело прибутків — феодална рента від селян;
- виготовлення товарів для продажу;
- організація мануфактури;
- «прибуткові» посади при дворі та в церкві;
- участь в експедиціях і освоєнні нововідкритих земель;
- продаж маєтків за борги;
- укладення шлюбів із буржуа.

2. Подумайте, чим Реформація в Англії відрізняється від Реформації в Німеччині.

3. У 1535 р. Папа Римський відлучив Генріха VIII від церкви. Аргументуйте його рішення.

4. У чому полягають особливості англійського абсолютизму?

5. Чи можна назвати правління Єлизавети I «золотою добою» в історії Англії? Обґрунтуйте свою думку.

6. **Працюйте в парах (або в малих групах)**

Прочитайте уважно подані нижче уривки.

♦ Англійський поет XVI ст. Т. Бастадр писав: «Вівці поїли наші поля й ліси, наші долини й пагорби, цілі села та міста».

♦ Англійський агроном XVI ст. Т. Тассет писав: «Я захоплююсь округою, що обгороджена... та іншої мені не треба... Візьмемо за приклад Саффолк або Ессекс... Де ще ви знайдете стільки баранини та яловичини, збіжжя, масла й найкращого сиру — власне кажучи, багатства та статку, як не там, де більше обгороджування».

- Наведіть аргументи «за» і «проти» обгороджування. Думки яких верств населення висловлюють автори?

§ 15. Англійська революція

Пригадайте

1. Хто такі «нові» дворяни? Чим вони займалися?
2. Яка монархія називається *абсолютною*? Чи утвердилася вона в Англії за правління Тюдорів?
3. Як називається станово-представницький орган влади в Англії? Визначте структуру й повноваження цього органу.
4. Визначте характер Реформації в Англії. Як реформаційні процеси вплинули на подальшу історію Англії?

1. Англія напередодні революції

У 1630–1640-х роках Англія залишалася аграрною країною. Майже 80 % населення проживало в сільській місцевості. Оскільки найбільше прибутків приносило вівчарство, то обгороджування селянських земель продовжувалося. Крім того, сільська місцевість приваблювала «нових» дворян (джентрі), які разом із землею купували собі титули. Однак за родом занять і способом мислення вони більше були подібні до буржуазії. Це були енергійні підприємці, яких обтяжували феодалські обмеження. У країні спостерігалось зростання торгового й промислового капіталу. Центром економічного життя Англії став Лондон, у якому на початку XVII ст. проживало майже 200 тис. осіб. Ще в 1570 р. тут було засновано Англійську біржу, у 1600 р. створено могутню Ост-Індську компанію.

На початку XVII ст. спостерігалось також зростання металургійного виробництва, розвиток суднобудування та гірничої справи. В Англії видобували майже 80 % вугілля всієї Європи.

Унаслідок проведення Реформації в країні утвердилася англіканська церква. У 1603 р. до влади прийшла династія Стюартів. Її засновник — король Яків I Стюарт (1603–1625) — об'єднав протестантські Англію й Шотландію, а також католицьку Ірландію. Він любив повторювати, що влада монарха походить від Бога, тому король є верховним власником земель, майна й навіть життя своїх підданих. За 21 рік правління Якова I парламент скликався лише тричі.

Серйозне невдоволення в суспільстві викликали дії королівської влади щодо продажу купцям *патентів на промислові монополії* — спеціальних грамот на право виробляти й продавати товари та продукти. Купці набули право встановлювати ціни на товари на власний розсуд.

2. Карл I

Наступником Якова I став його син, **Карл I Стюарт** (1625–1649), який продовжував зміцнювати абсолютну монархію. Тиранічне правління Карла I, що йшло врозріз зі справжніми державними інтересами країни, викликало обурення серед різних верств суспільства. Центр невдоволення зосередився в палаті громад англійського парламенту. Ідеологічним підґрунтям протесту було пуританство. Особливо обурювалися «нові» дворяни, буржуазія й власники мануфактур. У зовнішній політиці Карл I прагнув до зближення з давнім

ворогом англійців — Іспанією, що неабияк дратувало опозицію.

У 1628 р. парламентська опозиція подала королю «Петицію про право», у якій виклала свої претензії. Ішлося, зокрема, про намагання відвоювати традиційні права й свободи англійців, які нехтувалися королівською владою. Оскільки на той час монархові були потрібні додаткові кошти, він підписав документ. Однак невдовзі король різко змінив свою політику. У 1629 р. парламент було розпущено, й 11 років Карл I правив країною одноосібно. Витрати королівської скарбниці значно зросли.

З метою поповнення скарбниці королівська влада запровадила нові податки, розгорнула торгівлю патентами на промислові монополії й відновила збирання так званих корабельних грошей, які колись виплачувалися для боротьби з піратством. Це викликало шалене невдоволення, адже для могутнього флоту країни піратство не становило особливої загрози.

Намагання запровадити в Шотландії англіканське богослужіння викликало збройний опір місцевих пресвітеріан¹. Повстання 1639–1640 рр. у Шотландії серйозно похитнуло королівську владу. У першій же битві із шотландцями армія Карла I зазнала поразки. Король був змушений укласти перемир'я.

Для створення нової армії були потрібні додаткові кошти. У квітні 1640 р. Карл I скликав парламент, аби просити грошей для ведення війни проти шотландців. Однак депутати не задовольнили його прохання. Через три тижні розгніваний король розпустив парламент, який через це отримав назву *Короткий парламент*.

Тим часом шотландці витіснили військо Карла I зі своєї країни й вторглися в північні графства Англії. Становище в країні загострювалося, і в листопаді 1640 р. Карл I був змушений скликати новий парламент. Цей парламент одразу ж проголосив себе постійно діючим і отримав назву *Довгий*, бо проіснував до 1653 р. Скликання Довгого парламенту прийнято вважати початком **Англійської революції**.

Спочатку парламентарі намагалися досягнути своїх цілей мирним шляхом. Було скасовано всі незаконні податки, патенти на привілеї та монополії.

У листопаді 1641 р. парламент ухвалив «Велику ремонстрацію» (тобто «протест»), яка містила детальний перелік усіх зловживань Карла I. Після цього влада в країні фактично перейшла до парламенту.

На початку січня 1642 р. Карл I спробував заарештувати парламентських лідерів. Однак на захист парламенту піднялися лондонці. Тоді король утік із

А. ван Дейк.

Король Карл I

Стюарт і його дружина,
Генрієтта-Марія. 1632–1634 рр.

¹ *Пресвітеріани* — послідовники однієї з течій кальвінізму, що виникла в Англії в XVI ст. Прагнули повернутися до системи управління церквою та проведення богослужінь за зразком перших християн. Як державна релігія пресвітеріанство утвердилося в Шотландії.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1641 р. З «Великої ремонстрації»

20. Під приводом охорони морів було введено ще й нове нечуване стягнення корабельних грошей... (...)

27. Монополії на мило, сіль, вино, шкіру, морське вугілля й однаковою мірою на всі предмети першої необхідності.

28. Тиск на вольності підданих стосовно їхнього житла, торгівлі й інших інтересів. (...)

31. Перетворення орних земель на пасовиська, обгороджування пасовиськ... спустошило кишені підданих на багато мільйонів і не принесло особливої користі Його Величності. (...)

41. Було створено незаконні нові суди... (...)

- Чому стягнення корабельних грошей названо «нечуваним»?
- На які товари вводили монополію?
- Чому парламент виступав проти монополій та обгороджування?

столиці на північ Англії, де зібрав армію, і в серпні 1642 р. оголосив війну парламенту. Так в Англії розпочалася *перша громадянська війна*¹ (1642–1646). Країна поділилася на два табори: «кавалерів» — прихильників короля і «круглоголових» — прибічників парламенту. «Круглоголовими» називали своїх противників «кавалери», натякаючи на підстрижене кружальцем волосся. Протистояння поглиблювалося релігійними чварами: прихильники короля належали переважно до англіканської церкви, а більшість прибічників парламенту були пуританами.

Спочатку успіх у війні був на боці короля. Однак у 1644 р. ситуація докорінно змінюється, що пов'язано з діяльністю *Олівера Кромвеля* (1599–1658), який був депутатом спочатку Короткого, а потім Довгого парламенту.

3. Олівер Кромвель

О. Купер. Олівер Кромвель.
1656 р.

З початком першої громадянської війни О. Кромвель вступив у парламентську армію й узявся формувати загони добровольців. Замість найманих солдатів він набирав простих людей — селян (йоменів) і ремісників, готових битися за парламент. Поступово О. Кромвель створив загони закутих у панцир та озброєних списами й мечами кавалеристів, прозваних «залізnobокими». Як палкий пуританин, О. Кромвель вимагав від офіцерів і солдатів чесності й залізної дисципліни, забороняв грабувати місцеве населення та лихословити. Пройняті духом пуританського благочестя, його «залізnobокі» улітку 1644 р. завдали війську Карла I нищівного удару в битві під Марстон-Муром.

¹ Громадянська війна — збройна боротьба між ворогуючими таборами — громадянами однієї держави.

Невдовзі О. Кромвель домігся реорганізації всієї парламентської армії за зразком своїх частин. Ключові позиції в ній посіли радикальні представники пуритан, так звані індепенденти¹. Головнокомандувачем став Т. Ферфакс, а його заступником — О. Кромвель.

У червні 1645 р. парламентська армія вщент розбила королівське військо в битві під Нейзбі. Король утік до шотландців. Наприкінці 1646 р. перша громадянська війна завершилася перемогою парламенту, якому згодом шотландці за викуп, що становив 400 тис. фунтів, видали Карла I.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1640 р. Придворний Карла I, сер Філіп Уорик, про Олівера Кромвеля

Якось уранці я ввійшов у палату... і побачив незнайомого джентльмена, котрий якраз виступав. Він був скромно вдягнений у простий суконний костюм, пошитий, вочевидь, поганим сільським кравцем, у простій білизні, до того ж не дуже чистий... Він був досить високого зросту, його шпага щільно прилягала до боку. Обличчя його було одутле й червоне, голос різкий і неприємний, однак промова його була запальною... Я щиро зізнаюся, що коли побачив, як уважно слухають цього джентльмена, моя повага до високоповажного зібрання зменшилася.

- Що найбільше вразило Ф. Уорика в О. Кромвелі?

Поки тривала громадянська війна, парламент у примусовому порядку запровадив в Англії пресвітеріанське віросповідання, конфіскував землі короля, його прихильників (*роялістів*) та англійського духовенства, які згодом було виставлено на продаж. Важливе значення мав парламентський акт 1646 р., яким ліквідувалося так зване рицарське держання, що передбачало обов'язкові повинності землевласників на користь короля. Завдяки цим діям утвердилася приватна, незалежна від королівської влади, власність на землю.

Провідні позиції в парламенті зайняло помірковане угруповання пресвітеріан, яке не бажало проведення більш радикальних перетворень і вважало за доцільне шукати шляхи примирення з королем. Інакше оцінювали ситуацію індепенденти, які спиралися на революційну армію. Вони прагнули розширення повноважень парламенту, який мав здійснювати контроль за армією та відати вищою судовою владою.

Однак така програма відображала інтереси верхівки армії й нічого не давала простим солдатам. У їхньому середовищі побутувало тверде переконання про необхідність поглиблення перетворень. У 1647 р. оформився рух *лєвелерів* (урівнювачів), які виступали за встановлення в Англії республіки, де влада належала б однопалатному парламенту. Цей орган мав обиратися раз на два роки чоловіками (крім слуг), які досягли 21 року.

¹ *Індепенденти* (від англ. *independents* — незалежні) — представники лівого крила пуритан, які засуджували англіканську церкву. Діяли наприкінці XVI—XVII ст. й вимагали цілковитої незалежності для кожної громади пуритан.

Усі учасники конфлікту готувалися до вирішального зіткнення. У лютому 1648 р. в Англії розпочалася **друга громадянська війна**. Через десять місяців полки О. Кромвеля ввійшли в Лондон. Новий склад парламенту створив Верховний суд для розгляду злочинів короля. За рішенням суду, Карла I Стюарта було позбавлено королівського титулу й **30 січня 1649 р.** публічно страчено як «зрадника й тирана».

У травні 1649 р. Англію було проголошено республікою. Верховна влада перейшла до однопалатного парламенту. Палату лордів було ліквідовано. Вищим органом виконавчої влади стала Державна рада, до складу якої ввійшли представники керівництва парламенту й верхівки армії. Вона відразу ж узялася за вирішення складних проблем. У 1649–1650 рр. було організовано військову експедицію до Ірландії для придушення національного повстання проти англійського панування. Пізніше армія О. Кромвеля впокорила й Шотландію, яка зберігала вірність династії Стюартів. У 1652 р. вона фактично була приєднана до Англії.

Водночас загострилися стосунки між інDEPENDентами й левелерами. Серед левелерів сформувалося радикальне угруповання справжніх левелерів, або дигерів¹ (копачів). Їхня програма передбачала скасування приватної власності на землю й наділення нею всіх незаможних. Ідеологом дигерів був Джерард Вінстенлі. Він обрав засобом боротьби за досягнення своїх ідеалів не повстання, а релігійно-моральну проповідь. Дигери намагалися організувати колективне оброблення землі й общинних пустищ, однак війська О. Кромвеля безжально знищили їхні посіви.

У країні назрівала нова громадянська війна. Це спонукало О. Кромвеля зважитися на новий державний переворот. У квітні 1653 р. він розігнав Довгий парламент. Невдовзі парламентську республіку змінила відкрита військова диктатура О. Кромвеля, якого в грудні 1653 р. було проголошено **лордом-протектором** (захисником). Новий режим став називатися **протекторатом** (1653–1658).

З ініціативи О. Кромвеля було підготовлено документ «Знаряддя управління», своєрідну конституцію протекторату. Республіканські установи зберігалися, однак реальна влада зосереджувалася в руках лорда-протектора, який мав право розпускати парламент, укладати договори з іноземними державами, видавати укази. Країну було поділено на військові округи, які очолювали підпорядковані О. Кромвелю генерали.

Лорд-протектор — член королівської родини чи аристократ, який виконував обов'язки індивідуального регента (тобто не просто члена ради регентства) у період, коли англійський монарх був малолітнім чи з іншої причини не міг правити самостійно.

Протекторат (від латин. *protector* — захисник) — форма правління держави, коли влада належить лорду-протектору.

¹ *Дігери* (від англ. *diggers* — копачі) — представники радикального лівого крила пуритан в Англійській революції.

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1640–1660 рр.

Недовзі в суспільстві почало наростати невдоволення діями О. Кромвеля. Він усвідомлював це, обмірковуючи зміцнення своїх позицій. У 1657 р. титул лорда-протектора було проголошено спадковим і відновлено палату лордів. Однак 3 вересня 1658 р. О. Кромвель помер. Титул лорда-протектора перейшов до його старшого сина, Річарда, який не був готовий управляти державою.

4. Реставрація і Славна революція

П. Лелі.
Карл II Стюарт.
1670 р.

- За яких умов Карл II Стюарт прийшов до влади?

У травні 1659 р. в Англії було знову відновлено республіку. Щоправда, її доля залежала від армії, яка в лютому 1660 р. зайняла Лондон. Було організовано вибори до нового парламенту й розпочато в м. Бреді (Голландія) переговори із сином страченого короля щодо *реставрації* (відновлення) монархії. У документі під назвою «Бредська декларація» обумовлювалися засади, на яких здійснювалася реставрація: амністія всіх учасників революційних подій, релігійна терпимість, недоторканність земельних володінь, отриманих під час революції, управління разом із парламентом. Після затвердження Бредської декларації зібрався новий парламент, який дав дозвіл на повернення Стюартів і проголосив королем сина Карла I. У **травні 1660 р.** він урочисто вступив у Лондон і зійшов на трон під іменем **Карла II** (1660–1685).

Прихід Карла II Стюарта до влади не ознаменувався значними репресіями. Були покарані тільки судді, які винесли смертний вирок його батькові. Проте спокій виявився умовним. Невдовзі з могили викопали останки О. Кромвелля й поглумилися над ними. Пізніше відновили скасовані революцією права англіканських священників. Почалися гоніння на пресвітеріанських пасторів. Роялістам повернули всі їхні маєтки. Новий цензурний статут заборонив обговорення політичних питань.

У зовнішній політиці головним суперником Англії виявилася інша протестантська країна — Голландія. Причина конфлікту між двома державами полягала в давньому економічному суперництві. У 1670 р. Карл II підписав таємний договір із французьким королем Людовіком XIV і в обмін на фінансову допомогу й територіальні поступки погодився сприяти йому в боротьбі з голландцями. При цьому Карл II повинен був оголосити про свій перехід у католицтво. Невдовзі Англія та Франція напали на Голландію, що спричинило збурення в парламенті й ухвалення ним акту про присягу. Ішлося про те, що державні посади в Англії повинні займати лише протестанти. У 1674 р. парламент вивів Англію з війни.

Наприкінці 1670-х років парламентська опозиція поділилася на дві основні політичні партії — вігі й торі. Існує кілька версій щодо походження їхніх назв. Найвірогідніше, *вігами* називали шотландських пресвітеріан, а *торі* — ірландських католиків-роялістів. Партія вігів спиралася на «нове» дворянство й буржуазію. Натомість торі мали підтримку «старого» дворянства, королівського двору й урядовців.

У **1679 р.** парламент прийняв закон, відомий під назвою «*Habeas corpus act*». Він гарантував свободу особи, визначав правила її арешту, судочинства, запобігав свавіллю короля й чиновників. Цей акт донині становить частину англійської конституційної системи. Згодом Карл II розпустив парламент і надалі правив одноосібно.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1679 р. З «Habeas corpus act»

(...) З метою попередження несправедливих гноблень повторними арештами за один і той же злочин установлюється, що жодна особа або особи, які звільнені за постановою «Habeas corpus», не можуть бути затримані чи заарештовані за той самий злочин будь-якою особою інакше, як за законним розпорядженням або наказом того суду, куди вони мають з'явитися... (Особа або особи, які здійснили протизаконний арешт, мають сплатити штраф у розмірі 500 фунтів).

- Які гарантії недоторканності особи встановлював «Habeas corpus act»?
- Положення якого документа 1215 р. він доповнював і розширював?

Через відсутність у Карла II законних нащадків спадкоємцем трону став його молодший брат Яків, герцог Йоркський — затятий католик. Він зійшов на трон під іменем **Якова II** (1685–1688) і порушив питання про поновлення в Англії католицького віросповідання. Це спричинило підготовку парламентом державного перевороту.

Представники парламенту звернулися до правителя Голландської республіки, **Вільгельма Оранського**, одруженого з донькою Якова II, з проханням захистити англійців від свавілля короля. У листопаді 1688 р. В. Оранський висадився разом із військом в Англії. Покинутий усіма, Яків II із родиною втік до Франції. У 1689 р. парламент оголосив В. Оранського регентом королівства, а корону запропонував його дружині. Проте згодом вони обоє стали королями-співправителями. Мирна зміна влади в Англії, за якої не пролилося жодної краплини крові, увійшла в історію як **Славна революція (1688–1689)**.

Наприкінці **1689 р.** парламент прийняв основний законодавчий акт, що визначав структуру нової влади, — «**Біль про права**». Згідно з його положеннями, король не мав права без згоди парламенту скасовувати чи призупиняти чинність законів, установлювати податки й набирати армію. Цей документ закріпив в Англії верховенство парламенту над королівською владою й заклав основи конституційної монархії. Панівною релігією став протестантизм. Пресвітеріанам було надано релігійну свободу.

5. Значення революції

Важливою ознакою Англійської революції була участь у ній представників різних соціальних станів: від простого селянина до буржуазії та дворянства. Під час революції утворилися різні політичні угруповання, кожне з яких ішло своїм шляхом, пропонуючи власні способи оновлення суспільства. Це протистояння закінчилося тим, що Англія стала на капіталістичний шлях розвитку.

Славна революція — безкровний переворот в Англії 1688–1689 рр. Назва стоїть за подій, пов'язаних із позбавленням влади Якова II та заміною його на англійському троні Вільгельмом і Марією. У ширшому значенні Славна революція — це останні спроби Стюартів повернути владу короля й установити в країні конституційну монархію.

Отже, ця революція мала буржуазний характер. Унаслідок революції суттєво зміцнилися економічні й політичні позиції торгово-фінансових кіл і «нового» дворянства, а вплив «старої» аристократії значно зменшився.

Англійська революція мала велике значення для подальшої модернізації економіки й утвердження ринкових відносин. Вона підготувала підґрунтя для переходу країни від аграрного до індустріального суспільства.

Завдяки революції в Англії було ліквідовано абсолютизм і встановлено конституційну монархію. «Нове» дворянство та буржуазія отримали можливість визначати основні напрями зовнішньої і внутрішньої політики через парламент. У свідомості англійців утвердилася думка про те, що влада повинна діяти в рамках закону та віротерпимості. Так в Англії заклалися основи правової держави й установилася відносна релігійна свобода.

Революція, громадянська війна, Славна революція, реставрація, парламентська монархія, «Біль про права»; 1628, 1640, квітень–травень 1640, листопад 1640, 1641, 1642, 1649, 1653, 1688–1689; Олівер Кромвель, Карл II.

1. Установіть відповідність між подією та її датою.

1 1640 р.	A Славна революція
2 1649 р.	Б скликання Довгого парламенту
3 1641 р.	В прийняття «Великої ремонстрації»
4 1688–1689 рр.	Г проголошення Англії республікою
5 1689 р.	Д «Біль про права»
2. Покажіть на карті райони, де мав підтримку король, і райони, які підтримували парламент, а також місця основних битв.
3. Установіть відповідність між поняттям і його значенням.
1 протекторат	A відновлення влади попередньої династії
2 реставрація	Б обмежена монархія, коли верховна влада належить парламенту
3 громадянська війна	В збройна боротьба між ворогуючими таборами — громадянами однієї держави
4 парламентська монархія	Г прихильники парламенту в боротьбі проти короля
5 «круглоголові»	Д форма правління, за якої влада належить лорду-протектору

4. З наведеного переліку виберіть назви верств населення, які були прихильниками й противниками революції. Поясніть свій вибір.
«Старе» дворянство, джентрі, англіканське духовенство, власники мануфактур, купці, селяни, робітники мануфактур.

5. Під час революції слова гімну «Боже, бережи короля» було замінено на «Боже, бережи лорда-протектора». Про що свідчить цей факт? З якими діями О. Кромвеля ви погоджуєтесь, а з якими — ні?

6. Першого травня 1660 р. парламент проголосив Карла II королем Англії. Як називається процес відновлення монархії? Чим відрізнялася монархія Карла I від монархії його сина?

7. Чи можна було уникнути революції, війни, терору, страти короля? Розробіть свій сценарій розвитку подій від 1640 р.
8. Уявіть, ніби ви переселилися з Англії до містечка в Північній Америці в 1651 р. Що б ви розказали колоністам про революцію? Чи змінився б ваш погляд на події, якби ви переселилися в 1669 р.? Обґрунтуйте свою думку.

§ 16. Іспанія

1. Володіння Габсбургів. Правління Карла V

У 1516 р. після смерті Фердинанда Арагонського владу в Іспанії перебрав його онук. Він посів королівський трон під іменем **Карла I** (1516–1555). Новий іспанський король народився в 1500 р. в Нідерландах, де пройшли його дитинство та юність. Батько Карла I, австрійський ерцгерцог Філіпп Красивий, був сином імператора Священної Римської імперії німецької нації Максиміліана I Габсбурга. Він помер, коли Карлові виповнилося шість років. Його матір'ю була Хуана Божевільна.

Як онук Фердинанда Арагонського й Ізабелли Кастильської, король Карл I успадкував Іспанію, її колонії в Південній Америці та володіння в Італії. А від батька та діда Максиміліана I Габсбурга йому дісталися Нідерланди й німецькі землі. У 1519 р. за фінансової підтримки родини аугсбурзьких банкірів Фуггерів він був обраний імператором Священної Римської імперії німецької нації і зійшов на трон як **Карл V**. Отже, його володіння простягалися від Європи до Південної й Центральної Америки, тому улесливі придворні навіть говорили, що «у них ніколи не заходило сонце».

ІСПАНІЯ в XVI ст.

ВІВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1523 р. З листа Якоба Фуггера імператорові Карлу V

...Аби піднести вам римську корону, ми зобов'язали деяких князів, які вірили мені й, можливо, більше нікому; ми дали вашим комісарам велику суму грошей готівкою, яку ми частково роздобули в наших друзів.

Зрозуміло, що без моєї допомоги ваша імператорська величність не могла б отримати римську корону. Якщо б я відсторонився від австрійського дому та пристав до Франції, я заробив би чимало грошей, які мені пропонували.

- Поміркуйте, чи дбав Якоб Фуггер про власні інтереси, усіяко сприяючи Карлові V.

Найбільшою європейською територією в державі Карла V була Іспанія. Та, оскільки юний король зростав і виховувався в Нідерландах, він погано володів іспанською мовою й практично не знав країни. Коли восени 1517 р. Карл V у супроводі фламандських радників нарешті прибув до Іспанії, його зустріли вороже. Король був досить зверхнім і любив казати: «Я спілкуюся з Богом латиною, із жінками — французькою, із конем — німецькою».

Із самого початку свого правління Карл V уважав Іспанію джерелом фінансових і людських ресурсів. Король наділяв фламандців усіякими привілеями, захоплював грошима, роздавав їм в Іспанії прибуткові державні посади. Це супроводжувалося систематичним порушенням звичаїв і вольностей іспанських міст і прав кортесів і викликало невдоволення бюргерства й ремісників.

Звістка про обрання Карла імператором і необхідність поїздки до Німеччини на коронацію посилила невдоволення іспанців. Коли в 1519 р. для отримання чималої суми грошей на коронацію він скликав кастильські кортеси, то у відповідь почув: «Володарю, ви повинні пам'ятати, що король є тільки платним слугою нації». Кортеси висунули вимоги, щоб король не покидав Іспанії, не призначав на державні посади іноземців, зокрема фламандців, не вивозив із країни золото. Тільки пообіцявши задовольнити прагнення кортесів, Карл V отримав необхідну суму.

Б. ван Орлей.
Молодий Карл V.
1516 р.

Проте король не збагнув, наскільки серйозною є ситуація в країні, і в травні 1520 р. покинув Іспанію. Порушення Карлом V даних обіцянок стало сигналом до великого повстання міських комун Кастилії (1520–1522).

Не сприяла політика Карла V й розвитку мануфактур, які потребували дешевої сировини й запровадження вигідного торгового мита. Адже тільки за таких умов торгівля готовим іспанським сукном приносила б прибутки. Проте в цьому питанні зіткнулися інтереси міських підприємців і дворян, які займалися вівчарством і мали від королівської влади різні привілеї.

Політика Карла V була спрямована на утвердження в Іспанії абсолютизму, який, порівняно з іншими країнами,

мав певні особливості. Міста частково зберегли самоуправління. Кортеси не були знищені, хоча й утратили право видавати закони. Формувався покірний і відданий монархові бюрократичний апарат. Однією з особливостей іспанського абсолютизму була залежність від королівської влади церкви. Велику роль в управлінні державою відіграло найближче оточення Карла V — придворні фаворити й могутні гранди, які розпоряджалися країною за його майже постійної відсутності.

Основною опорою іспанського абсолютизму були середні й дрібні дворяни — *ідальго*. Проте більшість ідальго вважала принизливим займатися підприємництвом чи торгівлею. Чимало з них воліло радше недоїдати, аніж вести господарську діяльність. Єдиною гідною для дворянина справою вважалася служба в армії чи участь у війнах. Завдяки завоюванню земель в Америці іспанські ідальго знайшли застосування своєму військовому ремеслу, однак це не принесло очікуваних багатств. Скарби, привезені до Іспанії з колоній, не вкладали у виробництво й торгівлю, а тому вони не давали прибутків.

Карл V уважав себе невтомним захисником католицької віри. Як правитель найбільшої католицької держави Іспанії, монарх узявся за придушення протестантизму. У цій виснажливій боротьбі Карл V зазнав поразки й у 1555 р. зрікся трону. Свою неозору монархію та володіння він поділив між спадкоємцями. Його син, Філіпп II, у 1556 р. отримав Іспанію, Нідерланди, колонії в Америці й італійські володіння. Священна Римська імперія німецької нації дісталася меншому братові Карла V — Фердинанду I. Решту життя Карл V провів у монастирі в Іспанії, де у вересні 1558 р. помер.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Доживаючи віку в монастирі, Карл V проводив час у молитвах, доглядав за своїм садом, займався ремеслами. Переповідають, ніби він змайстрував два годинники, які ніяк не хотіли йти однаково: скільки Карл V не намагався, стрілки показували різний час. Колись усесильний монарх спантеличено вигукнув: «Я не можу налаштувати на однакову ходу навіть два годинники. Як же я міг мріяти об'єднати під своєю владою стільки народів, що живуть під різним небом і розмовляють різними мовами?!»

2. Філіпп II

Іспанський король **Філіпп II** (1556–1598) ріс і виховувався в Кастилії. Карл V потурбувався про те, щоб син став освіченою людиною. З шести років Філіпп вивчав давню літературу, латину, французьку й італійську мови. Однак найбільше він любив іспанську мову. Хлопець мав хист до точних наук, передусім до математики. З раннього дитинства Філіпп вирізнявся надмірною релігійністю, був дуже обережний, мовчазний і похмурий, міг контролювати свої почуття.

На час приходу Філіппа II до влади Іспанія воювала з Францією. Тому перші роки свого правління король

А. С. Коельйо.
Філіпп II.
1565 р.

Ф. Я. Лутербург.
Розгром іспанської армади.
1588 р.

- *Що хотіли здобути іспанці в боротьбі з Англією?*

провів у Брюсселі, звідки керував бойовими діями. Невдовзі після повернення до Іспанії Філіпп II переїхав зі своїм двором до містечка Мадрида, яке стало столицею його держави. Неподалік від Мадрида було споруджено велетенський монастир Ескоріал, що слугував одночасно й королівським палацом. Тут оселилася королівська родина з двома тисячами слуг і придворних. Однак мало хто з них мав реальний вплив на Філіппа II, який в управлінні державою керувався принципом «довіряй тільки собі».

На відміну від батька, який був у постійних роз'їздах і сам брав участь у походах, Філіпп II майже не покидав Іспанії. Більшу частину часу король проводив у своєму кабінеті в Ескоріалі. Численні інформатори доносили йому про все, що відбувалося в державі. Шляхом безперервного листування Філіпп II утручався в роботу державних органів і всі питання — від найважливіших до найдріб'язковіших — вирішував одноосібно. Його працелюбність не знала меж: він ретельно вивчав зміст усіх документів, робив на полях численні зауваження. Це свідчило про проникливість короля й глибоке розуміння кожної справи. Однак така скрупульозність часто заважала Філіппу II зосередитися на головному, і він не міг розглядати питання, які потребували негайного вирішення.

Король був переконаний у тому, що саме на нього Бог поклав місію сприяти остаточній перемозі католицької церкви в боротьбі з протестантами. Тому фанатично релігійний Філіпп II жорстко контролював діяльність церкви в Іспанії й прагнув знищення всіх єретиків. Він був відомий тим, що заявляв: «Я волів би взагалі не мати підданих, аніж мати підданих-єретиків». У зв'язку з цим ще більше активізувалася інквізиція. Вона перетворилася на частину державного апарату, а інквізитори — на посадових осіб, призначення та звільнення яких залежало від волі короля.

Жорстокого переслідування з боку інквізиції зазнавали мориски, чимало з яких таємно сповідувало мусульманську віру своїх предків. Їм забороняли мати арабські імена, розмовляти й читати арабською мовою, дотримуватися своїх звичаїв. Доведені до відчаю, у 1568 р. мориски підняли повстання. На його придушення владі знадобилося три роки.

У зовнішній політиці Іспанії за правління Філіппа II спостерігаються як значні успіхи, так і прикрі невдачі. До успіхів належить укладення договору з Францією, який поклав край тривалим італійським війнам (1494–1559). Згідно з його положеннями, Франція відмовлялася від претензій на італійські землі, значну частину яких узяла під контроль Іспанія.

У 1560-х роках у Нідерландах вибухнуло повстання проти іспанського абсолютизму. Після тривалої й запеклої боротьби Іспанія втратила промислово розвинуті й багаті північні провінції Нідерландів.

Головним своїм ворогом Філіпп II уважав Англію, у якій утвердився протестантизм. У 1588 р. до берегів Англії вирушив величезний флот, названий «Непереможною армадою». Цей флот мав переправити до Англії військо іспанського короля. Однак біля берегів Франції «Непереможна армада» була вщент розгромлена англійським флотом, тож уторгнення в Англію не відбулося. Морській могутності Іспанії було завдано смертельного удару.

Під час релігійних війн у Франції Філіпп II став на бік Католицької ліги й намагався перешкодити гугенотові Генріху Наваррському посісти французький трон. Іспанські війська навіть зайняли Париж. Але Генріх Наваррський змусив Філіппа II відступити й вивести свої війська.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1590-і роки. З листа англійської королеви Єлизавети I до французького короля Генріха IV про зовнішню політику Іспанії

Союз Філіппа II з Папою має за мету відновити владу Риму в усіх християнських державах. Іспанський король, який уже давно мріє про всесвітню монархію, хоче завдяки союзу з Папою досягти апогею (найбільшого піднесення) омріяної ним могутності, прикриваючись при цьому турботою про відновлення папської влади та єдність церкви.

Франція — це театр, у якому розігрується політична трагедія. Ліга [католицька] підтримується іспанськими грошима — такі наслідки союзу Папи з правителями, що взяли на себе захист римського першосвященника.

Наслідки цього вже спостерігаються у Франції, однак поширюються й на інші європейські держави, якщо тільки Бог це допустить. Тому всі християнські правителі повинні бути зацікавлені в цьому питанні. Вони не захочуть залишатися сторонніми спостерігачами боротьби, успішне завершення якої матиме загальне значення.

Краще вжити заходів щодо спільного тісного союзу й виявити в крайньому разі таку згоду й такий взаємний зв'язок для оборони нашої політичної незалежності, які не поступалися б згоді й союзному зв'язку Папи, іспанського короля та їхніх союзників, що об'єдналися з метою нашого знищення.

- Доведіть, що Іспанія була оплотом католицизму.
- Чому Єлизавета I звертається в листі саме до Генріха IV?
- Що має на увазі англійська королева Єлизавета I, коли пише: «...з метою нашого знищення»?

Більше переможних лаврів принесла Філіппу II його боротьба з турками. Об'єднавшись із Венецією, іспанський король направив до берегів Балканського півострова величезний флот. У 1571 р. в *затоці Лепанто* іспансько-вене-

ційський флот, що налічував понад 300 кораблів, розгромив турецький флот. Було знищено майже всі кораблі Османської імперії. Ця перемога призупинила подальшу експансію турків у Середземному морі.

Ще однією вдаюю акцією Філіппа II в зовнішній політиці стало приєднання в 1580 р. до своїх володінь Португалії разом з її колоніями.

Епоха Філіппа II стала переломною для Іспанії. Життя короля було підпорядковане провідній ідеї батька — створенню всесвітньої католицької держави. Однак усі його спроби досягти цього зазнали краху. Наприкінці правління Філіппа II державна скарбниця була порожньою, а Іспанія перебувала в стані економічного занепаду. За правління його сина й спадкоємця, Філіппа III (1598–1621), від колишньої величі й могутності Іспанії не залишилось і сліду.

1571; Карл V, Філіпп II.

1. Чи правильно скористалися іспанські монархи результатами великих географічних відкриттів? Доведіть свою думку.
2. Покажіть на карті (с. 111), які території успадкував Карл V. Чому про його володіння казали, що «у них ніколи не заходить сонце»?

3. Хто й з якого приводу сказав: «Я волів би взагалі не мати підданих, аніж мати підданих-єретиків»?
4. Порівняйте напрями зовнішньої політики Іспанії за Карла V та Філіппа II.

5. Як ви вважаєте, чи сформувалася в Іспанії абсолютна монархія?
6. Відомо, що економічний розвиток Іспанії в XVI ст. уповільнився. Як на це могли вплинути релігійні переконання Карла V та Філіппа II?

§ 17. Національно-визвольна війна в Нідерландах

Пригадайте

1. Знайдіть на карті Нідерланди, назвіть найбільші міста країни.
2. Як вплинули великі географічні відкриття на економічний і політичний розвиток Нідерландів?
3. Який рух називають *національно-визвольним*?
4. Пригадайте з історії Візантії, що таке *іконоборський рух*.
5. Як ви вважаєте, чи могли утвердитися в економічно розвинених Нідерландах ідеї М. Лютера чи Ж. Кальвіна?
6. Яке місто називають *Північною Венецією*?

1. Нідерланди в складі Іспанської монархії

Нідерланди («низинні землі») — загальна назва територій, розташованих на узбережжі Північного моря в нижній течії річок Мааса, Шельди й Рейну. Нині на цих землях знаходяться такі держави, як Нідерланди (Голландія),

**НІДЕРЛАНДИ в першій половині XVII ст.
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1566–1609 рр.**

Цехові будинки в м. Антверпені.
Сучасне фото

- Яку роль відігравав Антверпен у розвитку економіки Нідерландів?

тото, у Нідерландах активно діяли станово-представницькі установи — Генеральні штати й штати окремих провінцій. У містах існували органи самоуправління — магістрати, які щороку переобиралися.

Найбільшими провінціями були Голландія, Фландрія та Брабант. Вони здавна славилися виготовленням високоякісного сукна. У Голландії, а також у Зеландії процвітали ще й суднобудування та риболовний промисел.

У Нідерландах швидко розвивалися капіталістичні відносини. Багате купецтво вкладало свої капітали у виробництво й створювало мануфактури, використовуючи працю найманих робітників. Найчастіше мануфактури виникали в текстильній галузі, що працювала на англійській сировині.

Через Нідерланди проходили важливі для Північної Європи морські й сухопутні торговельні шляхи. Тут було чимало портів, найбільшим і найбагатшим з-поміж яких був Антверпен. Значення цього міста значно зросло після великих географічних відкриттів. Розташоване в гирлі річки Шельди, воно стало справжнім центром міжнародної торгівлі й кредиту, зосередженням товарів, капіталів і купців. У його портах могли щоденно навантажувати 200–250 кораблів. У середині XVI ст. в Антверпені проживало 105 тис. осіб.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1568 р. Уривок із книжки «Опис Нідерландів» італійського купця Людовіко Гвічардіні про Антверпен

(...) Місто живе переважно торгівлею і своїм добробутом і популярністю значною мірою зобов'язане іноземцям. Зазначу, по-перше, що, крім місцевих жителів і приїжджих з інших місць країни, а також численних купців із Франції, яких тут у мирний час буває дуже багато, в Антверпені перебуває ще понад тисячу купців, які належать до шести різних національностей і живуть тут навіть у воєнний час. До їхнього числа ввійшли й основні агенти іноземних купців. Це — німці, данці з ганзейцями, іспанці,

італійці, англійці й португальці. Найбільше тут, напевно, іспанців. У всякому разі, серед них найбільше одружених і таких, що мають у місті власні будинки.

Дотримуючись місцевих законів, іноземні купці можуть жити тут цілком спокійно, носити національний одяг і наслідувати в усьому звичаї своєї країни.

Іноземці в Антверпені, як, зрештою, і скрізь у Нідерландах, наділені більшою свободою, ніж у всіх інших державах світу (...).

- Доведіть, що Антверпен насправді став центром міжнародної торгівлі.
- Поясніть, чому в місті серед іноземців було найбільше іспанців.
- Чи можна вважати, що в Антверпені панували національний мир і віротерпимість? Обґрунтуйте свою думку.

Капіталістичні відносини утверджувались і в сільському господарстві Нідерландів.

Під впливом ідей М. Лютера в Нідерландах поширився реформаційний рух, який одразу зіткнувся з різкою протидією влади. Для боротьби з протестантами Карл V створив у Нідерландах інквізицію й видав спеціальні укази проти еретиків, які називалися *плакатами*. Особливо жорстоким був плакат 1550 р., який загрожував смертною карою та конфіскацією майна не тільки еретикам, а й кожному, хто бодай чимось їм допомагав, надавав притулок чи просто з ними розмовляв.

Після зречення в 1555 р. Карла V корони Нідерланди разом з італійськими землями, Іспанією та її колоніальними володіннями дісталися Філіппу II. Він зневажав Нідерланди через велику кількість кальвіністів. Для посилення боротьби з протестантами Філіпп II підтримав заходи щодо зміцнення в Нідерландах позицій католицької церкви. Було вирішено збільшити кількість єпископів. На їхнє утримання виділялися монастирські землі, які раніше частково перебували в користуванні місцевого дворянства. На допомогу кожному єпископові призначалося по два інквізитори.

Перебування в складі іспанської монархії зрештою стало для населення Нідерландів нестерпним. Наслідком політики Карла V та Філіппа II щодо насадження в країні абсолютистських порядків стала протидія місцевої знаті, яка всіляко боронила свої колишні свободи й привілеї.

2. Початок національно-визвольного руху. Вільгельм Оранський

Незадоволення абсолютистськими порядками вилилося в опозиційні виступи проти іспанського панування й засилля католицької церкви. Нідерландське дворянство вимагало від Філіппа II та його намісників відновлення вольностей, зменшення податків, припинення релігійних гонінь. Інтереси дворян-патріотів у Державній раді захищали представники вищої місцевої знаті: принц **Вільгелм Оранський**, граф **Ламораль Егмонт** і адмірал **Філіпп Горн**.

У 1565 р. з ініціативи принца В. Оранського кілька сотень дворян об'єдналися в союз під назвою «Компроміс». Наступного року їхні делегати вручили намісницю короля, Маргариті Пармській, петицію, у якій вимагали скасувати інквізицію й негайно скликати Генеральні штати для обговорення ситуації в країні.

А. Мор. Вільгельм Оранський.
Приблизно
1555–1556 рр.

- Яку роль відіграв В. Оранський у розгортанні національно-визвольного руху?

Маргарита Пармська пообіцяла призупинити гоніння на еретиків і повідомити Філіппа II про стан справ.

Водночас активізувалися кальвіністські проповідники. На молитовних зібраннях протестанти критикували католицьку церкву, засуджували поклоніння іконам. Під впливом кальвіністських проповідників у серпні 1566 р. в Нідерландах спалахнуло іконоборське повстання, яке охопило більшість провінцій і стало початком **національно-визвольної війни**. Натовпи людей вривалися в церкви й монастирі, трошили статуї святих, ікони, вітражі. Було розгромлено майже 5,5 тис. католицьких церков і монастирів.

Маргарита Пармська була змушена видати маніфест, який обіцяв ліквідувати інквізицію, дозволити проводити протестантські зібрання, а також помилувати дворян, які разом із кальвіністськими консисторіями керували повстанцями.

Король Філіпп II вирішив жорстоко покарати бунтівників. Замість Маргарити Пармської намісником Нідерландів було призначено герцога Альбу. Він уважав, що управляти Нідерландами можна лише за допомогою сокири ката й вогнищ інквізиції. Тисячі людей покинули країну ще до його прибуття.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Побачивши представницьку делегацію нідерландських дворян, Маргарита Пармська не на жарт розхвилювалася. Аби підбадьорити намісницю, хтось з її свити доволі голосно зауважив, що Маргариті не варто ніяковіти, адже всі присутні тут дворяни — це всього лише натовп гезів¹. Представники нідерландського дворянства були спантеличені таким принизливим зауваженням, аж раптом один з їхніх лідерів вигукнув: «Приймаємо прізвисько жебраки! Будемо боротися проти інквізиції й вірно служити вітчизні аж до жебрацької торби!» Так дворяни-патріоти стали називатися *гезами*. Щоб показати, до якого зубожіння доведена країна, вони почали демонстративно носити символічні жебрацькі торби з написом «Вірні королю в усьому, аж до жебрацької торби».

У Нідерландах почалося запровадження іспанських порядків. Герцог Альба встановив у країні режим кривавого терору. Було страчено понад 8 тис. осіб, у тому числі графа Егмонта й адмірала Горна. Принц Вільгельм Оранський утік до Німеччини. Щоб підірвати значення Генеральних штатів і забезпечити

Національно-визвольна війна — війна, основною метою якої є звільнення з-під влади іноземної держави, звільнення території від іноземних загарбників і встановлення (або поновлення) національної незалежності.

¹ *Гези* (від фр. *gueux* — жебраки) — учасники національно-визвольної боротьби Нідерландів проти Іспанії.

безперерйне надходження коштів, герцог Альба встановив непосильні побори, зокрема 10-відсотковий податок з усіх торговельних угод (алькабала). Для економіки Нідерландів це було справжньою катастрофою.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. З біографії герцога Альби: про реакцію жителів Брюсселя на запровадження алькабали

(...) а) [Оголошення про податок] наповнило місто криками й сум'яттям; м'ясники, булочники, власники таверн зачинили свої заклади, клянучись, що вони краще все кинуть, ніж дозволять довести себе до зубожіння; інші городяни не могли придбати жодних продовольчих товарів і, побачивши, що торгівлю припинено, збіглися до воріт палацу, відкрито вигукуючи, що нехай [герцог] або скасує податок, або відправить їх на ешафот.

б) [За свідченням сучасника], пивовари відмовлялися варити пиво, пекарі ви-пікати хліб... неможливо було купити хліба, чи м'яса, чи пива (...).

- До чого могло призвести введення алькабали?
- Чому саме в Нідерландах уведення податку спричинило катастрофічну ситуацію?

У Нідерландах розпочалася партизанська війна. Ліси Фландрії та Геннегау стали прихистком для сотень від-важних партизанів, які називали себе «лісовими» гезами.

У 1572 р. «морські» гези, яких англійська королева Єлизавета I під тиском Іспанії змусила залишити ан-глійські порти, захопили м. Бріль у Зеландії. Це стало сигналом до початку визвольної боротьби в північних про-вінціях. Звільнившись від іспанців, Голландія й Зеландія проголосили Вільгельма Оранського своїм правителем. Він прийняв кальвінізм і восени 1572 р. прибув до Гол-ландії, щоб очолити рух опору проти іспанців.

Усі спроби герцога Альби придушити повстання в північних провінціях були марні. Окремі міста героїчно боронилися від іспанських військ по шість–вісім місяців. Якщо міста й села не могли витримати облогу, їхні мешканці відкривали шлюзи й затоплювали свої землі, щоб вони не дісталися іспанцям.

Наприкінці 1573 р. герцога Альбу відкликали до Іспанії. Новим намісником Нідерландів став більш лояльний дон Луїс Рекезенс, що, однак, не змінило ситуацію.

У жовтні 1576 р. в Генті зібралися Генеральні штати Нідерландів, які не-вдовзі оприлюднили «Гентське умиротворення» — угоду між північними й південними провінціями про спільну боротьбу проти іспанців. Договір перед-бачав виведення іспанських військ, припинення релігійних гонінь, збереження католицизму в південних провінціях і визнання свободи кальвіністського віросповідання на півночі Нідерландів. Водночас підтверджувалася вірність Нідерландів королю Філіппу II.

А. Люр.
Герцог Альба.
1549 р.

3. Народження республіки

Восени 1578 р. католицьке дворянство південних провінцій учинило заколот проти Генеральних штатів і розпочало переговори з новим іспанським намісником у Нідерландах **Олександром Фарнезе**. Наслідком цього стало укладення **6 січня 1579 р. Арраської унії**. Вона передбачала дотримання статей «Гентського умиротворення», визнання католицизму єдиною релігією й збереження влади іспанського короля Філіппа II над Нідерландами за умови збереження ним привілеїв місцевого дворянства.

У відповідь на такі дії південного дворянства північні провінції **23 січня 1579 р.** підписали в Утрехті договір про військово-політичний союз, відомий як **Утрехтська унія**. Її основною метою було ведення війни проти Іспанії до перемоги й досягнення повної незалежності.

У 1581 р. Генеральні штати об'єднаних північних провінцій позбавили Філіппа II влади як тирана, котрий зневажає інтереси своїх підданих. Після цього на основі Утрехтської унії на півночі Нідерландів постала нова держава — **Республіка Об'єднаних Провінцій**. За назвою найбільшої провінції її дедалі частіше стали називати **Голландією**.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

23 січня 1579 р. З Утрехтської унії

(...) Провінції (Голландія, Зеландія, Утрехт, Фрисландія, Гелдерн, Оверейсел, Гронінген) будуть з'єднані й пов'язані союзом одна з одною і всі разом завжди допомагатимуть одна одній різними шляхами й способами так, ніби вони становлять одну провінцію, ніколи не матимуть права відокремитися, дозволу відокремитися або вступити в чуже володіння, згідно із заповітом, обміном, продажем, мирним договором, шлюбним договором або якимось іншим способом...

Також постановили, що згадані провінції... повинні будуть допомагати одна одній, не шкодуючи життя, майном і кров'ю проти всіляких насильств, які будь-хто може завдати їм під прикриттям імені його величності короля Філіппа II або на його користь. (...)

Також постановили, що без спільної одностайної ради й згоди названих провінцій не буде укладено жодної угоди, жодного мирного договору, не буде розпочата війна, не братимуться жодні податки й оплати, які стосуються всього союзу, натомість інші справи, пов'язані з конфедерацією, або справи, що залежать від цих питань, будуть регулюватися, обговорюватися й вирішуватися більшістю голосів провінцій, які утворили цю конфедерацію. (...)

Ухвалено, що згадані провінції повинні будуть погодитись одна з одною щодо карбування монети (...) і жодна провінція не зможе змінити монету без згоди інших. (...)

- Пригадайте, що таке унія.
- Назвіть провінції, які підписали Утрехтську унію. Визначте мету її підписання.
- Як країни, що підписали Утрехтську унію, мали вирішувати питання зовнішньої політики?
- Що спільного передбачала унія для цих країн?

Однак війна з Іспанією тривала. Талановитий полководець і розважливий політик О. Фарнезе поступово зумів підкорити центри визвольної боротьби

Фландрії та Брабанту. Та головною його перемогою стало завоювання в 1585 р. Антверпена. Отже, визвольна війна в центральних і південних провінціях Нідерландів зазнала поразки. Тут міцно утвердилася влада Іспанії.

Інакше склалася доля об'єднаних північних провінцій, які прагнули досягти незалежності. Після тривалої боротьби в **1609 р.** було укладено дванадцятилітнє перемир'я, згідно з яким Мадрид визнав фактичну незалежність Республіки Об'єднаних Провінцій. Південь країни залишився під владою Іспанії. У 1621 р. війна з Іспанією поновилася, але не призвела до суттєвих змін. За умовами **Вестфальського миру 1648 р.**, Республіка Об'єднаних Провінцій здобула міжнародне визнання своєї незалежності.

Республіка Об'єднаних Провінцій була федерацією. Керівництво країною здійснювали Генеральні штати, які обиралися від окремих провінцій і засідали в Гаазі. Кальвінізм був визнаний офіційною релігією.

Звільнення від іспанського панування зумовило бурхливе економічне піднесення Республіки Об'єднаних Провінцій. На початку XVII ст. разом з Англією вона стала лідером серед європейських країн у галузі виробництва й торгівлі. Тут розвивалися мануфактури з виготовлення сукна, канатів, морських снастей.

Значних успіхів було досягнуто в суднобудуванні й рибальстві, якими особливо славилася Голландія. Щороку в Республіці Об'єднаних Провінцій будувалося до 1 тис. суден. Її торговий флот складався з 4,5 тис. кораблів і був найбільшим у Європі. Голландський порт Амстердам став центром міжнародної торгівлі й банківської справи. У середині XVII ст. товарообіг Республіки Об'єднаних Провінцій становив 100 млн гульденів на рік.

Отже, визвольна війна з Іспанією, що тривала понад 80 років, завершилася перемогою тільки північної частини Нідерландів. Тут утворилася перша в Європі буржуазна республіка. Південні провінції країни залишилися під владою іспанського короля. Спочатку вони називалися *Іспанськими Нідерландами*, потім — *Австрійськими Нідерландами*. У 1830 р. тут постала незалежна держава Бельгія.

Національно-визвольна війна, унія, терор, іконоборці; 1566–1648, 1566, 1572, 1579, 1581; Вільгельм Оранський.

1. Назвіть причини національно-визвольного руху в Нідерландах.

2. Установіть відповідність між датою й подією національно-визвольного руху в Нідерландах.

1 1566 р.	А Утрехтська унія
2 1572 р.	Б укладення перемир'я між Іспанією та Республікою Об'єднаних Провінцій
3 1579 р.	В офіційне визнання Іспанією незалежності Республіки Об'єднаних Провінцій
4 1609 р.	Г іконоборський рух, початок повстання проти іспанського володарювання
5 1648 р.	Д захоплення «морськими» гезами Бріля

3. Знайдіть і покажіть на карті: а) райони іконоборського руху; б) райони, де діяли «морські» й «лісові» гези; в) провінції, які об'єдналися за Утрехтською унією; г) сучасну територію Голландії.

4. У бойовій пісні «Десятий пфеніг» гези співали, що іспанці прислали до них ката, який обклав їх десятиною. Вони закликали нідерландців віддавати гроші тим, хто перебуває в лісах з принцом Оранським, а не поповнювати іспанську скарбницю. Про які події національно-визвольного руху в Нідерландах ідеться в пісні?
5. Герцог Альба сказав: «Краще зберегти бідну й розорену війною державу для Бога й короля, ніж залишати її квітучою для еретиків і сатани». Визначте справжню причину й мету боротьби Іспанії проти нідерландців. Чим виправдовує свої дії герцог Альба?

6. Доведіть, що національно-визвольна війна в Нідерландах сприяла перетворенню новоствореної держави на найрозвиненішу країну Європи.

Практичне заняття 3

Образ абсолютного монарха країн Західної Європи

1. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Французьке королівство, як усі твердили, уважалося першим серед християнських держав як за своєю величчю й силою, так і за рівнем того авторитету, який мав король. Стосовно королівської влади, то вона з часів свого виникнення завжди була незалежною, і король не визнавав над собою жодної іншої влади, крім Бога. Ця незалежність, хоч і властива іншим монархам, але далеко не всім, позаяк одні визнавали над собою владу церкви, як колись Англія, або ж тепер Неаполь, інші — владу імператора, як наприклад Чехія і Польща» (*Венеційський посол Мікеле Суріано про абсолютну владу французького короля, 1561 р.*).

- Чому влада французького короля вважалася незалежною?
- Пригадайте з історії середніх віків, який англійський правитель визнавав владу Папи.

2. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«...Ми, згідно з думкою нашої ради, на наше глибоке переконання та в силу нашої королівської влади й авторитету сказали й оголосили... , що наш паризький парламент та інші наші трибунали було створено тільки для того, аби вершити правосуддя над нашими підданими; ми строго їм забороняємо в майбутньому... брати у своє провадження... усі справи, які можуть стосуватися держави, адміністрації та уряду; ці справи ми залишаємо за собою та нашими наступниками...» (*З едикту Людовіка XIII про заборону парламентам (судам) утручатися в державні справи й адміністрацію, 1641 р.*).

- Що означала заборона Людовіка XIII судовим установам утручатися в державні справи?
- Поміркуйте, з якою метою король прийняв цей едикт.

3. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Влада короля є священною... Королі діють як слуги Божі та його намісники на землі. Бог через їхнє посередництво встановлює Своє царство...

Королівська влада є необмеженою. Аби зробити це слово ненависним і неприйнятним, багато хто навмисно ототожнює управління необмежене з управлінням деспотичним. Але це цілком відмінні речі. Без цієї необмеженої влади правитель не може ані чинити добро, ані карати зло; його влада повинна бути такою, аби ніхто не зміг її уникнути...

Треба коритися володарям так, як самій справедливості, без цього не може бути жодного порядку й успіху в справах. Тільки Бог може судити винесені ними вироки та їх самих... Тому кожний, хто не бажає коритися володареві, не піддається іншому суду, а засуджується нещадно на смерть як ворог народного спокою й людського суспільства.

Піддані зобов'язані беззаперечно підкорятися володареві. Тільки в одному випадку можна відмовитися коритися, а саме в разі, якщо володар наказує чинити всупереч Божим заповідям» (*З трактату відомого французького проповідника й письменника XVII ст. Боссюета «Політика, заснована на Святому Письмі»*).

- Чим обумовлює автор необхідність коритися володареві?
- Чи сприяли подібні настанови зміцненню влади монарха?
- Що має на увазі Боссюет, коли згадує про Божі заповіді?

4. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Франція є монархією; король презентує тут усю націю, і перед королем кожен є тільки приватною особою. Тому вся влада, уся сила зосереджується в руках короля, і в королівстві не може існувати іншої влади, крім тієї, яку він установив» (*З висловлювання французького короля Людовіка XIV про абсолютну владу монарха*).

- Як ви розумієте вислів: «Король презентує тут усю націю»?
- Чи свідчить цей вислів про абсолютну владу монарха?

5. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Коли працюєш на державу — працюєш на себе. Добробут одного приносить славу іншому. Коли перше (державу) щасливе, піднесене й могутнє, то той, хто є причиною цього щастя (король), здобуває славу й, відповідно, заслугує більше, ніж його піддані, насолоджуватися всіма принадами життя» (*З настанови Людовіка XIV спадкоємцеві трону*).

- Як ви розумієте вислів: «Працюєш на державу — працюєш на себе»?
- Чому його вжив саме король Людовік XIV?
- Чи може сучасний державець керуватися таким принципом на практиці?
- Яке ще подібне висловлювання Людовіка XIV про державу ви знаєте?

6. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Його розуму, від природи схильному до дріб'язковості, особливу насолоду приносили різні дрібнички. У військових справах він незмінно переймався всім, що стосувалося обмундирування, озброєння, зведення споруд, а також навчанням, дисципліною...

Так само він займався своїми палацами, придворними відомствами, особливими наїдками, що подавали до його столу, і завжди був певен, що може й тут чогось навчити людей, які (насправді) у цих справах розумілися набагато краще...

Подібна пустопорожня трата часу, що свідчила, на думку короля, про його щоденну пильну увагу, приносила тільки радість міністрам, які вертіли ним, як хотіли, навіюючи йому, що чинять саме так, як він задумав...» (З *«Мемуарів» герцога де Сен-Сімона про Людовіка XIV*).

- Чи насправді король контролював усе довкола себе?
- Чи варто державцю його рівня займатися щоденними справами?

7. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«З багатьох причин двір назавжди покинув Париж і безперервно знаходився за містом. Смути, що тривала в часи, коли король був дитиною, головним місцем подій якої було це місто, навіяла королю відразу до Парижа й упевненість, що перебування там не є безпечним. А перенесення резиденції в інше місто унеможливить організацію і приховування змов, бо легко буде помітити відсутність при дворі відомих осіб» (З *«Мемуарів» герцога де Сен-Сімона про перенесення двору Людовіка XIV у Версаль*).

- Якщо ви читали романи О. Дюма про мушкетерів чи дивилися фільми, то згадайте, які події з дитинства короля Людовіка XIV могли його налякати.
- Чи тільки спогади про дитинство спонукали короля Людовіка XIV перенести королівську резиденцію у Версаль?

8. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«У всьому він любив пишноти, велич, розкіш. З політичних міркувань ці свої смаки він перевів у правила й прищепив їх усім придворним. Щоб здобути його прихильність, треба було неабияк витратитися на бенкети, пишне вбрання, парадні виїзди, на придворне життя, бездумно грати в карти» (З *«Мемуарів» герцога де Сен-Сімона про Людовіка XIV*).

- Поміркуйте, хто ніс тягар багатого придворного життя.
- Чи міг придворний вельможа Людовіка XIV ігнорувати правила королівського двору?

9. Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Звичка бачити королів в оточенні охорони, барабанщиків, військових і чиновників високого рангу й узагалі всього, що навіює підданам повагу та страх, призводить до того, що навіть тоді, коли короля ніхто не супроводжує, сам його вигляд викликає в людей шанобливе благоговіння, бо у своїх думках вони неодмінно поєднують особу монарха з тим, що його переважно оточує» (*Сучасник Людовіка XIV, видатний французький філософ Блез Паскаль (1623–1662) про роль королівського двору у звеличенні особи монарха*).

- Якою була свита короля Людовіка XIV?
- Чи була потреба в такій кількості придворних?
- Чи свідчило це про абсолютну владу короля?

Ф. Морро. Перше посвячення в кавалери ордена святого Людовіка. 1693 р.

- Рогляньте ілюстрацію. Опишіть оточення короля, його придворних.

§ 18. Тридцятилітня війна

Пригадайте

1. Які війни пережила Чехія в XV ст.? Якими були їхні причини та наслідки?
2. Як ви вважаєте, релігійний розкол у Європі призвів до змін у міжнародних відносинах? Чому? У який спосіб?
3. Яку війну можна назвати *світовою*, а яку — *загальноєвропейською*?

1. Етапи війни

На початку XVII ст. розгорівся міжнародний конфлікт, пов'язаний із боротьбою протестантизму проти католицизму. На той час політичну перевагу в Західній Європі мали Габсбурги, які мріяли створити в Європі християнську імперію й утвердити своє панування на континенті. Їх підтримувала католицька церква, яка завдяки Контрреформації знову зміцніла.

Монархіям Габсбургів протистояла Франція, яка також прагнула до лідерства в Європі. Вона підтримувала німецьких протестантських князів і намагалася розколоти коаліцію католицьких сил. Для протидії католицизму німецькі протестантські князі в 1608 р. об'єдналися в *Євангелістську унію*, яку очолив курфюрст Фрідріх Пфальцьський. У 1609 р. свій союз утворили католицькі князі. Він отримав назву *Католицька ліга*, а її лідером став герцог Максиміліан Баварський. Обидва союзи почали шукати прихильників у Європі.

Євангелістську унію підтримали католицька Франція, а також протестантські країни — Республіка Об'єднаних Провінцій, Данія, Швеція та Англія. Католицьку лігу взяли під опіку німецький імператор та Іспанія. Війна здавалася неминучою. Проте смерть французького короля Генріха IV затримала її початок майже на 10 років. Війна розпочалася за правління імператора **Матіаса II Габсбурга** (1612–1619). Іскра, з якої розгорілося полум'я жорстокого кровопролиття, спалахнула в Чехії.

У 1526 р. Чеське королівство опинилося під контролем Габсбургів. Вони грубо втручалися в управління країною, обмежували права її мешканців і переслідували чеських протестантів. Становище погіршилося, коли в 1617 р. чеським королем проголосили **Фердинанда II Габсбурга**. Це викликало невдоволення чеських протестантів, адже

Невідомий художник.
Фердинанд II
Габсбург. XVII ст.

він був ревним католиком. 23 травня 1618 р. натовп протестантів увірвався до палацу Празького граду (замку), захопив трьох імператорських намісників і викинув їх з вікна. Усі троє дивом уцілили, упавши з 18-метрової висоти в наповнений багною рів. Ця подія, що увійшла в історію як *Празька дефенестрація* (від латин. *de fenestra* — з вікна), стала приводом до початку **Тридцятилітньої війни (1618–1648)**.

У Тридцятилітній війні виокремлюють чотири етапи: 1) чеський, 2) данський, 3) шведський, 4) франко-шведський. Це була війна європейського масштабу за гегемонію¹ на континенті. У ній переплелися релігійне протистояння, боротьба за владу в імперії і конфлікт між європейськими державами. Досить активну участь у Тридцятилітній війні брали запорозькі козаки.

1. Чеський етап війни (1618–1623). Улітку 1619 р. чеський сейм позбавив Фердинанда II Габсбурга влади над своєю країною. Натомість королем Чехії було проголошено **Фрідриха Пфальцьського**. Обраний після смерті Матіаса імператором, Фердинанд II Габсбург (1619–1637) уклав союз із Католицькою лігою й удався до активних дій проти повсталих. Католицька ліга швидко зібрала армію, яка вторглася в Чехію і 8 листопада 1620 р. на схилах Білої Гори поблизу Праги розгромила військо протестантів.

Поразка деморалізувала протестантів. Фрідрих Пфальцьський утік із Чехії, а протестантські князі Німеччини не надали йому підтримки. Оскільки влада Ф. Пфальцьського в Чехії тривала одну зиму, в історії він відомий як «зимовий король».

У червні 1621 р. на староміській площі в Празі було страчено 27 активних учасників повстання. Маєтки повсталих шляхтичів конфіскували й невдовзі розподілили поміж відданою Габсбургам знаттю.

Невідомий художник.
Герцог Альбрехт
Валленштейн.
1700 р.

- Що означає кре-
до А. Валлен-
штейна «війна
годує війну»?

Становище католицької церкви в Чехії зміцніло. Основні військові дії перемістилися на північ.

2. Данський етап війни (1625–1629). Успіхи Католицької ліги й посилення влади Габсбургів серйозно стурбували сусідні європейські країни, зокрема Данію. У 1625 р. данський король Крістіан IV (1588–1648) потіснив війська католиків. Імператор Фердинанд II був змушений створити власну армію. Її очолив **Альбрехт Валленштейн** (1583–1634), чеський дворянин, який командував загонами найманців на службі в імператора. Це була обдарована й самовпевнена, але цинічна людина. Після поразки чехів біля Білої Гори він став справжнім магнатом, отримавши чимало земель, відібраних у протестантів. Йому належала вся Північно-Східна Чехія. «Наперекір заздощам!» — таким був його девіз.

Альбрехт Валленштейн запропонував імператору утримувати армію за допомогою розбою на підкорених

¹ *Гегемонія* (від грецьк. *hegemonia* — провід, керівництво) — керівна роль певної держави щодо інших держав.

територіях і високих контрибуцій¹ з населення. Кредо «війна годує війну» повністю відповідало його моралі. Досить швидко він набрав майже 30-тисячну армію. З її допомогою об'єднані сили католиків у кількох битвах розгромили данські війська й удерлися в Ютландію, загрожуючи Копенгагену. За таких обставин король Крістіан IV був змушений припинити військові дії.

На знак визнання заслуг А. Валленштейна імператор Фердинанд II подарував йому герцогство Макленбурзьке й титул «генералісимуса Балтійського й Океанічного морів». Після закінчення бойових дій А. Валленштейн не поспішав розпускати армію, яка на той час досягла 100 тис. осіб. Він вирішив утрудитися в боротьбу за панування над Балтикою, задля чого розпочав будівництво власного флоту. Це викликало невдоволення деяких католицьких князів. На їхню вимогу імператор Фердинанд II відсторонив А. Валленштейна від командування армією й відправив його у відставку.

3. Шведський етап війни (1630–1635). Військові перемоги А. Валленштейна серйозно занепокоїли Швецію. У 1630 р. шведський король **Густав II Адольф** (1611–1632) розпочав військові дії. Його армія складалася з вільних шведських селян, добре озброєних і дисциплінованих. Вони використовували найновіші досягнення у військовій справі: уміло поєднували дії піхоти й кавалерії

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1618–1648 рр.

¹ *Контрибуція* (від латин. *contributio* — збираю, стягаю) — під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які провадять ворожі війська.

з широким застосуванням вогнепальної зброї та польової артилерії. Саме шведам протестанти були зобов'язані успіхами на цьому етапі війни. Король Густав II Адольф захопив Баварію — центр католицьких сил у Німеччині.

Імператор Фердинанд II поспішив повернути А. Валленштейна. У 1632 р. біля містечка Лютцена, неподалік Лейпцига, між військами Густава II Адольфа й А. Валленштейна відбулася вирішальна битва. Війська католиків зазнали великих утрат. Однак у цій битві загинув і шведський король.

Водночас знову ускладнилися стосунки між імператором і А. Валленштейном. Фердинанду II повідомляли про бажання полководця стати імператором і про його таємні переговори з німецькими протестантськими князями, Швецією та Францією. Імператор підписав таємний едикт про усунення А. Валленштейна й розпорядився його заарештувати, а в разі опору — убити. У лютому 1634 р. А. Валленштейна вбили офіцери-зрадники у фортеці Егер (нині м. Хеб).

4. Франко-шведський етап війни (1635–1648). У 1635 р. Франція уклала союз із Швецією й розпочала бойові дії. Вони велися одночасно в Німеччині, Нідерландах, Італії та на Піренеях. Незважаючи на чисельну перевагу франко-шведських сил, війна протікала мляво, бо обидві сторони були виснажені.

Воєнні дії велися з перемінним успіхом, але на початку 1640-х років перевагу мали французи й шведи. Габсбурги зазнали ряд поразок, які й змусили прискорити пошук шляхів мирного розв'язання конфлікту.

2. Вестфальський мир і наслідки війни

У грудні 1644 р. розпочалися мирні переговори, на яких були представлені майже всі тогочасні європейські держави, за винятком Англії та Московського царства. Досягти примирення виявилось непросто. Нарешті **24 жовтня 1648 р.** в Мюнстері й Оснабрюці було одночасно підписано мирний договір між Священною Римською імперією німецької нації, Францією та Швецією. Оскільки згадані міста розташовані у Вестфалії, укладений договір відомий як **Вестфальський мир**. Його положення передбачають взаємні поступки, однак переможцями в цій затяжній війні стали Швеція та Франція.

Згідно з умовами Вестфальського миру, Швеція отримала нові володіння в Німеччині, найбільшим з яких була Померанія. Під контролем Швеції опинилися гірля всіх великих судноплавних річок Північної Німеччини, що впадають у Балтійське море: Везера, Ельби й Одера. Шведські королі стали імперськими князями й могли безпосередньо втручатись у справи Священної Римської імперії німецької нації. Отже, Швеція стала панівною державою на Балтиці й почала відігравати провідну роль у європейських справах. Франції відійшов майже весь Ельзас, а також частина Лотарингії.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

24 жовтня 1648 р. Вестфальський мир.

З мирного імператорсько-шведського, або Оснабрюкського, договору

(...) *Стаття IV.* Нехай будуть повернуті маєтки всім, від кого вони були відібрані за те, що підняли зброю на стороні шведів чи французів проти імператора. Нехай ці

маєтки будуть повернуті в такому стані, у якому перебувають сьогодні, і нехай ніхто не вимагає, аби йому дали маєток у такому вигляді, яким він був до війни (...).

- Чи справедливим було рішення про повернення відібраних під час війни маєтків?
- Поміркуйте, чому в договорі заборонялося вимагати повернення маєтків у тому стані, у якому вони перебували до воєнної розрухи.

Унаслідок Тридцятилітньої війни європейські країни визнали незалежність Швейцарського союзу та Нідерландів від Священної Римської імперії.

У Німеччині завдяки сусіднім володінням значно посилювалися протестантські Бранденбург і Саксонія та католицька Баварія. Однак загалом війна політично ослабила імперію. Німецькі князі отримали право мати власну постійну армію, самостійно укладати союзи між собою та з іноземними державами. Так Вестфальський мир закріпив політичну роздробленість Німеччини. Він урегулював релігійні питання на території імперії. Зберігався принцип «чия влада — того й віра», кальвіністів зрівняли в правах із католиками й лютеранами.

Вестфальський мир поклав край убивствам і розбою найманців. Німецьким, австрійським і чеським землям було завдано нечуваних збитків, а їх жителі зазнали страшних лих. Крім убитих під час бойових дій солдатів, чимало людей померло від голоду, насилля й епідемій. Станом на 1648 р. кількість населення Німеччини скоротилася із 17 до 10 млн осіб. Деякі райони країни втратили до половини жителів. Якщо на початку війни в Чехії проживало 2,5 млн осіб, то в середині XVII ст. тут залишилося 700 тис.

Тридцятилітня війна довела, що релігійні конфлікти не можна вирішити збройним шляхом. Вона стала важливим етапом у міжнародних відносинах і своєрідним підсумком розвитку Європи в епоху раннього Нового часу.

Контрибуція; 1618–1648, 1618, 1620, 1648; Тридцятилітня війна, Вестфальський мир; Густав II Адольф, Альбрехт Валленштейн.

1. Визначте територіальні зміни, які відбулись у Європі внаслідок підписання Вестфальського мирного договору. Які країни здобули незалежність?

2. За умовами Вестфальського мирного договору Балтійське море фактично стало «внутрішнім шведським морем». Покажіть на карті, які територіальні конфлікти це могло викликати в майбутньому.

3. Визначте, для яких країн Тридцятилітня війна була загарбницькою, а для яких — визвольною. Чому склалася така ситуація?

4. Прочитайте документ і дайте відповіді на запитання.

- ♦ «Після підписання миру... спеціальні оголошення... повідомляли про цю велику подію. Багато хто не повірив звістці... люди забули навіть значення самого слова *мир*. Безліч людей побачило світ у... глухомані, куди населення тікало, щоб сховатися від насилля й грабунків...»
- Як ви вважаєте, про який документ ідеться? Від чого найбільше потерпало населення під час війни? Що свідчить про тривалість війни?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ III «ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.»

Якими були основні пріоритети політичного й суспільного життя країн Європи в ранній Новий час?

Франція

- Наприкінці XV ст. завершилося територіальне об'єднання французьких земель, і Франція стала найбільшою європейською державою, у якій проживало 15 млн осіб.
- Упродовж раннього Нового часу французьке суспільство зазнало суттєвих змін, які стосувалися всіх верств населення — селянства, бюргерства та дворянства.
- Упродовж першої половини XVI ст. у Франції утвердилася абсолютна монархія: король мав необмежену владу; не скликалися Генеральні штати; зростав бюрократичний апарат; існувала постійна армія, яка складалася з найманців; католицька церква була залежною від короля.
- У першій половині XVI ст. в країні поширюється кальвінізм. Послідовників учення Ж. Кальвіна називали *гугенотами*.
- У другій половині XVI ст. протистояння між католиками й гугенотами призвело до релігійних воєн.
- Наприкінці XVI ст. до влади в країні прийшов колишній гугенот Генріх IV, за правління якого було проведено низку необхідних реформ і відбулося зміцнення французького абсолютизму.

Іспанія

- Після завершення в 1492 р. Реконксти весь Піренейський півострів, крім Португалії, було об'єднано під владою іспанських королів Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського.
- У 1516 р. владу в Іспанії успадкував Карл I Габсбург, якого згодом було обрано також імператором Священної Римської імперії. Він зійшов трон як Карл V. Його володіння простягалися від Європи до Південної й Центральної Америки.
- Політика Карла V була спрямована на утвердження в Іспанії абсолютизму: покірний і відданий монархові бюрократичний апарат; споживацьке використання колоніального золота; перебування католицької церкви під опікою королівської влади.
- У 1555 р. Карл V зрікся трону, і його син Філіпп II успадкував Іспанію, Нідерланди, колонії в Америці й італійські володіння.
- За правління Філіппа II відбулося зміцнення іспанського абсолютизму. У зовнішній політиці спостерігалися як блискучі перемоги (припинення італійських воєн, боротьба з турками, приєднання Португалії до Іспанії), так і прикрі невдачі (підрив морської могутності в протистоянні з Англією, втрата Нідерландів).

Англія

- У 1485 р. до влади в Англії прийшов Генріх VII з династії Тюдорів. Унаслідок великих географічних відкриттів Англія опинилася в центрі нових торговельних шляхів, що, разом із ліквідацією старої системи господарювання,

сприяло економічному піднесенню країни. Основними формами англійської промисловості були розсіяна та централізована мануфактура.

- У сільському господарстві відбувався процес насильницького захоплення дворянами селянських наділів, що отримав назву *обгороджування*. Зупинити цей процес королівська влада не змогла, тож упродовж XVI ст. було видано кілька жорстких законів проти волоцюг і жебраків (колишніх селян, які втралили землю). Вони відомі в історії як «криваві закони».

- З приходом до влади Генріха VII в Англії розпочалося становлення абсолютної монархії, яке тривало й за правління Генріха VIII. Специфіка англійського абсолютизму полягала в тому, що Тюдори: 1) не збільшували кількості чиновників на місцях, а зберегли місцеве дворянське самоуправління; 2) не мали постійної армії, а більше уваги приділяли розвитку флоту; 3) опиралися на станово-представницький орган – парламент. Важливим кроком у становленні англійського абсолютизму стала так звана королівська Реформація, проведена Генріхом VIII.

- Найбільшого розквіту Англія досягла в другій половині XVI ст. за правління королеви Єлизавети I. У країні остаточно перемогла Реформація. Королева підтримувала розвиток мануфактурного виробництва й торгівлі, проводила успішну зовнішню політику, спрямовану проти католицької Іспанії. У результаті було закладено підмурівок Британської колоніальної імперії.

Якими були наслідки Реформації та Контрреформації для провідних країн Європи?

Франція

- Поширення в країні, особливо на півночі, кальвінізму й ворожнеча між Валуа та Бурбонами призводить до релігійних війн 1562–1598 рр., страхітливою подією яких була Варфоломійська ніч (1572).

- Нантський едикт 1598 р. встановив панування католицької церкви та свободу протестантського віросповідання.

- Початок правління династії Бурбонів. За перших Бурбонів відбулося зміцнення абсолютизму в країні.

Англія

- Створено англіканську церкву. Главою церкви став монарх. Скасовано владу Папи Римського. Це спричинило посилення абсолютної монархії в Англії.

- Парламент, якому була потрібна сильна королівська влада, підтримав короля в боротьбі проти Папи Римського й шотландської династії Стюартів.

- Англійська держава зміцнилася, активізувався розвиток сільського господарства, промисловості (мануфактури), морської торгівлі.

- Англія стала сильною морською державою.

Іспанія

- Іспанія стала рушійною силою Контрреформації.

- У країні активізувалася діяльність інквізиції, установилася атмосфера релігійної нетерпимості й фанатизму.

- Це призвело до вигнання некатоліків, унаслідок чого Іспанія позбулася вправних ремісників і селян, купців і торговців, що спричинило економічний занепад.

- Проте відкриття Нового Світу перетворило Іспанію на велику колоніальну імперію, однак вона не зуміла скористатися новими можливостями.

Нідерланди

- У Нідерландах поширилися ідеї Ж. Кальвіна, що сприяло активізації економічного розвитку.
- Антверпен став центром світової торгівлі, розвивалися мануфактури.
- Країна ввійшла до складу Іспанії.
- Активізувалася діяльність інквізиції. Це спричинило виникнення іконоборського руху — початку національно-визвольного руху.
- Унаслідок національно-визвольної війни, яка пройшла під гаслом протестантизму, утворилася незалежна держава, до влади прийшла буржуазія, Нідерланди стали економічно найрозвиненішою країною світу.

Релігійна ситуація в країнах Європи призвела до Тридцятилітньої війни — останньої релігійної та першої всеєвропейської війни Нового часу. Перебіг війни й результати Вестфальського миру засвідчили, що релігійні інтереси європейських країн поступилися місцем державним.

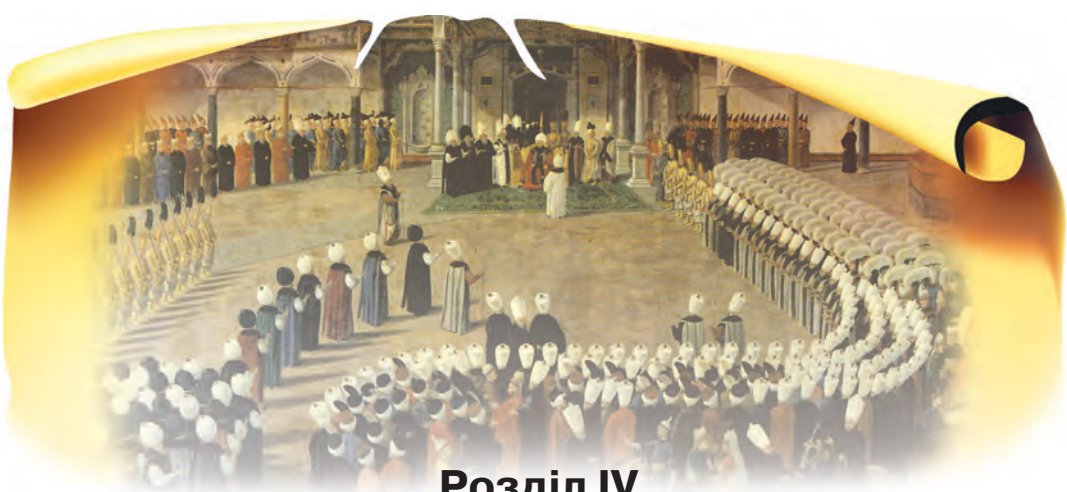
Якими були основні пріоритети політичного й суспільного життя Франції за правління Людовіка XIII та Людовіка XIV?

- У 1624 р. першим міністром Людовіка XIII став кардинал Рішельє, який фактично й вирішував усі державні справи. Основні напрямки його діяльності передбачали: 1) позбавлення гугенотів політичного впливу; 2) боротьбу з опозиційно налаштованою знаттю; 3) зміцнення королівської влади.
- За правління Людовіка XIV остаточно сформувалася абсолютна монархія. Основою ідеології стали висловлювання короля «Коли працюєш на державу — працюєш на себе» і «У підданих немає прав, є лише обов'язки».
- Активний розвиток промисловості й торгівлі був спрямований на підтримку вітчизняної промисловості, обмеження експорту сировини, збільшення вивезення готової продукції і встановлення високих митних тарифів на імпортні товари для захисту внутрішнього ринку. Держава вкладала кошти в створення великих мануфактур («королівські мануфактури»), установлювала численні пільги й привілеї. Особливо заохочувалося виробництво предметів розкоші й військового спорядження — зброї, гармат, пороху, ядер тощо.
- Провідником економічної політики був контролер фінансів Жан Батист Кольбер, тому вона отримала назву *кольбертизм*.
- Активне втручання в міжнародні відносини в Європі, розподіл колоніальних володінь у світі.

Якими були наслідки Англійської буржуазної революції?

- Було знищено феодальні відносини й абсолютну монархію.
- Установлено конституційну монархію, причому Славна революція була безкровним переворотом, на відміну від революції середини XVII ст.;
- «Нове» дворянство й буржуазія отримали змогу визначати основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики через парламент.
- Економічні процеси визначили початок промислової революції та сприяли становленню Англії як великої промислової держави.

Розділ IV

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVI — першій половині XVIII ст.

§ 19. Османська імперія

Пригадайте

1. Коли було створено Османську імперію?
2. Яка подія відбулася в 1453 р.?
3. Коли Кримське ханство визнало себе васалом Османської імперії?
4. Покажіть на карті, які території належали туркам-османам.

1. Народи Південно-Східної Європи під владою турків-османів

У другій половині XIV — середині XV ст. більша частина Балканського півострова — континентальна Греція, Болгарія, Сербія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Албанія — опинилися під владою Османської імперії. Одразу ж після захоплення Балканського півострова султани організували переселення сюди турків із Малої Азії. Найбільше турків оселилося на території болгарських і македонських земель, де вони зайняли не лише міста, а й деякі села. Загалом турки становили на Балканах меншість, але вони були панівною верствою.

Місцеве селянство стало залежним. Воно, як і оподатковане населення міст, називалося *райя* (паства). Про нерівноправне становище райї свідчили різноманітні податки й повинності. Так, усі працездатні чоловіки християнського віросповідання та євреї віком від 15 до 75 років сплачували в скарбницю спеціальний податок, який уважався викупом за звільнення від військової служби. Адже служити у війську могли тільки мусульмани. Крім того, потрібно було сплачувати податки землевласникам і виконувати різноманітні повинності.

Утрата південними слов'янами державності призвела до занепаду ремесла й торгівлі. Під час турецького завоювання чимало міст було зруйновано та перетворено на села. Але вже в XVI ст. спостерігається поживлення міського життя. У містах стало розвиватися ремесло та торгівля, активізувалася будівельна діяльність. Ремісники були об'єднані в цехи, окремі для турків

Турецькі яничари

і християн. У цехи об'єднувалися й купці. Однак місцевому купецтву було досить важко займатися торговельною діяльністю через конкуренцію з венеційськими й генуезькими купцями, яких підтримував османський уряд.

Одразу ж після завоювання сформувалася система турецького управління підкореними землями Балканського півострова. Їх було включено до складу Румелійського бейлербества (еялету) з центром у Софії, який поділявся на санджаки. Уся влада на місцях належала турецьким військово-адміністративним правителям і суддям. Тільки в Сербії

та Боснії збереглися виборні посади для представників місцевого населення, які були посередниками між селянами й турецькими урядовцями.

Завойовники позбавили самостійності місцеві слов'янські церкви й підпорядкували їх Константинопольському патріархові. Він був не лише духовним очільником православного населення Балканського півострова, а й здійснював щодо нього деякі політичні функції. Він подавав турецькому уряду свідчення про чисельність християн для їхнього оподаткування. Усі вищі церковні посади обіймали греки. У школі й під час богослужіння використовувалася грецька мова, незрозуміла слов'янам.

У кращому становищі перебувала сербська церква. У 1557 р. було відновлено Сербський патріархат з центром у м. Печ. Він мав рівні права з Константинопольським патріархатом і проіснував до 1766 р. Сербському патріархату підпорядковувалося православне населення Сербії, Боснії та Герцеговини, Чорногорії, Південної Угорщини, Трансільванії, Північної Македонії і Західної Болгарії.

Південні слов'яни зазнавали також національної дискримінації. Вони сплачували набагато більші податки, ніж турки, їм заборонялося служити в державних установах і війську, носити зброю, зводити вищі й кращі будинки, ніж у мусульман, одягатися краще, ніж турки. Крім того, завойовники спустошували й руйнували православні церкви, перетворювали їх на мечеті, забороняли будувати нові храми. Це робилося для того, аби примусити слов'ян приймати іслам. У результаті з'явилося чимало так званих потурченців, особливо в Боснії та Герцеговині. Найбільш принизливим було право турків кожні п'ять років відбирати здорових християнських хлопчаків для яничарського війська. Та, незважаючи на це, південні слов'яни вперто чинили опір завойовникам і боронили свої звичаї, мову та віру.

2. Особливості державного устрою та суспільних відносин

Після здобуття військами султана *Мехмеда II Завойовника* м. Константинополя (1453) Османська імперія поступово перетворюється на світову

Султан — у країнах Сходу — титул монарха, а також особа, яка має цей титул.

державу. Мехмед II перейменував Константинополь на Стамбул і переніс сюди свою резиденцію.

Завойовницьку політику Мехмеда II продовжили його наступники. У 1514 р. султан **Селім I Грізний** (1512–1520) розгромив військо іранського шаха Ісмаїла. Завдяки цій перемозі османи поширили свою владу на Курдистан і Північну Месопотамію. У 1516–1517 рр. Селім I підкорив Єгипет, Сирію, Палестину, Ліван, а також Хіджаз (Західну Аравію) зі священними містами мусульман Меккою й Мединою. За ісламською традицією той, хто контролює Мекку й Медину, має право на релігійну владу в мусульманському світі. Це дало можливість Селімові I та його наступникам називати себе *халіфами*. Відбулося об'єднання світської (султанат) і релігійної (халіфат) влади.

Невідомий художник.
Селім I Грізний.
XVII ст.

Особа султана вважалася священною та недоторканою. Східна традиція називала його «*основою ісламу*», «*тінью Аллаха на землі*». Султан був верховним власником землі, головнокомандувачем усіх мусульманських військ і вищим духовним вождем усіх мусульман. Османська імперія поділялася на провінції й повіти.

Султан управляв державою через найвищу раду — *диван*. Роботою дивану керував *великий візир*, який уважався другою особою в державі. Він займався військовими, цивільними, фінансовими, іноземними справами, а також питаннями господарського життя. Духовним життям імперії опікувався *шейх уль-іслам*. Він стежив за дотриманням ісламського права, йому підпорядковувалися *мулли* — духовенство та *каді* — мусульманські судді. Турецький уряд, а також палац, у якому він знаходився, називався *Високою Портою*. Тому й за Османською імперією згодом закріпилася назва **Висока Порта**. Посадові особи отримували від держави платню чи жили за рахунок збирання податків у провінціях. Збройні сили імперії склалися з кінноти (сипахи), піхоти (яничари) і флоту.

Основну частину населення Османської імперії становили селяни. Вони мали в приватній власності земельні ділянки, які могли передавати в спадок своїм дітям. Селяни повинні були сплачувати землевласникові або в державну скарбницю земельний податок, який становив десяту частину їхніх прибутків. Немусульманське населення сплачувало спеціальний подушний податок — *джизью*.

У містах традиційно процвітали ремесла — виготовлення зброї, килимів, шовкових тканин, посуду із золота й срібла. Ремісники об'єднувалися в цехи. Влада встановлювала ціни на продукти харчування й виробу ремісників, усіляко заохочувала розвиток торгівлі.

3. Сулейман Пишний. Експансія Османської імперії

Найвищої могутності Османська імперія досягла в роки правління султана **Сулеймана I Законодавця** (1520–1566), якого в Західній Європі називали

Тиціан. Сулейман I
Пишний. 1530 р.

Король Угорщини
Янош II Сигізмунд на
прийомі у Сулеймана I.
Мініатюра. 1556 р.

Пишим. За правління Сулеймана I було систематизовано й об'єднано в єдиний звід (*канон*) усі закони імперії. Смертну кару в багатьох випадках було замінено штрафом. Сам Сулейман I часто розглядав судові справи, намагаючись винести справедливий вирок. Закони Сулеймана I були настільки досконалими, що його наступники видавали лише так звані укази справедливості.

Метою правління Сулеймана I стало зміцнення імперії. У 1521 р. він здобув м. Белград, що відкрило османам шлях до Угорщини й далі — до Центральної Європи. Наступного року війська султана захопили о. Родос. Улітку 1526 р. у битві під Могачем армія Сулеймана I розгромила військо угорського й чеського короля Лайоша II, який у цій битві загинув. Не зустрічаючи опору, Сулейман I дійшов до м. Буди й жорстоко спустошив угорські землі. У 1529 р. османи взяли в облогу Відень, однак так і не змогли заволодіти австрійською столицею. Та війни з Габсбургами на цьому не закінчилися.

Турецький уряд використовував не лише військові, а й дипломатичні методи боротьби зі своїми супротивниками, головним серед яких у Європі була монархія Габсбургів. У цій боротьбі утворився військовий союз Османської імперії з Францією, спрямований проти Габсбургів.

На східному напрямку Сулейман I захопив Ірак, західні райони Грузії та Вірменії. У результаті завоювань на Сході до складу Османської імперії ввійшла значна територія. У середині XVI ст. володіння турецького султана охоплювали майже 8 млн км², а населення імперії становило 25–35 млн осіб, з яких 75 % були мусульманами. У цей час Османська імперія поділялася на 21 провінцію і 250 повітів.

За правління Сулеймана I склався новий звичай прийому іноземних посольств. Сам султан майже не з'являвся на прийомах, а якщо й був присутній, то сидів віддалік на троні в напівтемряві. Він рідко вступав у переговори й доручав їх проведення візірам. Нерідко османська дипломатія вдавалася до різних засобів тиску на іноземних послів (підкуп, улесливість, залякування).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Офіційною дружиною Сулеймана I була українка Анастасія Лісовська, донька православного священника з м. Рогатина (нині — Івано-Франківська обл.). П'ятнадцятирічну дівчину купив на невільничому ринку багатий вельможа Ібрагім-паша. Згодом з'ясувалося, що дівчина доволі освічена, знає грецьку й латинську мови. Тому Ібрагім-паша вирішив подарувати її султанові. Так Анастасія опинилася в гаремі, де її стали називати *Роксоланою*. Метким розумом і чарів-

ністю Роксолана завоювала прихильність Сулеймана I, прийняла іслам, а згодом султан узяв із нею законний шлюб. Життя змусило Роксолану вдаватися до інтриг, а тому вона зробила все можливе, аби султан стратив свого старшого сина Мустафу, матір'ю якого була черкешенка. У результаті єдиним спадкоємцем Сулеймана I став улюблений син Роксолани — Селім. Він зійшов на трон під іменем **Селіма II** (1566–1574). За свою пристрасть до вина Селім II отримав прізвисько П'яниця. Роксолана померла раніше за свого чоловіка й похована на території мечеті Сулеймана в Стамбулі.

- Пригадайте та назвіть художні твори, у яких зображено історію життя Роксолани.
- Як ви вважаєте, чи можна дії Роксолани оцінити однозначно?

А. Хінкель.
Роксолана
та султан. 1780 р.

4. Ослаблення Османської імперії

Під час правління Селіма II імперії було завдано сильного удару. У 1571 р. в знаменитій битві біля м. *Лепанто* іспанський флот за підтримки ескадр італійських міст повністю знищив турецькі військово-морські сили. Це призвело до втрати Туреччиною контролю над частиною Середземномор'я. Не зміг утримати Селім II і Туніс.

Наприкінці XVI ст. Османська імперія гостро відчула наслідки «революції цін», спричиненої появою на європейському ринку американського срібла. Упав курс основної грошової одиниці імперії — *акче*. У країні назривала фінансова криза. Водночас імперією пройшла хвиля повстань — селянських, яничарських, національно-визвольних. Усе це сильно підірвало військову могутність країни.

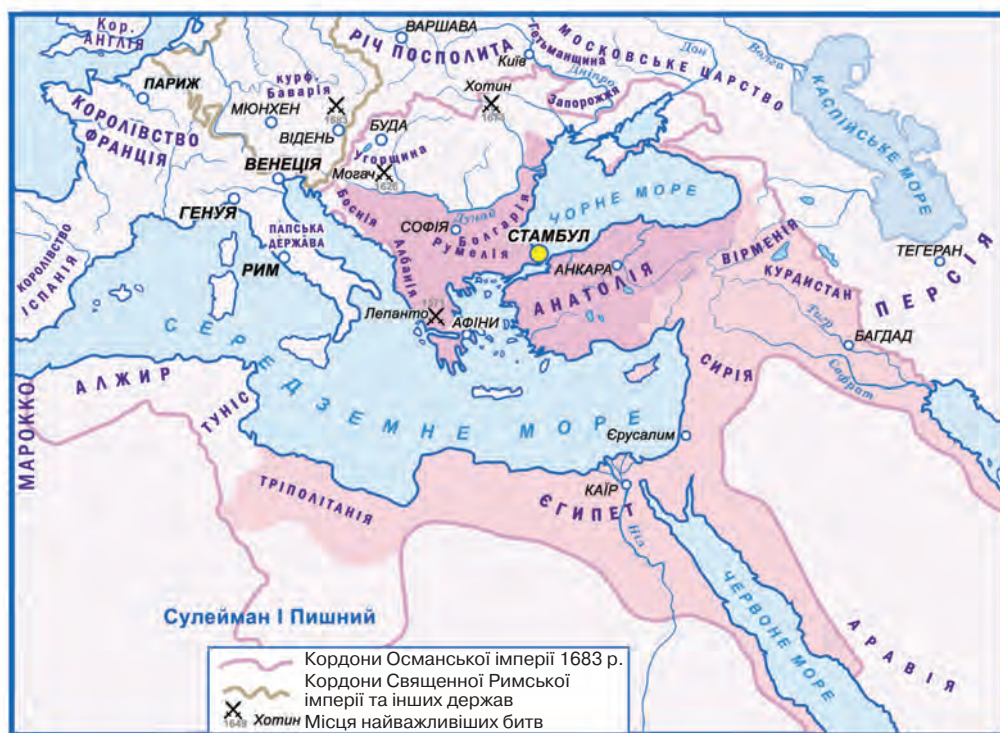
Серйозну небезпеку для османів становили спустошливі набіги українських козаків-запорожців, які руйнували фортеці, захоплювали невілничі ринки й звільняли своїх співвітчизників.

На початку 1681 р. Московське царство, Туреччина та Кримське ханство уклали **Бахчисарайський мирний договір**, який вирішив долю Правобережної України. Згідно з його положеннями, Оттоманська Порта отримала Брацлавщину, Поділля й Північну Київщину.

У 1683 р. турецька армія під проводом великого візира вторглася на територію Австрії й узяла в облогу м. Відень. Та польський король Ян Собеський зумів непомітно підвести до австрійської столиці своє військо, у якому було чимало українських козаків, і завдати туркам нищівного удару. Турки навіть утратили прапор пророка Мухаммеда. Ця принизлива поразка припинила османську експансію в Європі. Балканські народи відкрито взялися за зброю. Османське військо було вигнано з Угорщини й Трансільванії, частини Сербії і Пелопоннесу. До Росії відійшла фортеця Азов.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В XVI–XVII ст.

Поразки у війнах ослабили Османську імперію. Це призвело до занепаду військової дисципліни й постійного втручання яничар у державні справи.

У XVIII ст. деякі державні діячі усвідомили необхідність проведення реформ, особливо в армії та флоті. Під час правління султана **Ахмада III** (1703–1730) Османська імперія частково зміцнила свої міжнародні позиції. Після розгрому під Полтавою шведський король Карл XII утік до турецького султана, і той у 1710 р. оголосив війну Росії, для якої вона закінчилася невдало. Турки знову повернули фортецю Азов. Проте дедалі частіше завойовницька політика османів не приносила бажаних результатів. Яскравим прикладом є російсько-турецька війна 1768–1774 рр., унаслідок якої Росія отримала право на торгове судноплавство в Чорному морі. Крим було оголошено незалежним від Туреччини, а до Росії знову відійшов Азов.

Наприкінці XVIII ст. армія та флот Османської імперії занепали. Зовнішня політика Туреччини проходила під впливом англійської дипломатії, яка фактично підштовхнула Туреччину до нової війни з Росією. Турецькі війська було розгромлено. Згідно з Ясським миром 1791 р., Туреччина мала віддати землі між річками Бугом і Дністром. Цей договір закріпив за Росією північне узбережжя Чорного моря від Дністра до Кубані, зокрема й Крим.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVIII ст. Дипломат та історик Ігнатій Мураджа д'Осон про становище в провінціях Османської імперії

(...) Відсутність безпеки перешкоджає розвитку промисловості й прирікає на безпліддя землі, такі багаті на природні дари, ще більшою мірою, ніж важкі повинності й свавілля урядових чиновників... Ніхто не наважується демонструвати своє багатство, побоюючись привернути увагу урядовців. Люди не знають, як скористатися зі своїх капіталів. Хіба захочуть вони вкласти їх у якусь вигідну справу, якщо за межами столиці всі подібні дії спричинять чималу небезпеку, що йде від відсутності поліції та несправедливості суддів? У мирний час вони зазнають нападів розбійників, під час війни вояки ставляться до власності своїх земляків так, як до майна ворогів...

Результати деспотизму яскраво проглядаються в убогості провінцій. Міста переповнені зграями жебраків. Більшість волоцюг завжди готова стати під будь-який бунтарський прапор. Мирні жителі змушені покидати місця, де вони народилися: християни — у надії знайти притулок за межами імперії, мусульмани — для того, щоб оселитися в столиці, де тиранія менш відчутна (...).

- Що спонукало людей приховувати своє багатство?
- Що підштовхувало жителів провінцій покидати свої домівки?

5. Культура

Культура Османської імперії розвивалася під значним впливом *ісламу*. Проте на її розвиток вплинули також і християнські народи, які привнесли свої національні традиції.

Шкільна освіта передусім ставила за мету виховання дитини в дусі мусульманської релігії. У медресе (школах) вивчали Коран, мусульманське право, арабську й перську (фарсі) мови. Пізніше в школах ввели математику, астрономію, географію. При медресе й мечетях були бібліотеки. Після 1683 р. завдяки меценатам з'являються публічні бібліотеки. У 1726 р. в Стамбулі було відкрито першу турецьку друкарню з арабським шрифтом.

Період XVI–XVII ст. вважається «золотою добою» турецької поезії. Основними жанрами були ліричні (*газели*) та урочисті (*касіди*) вірші. Був популярним і такий жанр, як *латифа* — короткі дотепні гумористичні розповіді, наприклад цикл розповідей про винахідливого й кмітливого Ходжу Насреддина, зібраних і записаних письменником *Ламі*.

Самостійним жанром мистецтва стала *мініатюра*, зокрема книжкова. Свого розквіту мініатюра досягла в другій половині XVI ст. Її характерною ознакою стало правдиве відтворення світу. Талановитими авторами мініатюри були *Насух, Осман, Нігярі, Левні* та ін.

Ісла́м — одна зі світових релігій, виникла в VII ст., засновник — Мухаммед. Ґрунтується на вірі в єдиного Бога (Аллаха) та його пророка Мухаммеда.

Мініа́тюра (з латин. *minium* — червона фарба) — невелике живописне зображення в старовинному рукописі або книзі.

У XVI ст. небувалий розквіт спостерігається в архітектурі. Творцем її класичних зразків є **Ходжа Сінан** (спорудив мечеті Шах-заде, Сулейманіє в Стамбулі, Селіміє в Едирні). Зводилися також мавзолеї і палаці. За ісламською традицією будівлі прикрашали геометричним і рослинним орнаментами, арабесками.

Ісламський світ, яничари, шейх, султан; 1520–1566, 1526, 1683; Сулейман I Законодавець, іслам, мініатюра, газелі, касиди.

1. Покажіть на карті території Османської імперії за правління Сулеймана I. Яку територію втратила Османська імперія в XVII ст.?

2. Яку роль в успіхах Османської імперії відігравав іслам?
3. Назвіть особливості «ісламського світу». Визначте його позитивні та негативні ознаки порівняно з державами Європи.
4. Охарактеризуйте причини занепаду Османської імперії.

Подискуйте

5. Як вплинули на розвиток Османської імперії її відносини з Україною — позитивно чи негативно? Аргументуйте свою думку.

§ 20. Річ Посполита

Пригадайте

1. До складу яких держав входили українські землі в XV ст.?
2. Розкрийте сутність Кревської унії.
3. Чи був вдалим союз держав, які уклали Кревську унію? Обґрунтуйте свої відповіді.
4. Назвіть дати підписання Люблінської та Берестейської уній. Які основні положення цих документів?
5. Яким було становище українських земель у складі новоутвореної держави?
6. Поясніть поняття «магнати».
7. Пригадайте з курсу історії України, що таке *фільварково-панщинна система*. Чи сприяла вона формуванню нових економічних відносин? Обґрунтуйте свої висновки.

1. Фільварково-панщинна система. Міста

На початку XVI ст. Польща була великою державою. Її населення становило 7,5 млн осіб. У зв'язку з турецькими завоюваннями та внаслідок великих географічних відкриттів Польща опинилася осторонь основних міжнародних торговельних шляхів, що, однак, не перешкоджало їй вести активну торгівлю з країнами Західної Європи через Балтійське море. Польща забезпечувала промислово розвинені держави Західної Європи сільськогосподарськими продуктами. Річками Віслою й Німаном у порти Балтійського моря доставляли жито, пшеницю, ячмінь, овес, льон, шкіру, сало, ліс, а також худобу. Натомість до Польщі завозили різні тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

Розвиток товарно-грошових відносин істотно вплинув на розвиток польського села. Спочатку сільськогосподарською продукцією й зерном торгували тільки купці та селяни. Згодом до торгівлі долучилися й пани. Вони прагнули створити власне зернове господарство, яке б розвивалося завдяки дармовій робочій силі. Так у Польщі починає розвиватися *фільварково-панщинна система*.

Фільваркове господарство ґрунтувалося на примусовій праці селян. У XVI ст. натуральну й грошову ренту замінила відробіткова рента, яку назвали *панщиною*. Вона передбачала дармову роботу селян на полях та у фільварковій садибі пана.

Спочатку панщина становила один день на тиждень для селян, які орендували в пана один лан землі (приблизно 17 га). Однак ця норма постійно зростала. У другій половині XVI ст. панщина на польських землях становила вже два-три дні на тиждень. Згодом розмір панщини залежав тільки від волі пана.

Суттєве зростання панщини було неможливе без обмеження особистої свободи селян. Упродовж XVI ст. відбулося повторне закріпачення польського селянства й панщина стала обов'язковою.

Фільварково-панщинна система розвивалася нерівномірно. Перші фільварки¹ виникли в монастирях, поблизу міст і вздовж берегів сплавних річок. У другій половині XVI ст. площа середнього фільварку становила майже 60 га. Тут проживали землевласник з родиною, його слуги й 15–20 сімей кріпаків. Зазвичай фільварок був поділений на три частини: 1) панські землі, які склалися з присадибних ділянок селян; 2) землі солтиса, тобто панського управителя; 3) угіддя окремих кріпаків. Центром фільварку було село. Там розміщувався панський маєток, будинок солтиса, хати селян і шинок.

Колишній фільварок. Білорусь.
Сучасне фото

- Доведіть, що фільваркові господарства були прибутковими.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1576 р. Витяг з опису інвентаря шляхетського фільварку

(...)Реєстр, або відповідний опис інвентаря, Слоновицького маєтку, фільварку, споруд, худоби й фільваркових знарядь, а також кмéтів²... Зернові, як ярові, так і озимі, усі землі, як фільваркові, так і «пустища», добре засіяні. Також два невеличкі ставки з рибою й чотири — у яких риби немає.

Споруди: ...хата зі свіжозастеленою підлогою, двері на дерев'яному по́лозі, три вікна з віконницями й дерев'яними решітками. Піч, димар, три лавки під стінами, загорода для телят, годівниця, драбина, діжа для тіста, маслоробка, чотири нові гле-

¹ *Фільварок* — комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство. Основою фільварку була панщина.

² *Кмет* — селянин, який мав наділ землі.

чки для молока, дев'ять глечиків з молоком, чотири глечики для масла... Будівля з новим дахом, укритим снопами. Льох, двері на льоху дерев'яні зі скобами й засувом...

Дві борони із залізними зубцями, без зубців — чотири. Віз старий, поганий. Плуг старий... з поганим залізом. Двір для худоби з огорожею, воротами з жердин, прикритий. Плетений тин, двері з жердин, покриття солом'яне. Хлів із плетінки з дахом і дверима з жердин, загін для волів з плетінки, з воротами з жердин, дві годівниці й драбина в цьому загоні.

Фільваркова худоба. Корів дійних дев'ять... Дворічний віл... Троє коней... Гумно. Молотилка з током, під дахом. Порожніх навісів для скирт — 25... Город фільварковий один, обгороджений хворостяним тином, засаджений овочами. Також три городи, два засіяні льоном, а третій — капустою й морквою. (...)

Поширення фільваркового господарства сприяло успішному розвитку міст. Якщо на початку XVI ст. в Польщі було 567 міських поселень, то станом на 1600 р. їхня кількість сягнула 645. Найбільшими польськими містами були Гданськ, Краків і Познань.

Міста залишалися осередками ремісничого виробництва. Основу організації ремесла становили цехи. Протягом XVI ст. їхня кількість істотно зростає. Наприклад, у Кракові виникли цехи золотарів, художників, аптекарів та ін.

Найбільшими торговими центрами країни були Гданськ, Краків, Торунь, Варшава й Люблін. У Любліні постійно проводилися ярмарки. У великих містах банкіри почали надавати кредитні послуги. У них позичали гроші навіть королі й магнати та, звісно, *шляхта* й городяни. Особливу роль у сфері торгівлі відігравали євреї.

2. Характерні ознаки шляхетської демократії

Наприкінці XV ст. королівська влада в Польщі була досить сильною. Король призначав вищих чиновників та єпископів, контролював зовнішню політику, вищу судову й військову владу, скликав сейми, видавав закони тощо. У боротьбі з магнатами королі спиралися на шляхту й були змушені розширити її привілеї. Це підривало позиції королівської влади. Тому вже в XVI ст. королівська могутність похитнулася, натомість роль шляхти зростає.

У 1505 р. шляхта домоглася від короля Олександра (1501–1506) схвалення постанови, відомої як *Конституція «Nihil novi»*, тобто «Нічого нового». Саме такими словами починався текст документа. Конституція 1505 р. позбавляла короля права видавати закони без згоди обох палат сейму — сенату й посольської ізби, яка виражала інтереси середньої шляхти. Оскільки посольська изба була в сеймі головним законодавчим органом, король потрапив у залежність від шляхти. Видання Конституції «Nihil novi» стало важливим кроком у формуванні державно-політичного устрою, наскрізь пройнятого ідеологією *шляхетської демократії*.

Шляхта — у ряді країн Центральної Європи (особливо в Польщі й Литві) назва основної частини панівної верстви населення, що відповідала дворянству.

У 1506 р. польським королем став **Сигізмунд I** (1506–1548), на прізвисько Старий. Він прагнув посилити королівську владу й запровадити в Польщі спадкову монархію. Стараннями Сигізмунда I в 1530 р. сенат обрав на польський трон його десятирічного сина — Сигізмунда Августа, що викликало невдоволення шляхти.

У 1537 р. шляхта зібралася під Львовом і виступила проти незаконних дій Сигізмунда I Старого. Він був змушений уточнити загальні принципи виборів польського короля, який до цього часу обирався виключно сенатом. На сеймах 1538 і 1539 рр. Сигізмунд I Старий пообіцяв, що після смерті його сина нові королі обиратимуться всією шляхтою. Крім того, Сигізмунд I зобов'язався ніколи не порушувати чинних законів і без згоди сейму не видавати нових. Отже, у середині XVI ст. політичні позиції шляхти значно зміцніли.

3. Утворення Речі Посполитої

Польські можновладці всіляко домагалися перегляду умов Кревської унії 1385 р. й прагнули включити Велике князівство Литовське до складу Польщі.

Ідею унії активно підтримували литовське дворянство й лицарство. Вони прагнули отримати ті самі привілеї, що й польська шляхта. Ці бажання підкріплювалися також піднесенням Польського королівства за роки правління **Сигізмунда II Августа** (1548–1572). Цей час іще називають «золотою добою» Польщі. На відміну від дворянства й лицарства, литовські магнати виступали проти об'єднання з Польщею. Однак під тиском дворянства вони були змушені погодитися на унію.

Значну роль у прийнятті цього рішення відіграли напружені відносини Литви з Московською державою. Протистояти устремлінням московських царів можна було, маючи надійного союзника. Ним могла стати Польська держава. Певну користь від створення унії могли мати також українські магнати Великого князівства Литовського. Вони сподівалися, що за потреби Польща надасть допомогу для захисту українських земель від нападів Кримського ханства.

Зі свого боку, польська шляхта марила українськими землями, які, на її переконання, могли стати бездонним джерелом збагачення.

Розгляд питання про унію розпочався в січні 1569 р. в Любліні на спільному сеймі польської й литовської шляхти. Із самого початку ситуація на засіданнях сейму була вкрай напруженою. Литовські магнати погоджувалися об'єднатися тільки на умовах існування окремого сейму й сенату Великого князівства Литовського, тобто вони домагалися створення федеративної держави. Натомість польська знать хотіла повного включення Литви до складу Польщі.

Литовські магнати наполягли на проведенні окремих засідань литовського й польського сеймів,

Л. Кранах Молодший.
Сигізмунд II
Август. 1553 р.

Невідомий художник.
Міколай Радзивілл
Рижий. 1850 р.

а потім узагалі намагалися зірвати переговори. 1 березня 1569 р. представники Литви на чолі з Міколаєм Радзивіллою уночі покинули Люблін. Скориставшись цим, польський сейм зажадав від короля Сигізмунда II Августа видати акти про приєднання до Польщі Волині й Підляшшя. Було порушено питання про підготовку до можливих воєнних дій проти Литви.

На вимогу сейму 5 березня 1569 р. король видав привілей про долучення Волині й Підляшшя до Польщі. У червні 1569 р. подібні документи було підписано й щодо приєднання до Польського королівства Київщини та Брацлавщини. Це змусило литовців відновити переговори, у ході яких було досягнуто порозуміння. 28 червня 1569 р. Сигізмунд II Август видав Акт про об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського. Уже **1 липня 1569 р.** цей акт було затверджено на сеймі як польськими, так і литовськими депутатами. Він відомий в історії як **Люблінська унія**. Унаслідок Люблінської унії утворилася федеративна польсько-литовська держава — **Річ Посполита**.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1569 р. З Люблінської унії

(...) 3. ...Польська корона й Велике князівство Литовське становлять одне нероздільне й спільне тіло, а також нерозривну спільну Річ Посполиту, яка з'єдналася й злилася з двох держав і націй в один народ.

4. На чолі цього народу нехай буде й наказує на вічні часи... один володар і один спільний король, який буде вибиратися разом поляками й Литвою, а місце виборів [буде знаходитися] в Польщі, а потім він буде помазаний на Польське королівство й коронований у Кракові. (...)

5. Вибори й проголошення Великого князя Литовського, які до цього часу проходили окремо в Литві, нехай припиняться... Та оскільки титул Великого князя Литовського й чини залишаються при виборах і коронації, він повинен бути проголошений королем польським і водночас Великим князем Литовським, руським, мазовецьким, жмудським, київським, підляським, інфляндським...

11. Договори й союзи з іноземними державами... у майбутньому не будуть здійснюватись і жодні послі з важливими справами не будуть відряджатися без відома й спільної згоди обох народів, союзи та договори з будь-якою державою, укладені раніше, які були б невігідними одній з двох сторін, не повинні залишатися в силі.

12. Монета, як у Польщі, так і в Литві, повинна бути однаковою, з однаковою вагою та з однаковим написом. (...)

- Що, згідно з умовами унії, ставало спільним та обов'язковим для виконання обома державами?
- Доведіть, що новоутворена держава була федеративною.

Люблінська унія мала важливі політичні наслідки, зокрема утворення багатонаціональної держави. Відтепер подальше життя польського, українського, білоруського та литовського народів тісно переплелось. Щоправда, унія не забезпечила рівноправного розвитку цих народів.

4. Зовнішня політика

Зміни у внутрішньому житті Польського королівства позначилися на її зовнішній політиці. У 1519 р. магістр Тевтонського ордену Альбрехт Гогенцолерн розпочав невдалу війну проти Польщі, унаслідок якої на території Тевтонського ордену утворилося Пруське герцогство зі столицею в Кенігсберзі, що стало васалом Польщі. У 1526 р. до складу Польського королівства ввійшла Варшава, яка було столицею Мазовії — історичної області Польщі. Наприкінці XVI ст. з Кракова до Варшави було перенесено резиденцію польських королів, а також органи центральної державної влади. Так Варшава стала столицею Польщі.

Унаслідок Люблінської унії до складу Речі Посполитої ввійшла значна частина українських земель. Тут було запроваджено адміністративно-територіальний устрій за польським зразком. Українські землі було поділено на шість воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське й Київське. Польські магнати й шляхта активізували наступ на українські землі. Значних утисків зазнавали українські селяни й городяни. Загострилися питання віри та мови.

Справжнім захисником українського народу від польського засилля стало українське козацтво. Воно було також серйозною перешкодою в дипломатичних відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, адже козаки постійно нападали на їхні володіння. Тому польські королі намагалися підпорядкувати козацтво своїй владі.

Наприкінці XVI ст. відносини між Річчю Посполитою й Османською імперією погіршилися. У цей час польські можновладці намагалися утвердити панівні позиції в Молдовському, Волоському й Трансільванському князівствах, які також залежали від Туреччини.

У 1617 р. Османська імперія повністю взяла під контроль Молдову й упритул наблизилася до кордонів Речі Посполитої. У **вересні**

Варшава. Старе місто.
Сучасне фото

- Розкажіть, якою була Варшава в добу Середньовіччя.

Хотинська фортеця.
Сучасне фото

- Пригадайте, що ви вивчали про Хотинську фортецю з курсу історії України в 7–8 класах.

В. Стефанович.
Стефан Баторій.
1578 р.

- Яку роль у Лівонській війні відіграв Стефан Баторій?

1620 р. польські війська вторглися в Молдову, однак у битві під **Цецорою** турки розгромили поляків.

У **жовтні 1621 р.** під **Хотином** між Річчю Посполитою та Османською імперією було підписано мирний договір, згідно з яким обидві держави зберігали свій довоєнний статус. Так закінчилася польсько-турецька війна 1620–1621 рр.

Важливе значення в зовнішній політиці Польщі, а потім і Речі Посполитої мали відносини з Московським царством. У 1490–1580-х роках між обома державами відбулося шість воєн, серед них найтривалішою виявилася **Лівонська війна (1558–1583)**. Московська держава прагнула домогтися самостійності в торгівлі з країнами Західної Європи. На заваді цьому стояв Лівонський орден — держава, що займала територію сучасних Естонії та Латвії. У 1557 р. Лівонський орден уклав союз із Литвою й Польщею проти Московської держави.

У 1558 р. військо московського царя Івана IV Грозного вторглося в Лівонію й захопило кілька її фортець.

У 1560 р. у війну на стороні Лівонського ордену вступили Литва й Польща. Після того як на трон Речі Посполитої зійшов **Стэфан Баторій** (1576–1586), Лівонська війна набула нового розвитку. Польсько-литовські війська зайняли російські міста Полоцьк, Великі Луки та ряд інших. У 1582 р. було укладено 10-літнє перемир'я, згідно з яким Полоцьк і Лівонія відходили до Речі Посполитої, а захоплені російські міста поверталися московському царю.

У 1609 р. польський король **Сигізмунд III** (1587–1632) пішов війною на Москву. Він прагнув здобути московський трон для свого сина Владислава. Однак сподівання короля не справдилися, і в **1618 р.** в **селі Деуліно** між Московською державою і Річчю Посполитою було підписано перемир'я на 14,5 років. Згідно з його положеннями, у складі Речі Посполитої залишалися Смоленські, Чернігівські та Новгород-Сіверські землі. Щоб їх повернути, у 1632 р. Москва розпочала війну проти Речі Посполитої. Однак бойові дії успіху не принесли.

У **1634 р.** обидві держави уклали **«Вічний мир»**. Його умови передбачали подальше перебування зазначених земель у складі Речі Посполитої та відмову Владислава IV (1632–1648), який на той час став польським королем, від московського трону.

На півночі інтереси Речі Посполитої перетнулися з інтересами Швеції. Відносини між державами ускладнилися після захоплення Польщею Лівонії. Шведсько-польські війни першої третини XVII ст. закінчилися для Речі Посполитої втратою Лівонії.

ПОЛЬЩА в XVI–XVII ст.

5. Релігійне життя

Значну роль у релігійному житті Польщі відігравала католицька церква. Католицьке духовенство мало чимало привілеїв. У його руках були всі навчальні заклади, лікарні й братства. Католицька церква володіла великими багатствами й була одним із найбільших землевласників.

Зіткнення магнатів і шляхти з католицькою церквою щодо десятини й обмеження церковного землеволодіння створило сприятливі умови для поширення в середовищі світських феодалів гуманістичного та реформаційного вчення.

Особливістю реформаційного руху в Польщі була активна участь у ньому шляхти. Народна Реформація, яка відповідала інтересам міської бідноти й селян, не відігравала тут значної ролі. Селяни взагалі відсторонилися від Реформації, яка мала передусім шляхетський характер.

Реформаційний рух у Польщі набув форми лютеранства та кальвінізму. Уже в 1520-і роки в середовищі німецького населення Гданська й інших міст поширилося лютеранство. Учення М. Лютера підтримала також частина польської шляхти й деякі магнати. Після 1540 р. в Польщі стає популярним кальвінізм. Шляхті імпонували в кальвінізмі республіканські настрої, які уможлилювали подальшу боротьбу за обмеження королівської влади.

У другій половині XVI ст. реформаційний рух пішов на спад. Досягнувши певних успіхів у боротьбі з духовенством і переконавшись, що католицька церква залишається єдиним надійним захисником існуючого ладу, шляхта почала відходити від Реформації. Адже привілеї католицької церкви під час Реформації, по суті, збереглися.

У 1564 р. до Польщі прибули єзуїти, діяльність яких була спрямована на боротьбу з протестантизмом. Успіхові єзуїтів у Польщі сприяла роз'єднаність протестантів різних напрямів. Своє завдання вони вбачали не лише у викоріненні протестантизму, а й у наверненні православного населення українських і білоруських земель Речі Посполитої в католицьку віру. На приєднанні православної церкви до католицизму наполягав і Папа Римський. У **1596 р. в м. Бересті** декілька православних єпископів уклали церковну унію, яка отримала назву **Берестейська унія**. Так у православному світі постала греко-католицька (уніатська) церква. Вона визнавала зверхність Папи Римського, однак зберігала православний обряд.

6. Культура

Період наприкінці XV–XVI ст. був часом піднесення польської культури, її «золотою добою». Цю добу ще називають епохою *культурного відродження Польщі*. Її культура розвивалася під впливом античності, італійського гуманізму та німецької Реформації. Образ людини Відродження, її незалежний характер і вільнолюбство були близькими польській шляхті. Чимало діячів культури були вихідцями з шляхетських родин. Починаючи із XVI ст. польська культура набуває дедалі більше світських ознак.

У поступі польської культури значну роль відіграли друкарні. Книгодрукування в Польщі розпочалося ще в 1474 р. Воно сприяло поширенню освіти, науки й літератури. Центром друкарської справи був Краків.

Ягеллонський університет.
м. Краків. Сучасне фото

- Пригадайте, коли було засновано цей університет. Які дисципліни вивчали студенти?

З розвитком економічного й суспільно-політичного життя зростала потреба в освічених людях. Тому наприкінці XV—XVI ст. збільшилася кількість початкових шкіл, які діяли переважно при церкві. У них навчалися діти городян і частково селян. З'явилися середні школи — католицькі й протестантські. Програма навчання відповідала вимогам загальноєвропейської школи.

Роль культурного центру відігравав *Ягеллонський (Краківський) університет*. У 1579 р. було відкрито *Віленську академію* — єзуїтський навчальний заклад, що мав статус університету. Завдяки високому рівню університетської освіти були зроблені відкриття в різних галузях науки, зокрема астрономії (*Міколай Коперник*).

Освіта розвивалась і на українських землях Речі Посполитої. У 1578 р. було відкрито колегію в м. *Острозі*. Тут, крім кириличної граматики, вивчалися предмети циклу тривіуму (граматика, риторика й діалектика) та квадривіуму (музика, арифметика, геометрія й астрономія).

Фільварок, реєстр, Люблінська унія, Річ Посполита, Берестейська унія; шляхта, шляхетська демократія; 1505, 1569, 1558–1583, 1596; Сигізмунд II Август, Стефан Баторій, Сигізмунд III.

1. Назвіть позитивні й негативні наслідки підписання Люблінської унії.
2. Як географічне положення Польщі впливало на її відносини з Османською імперією, Московським царством, Швецією?
3. Яка країна, на вашу думку, — Польща чи Литва — більше потребувала утворення єдиної держави? Обґрунтуйте свої висновки.

4. Доведіть, що польська культура розвивалась під впливом ідей Ренесансу.

Подискутуйте

5. Як ви вважаєте, Річ Посполита — обмежена монархія чи шляхетська республіка?

§ 21. Московське царство

Пригадайте

1. Коли в літописі було вперше згадано Москву?
2. Як у XII ст. переплелися долі Києва й Москви?
3. Назвіть причини піднесення Московського князівства.
4. Яких московських князів ви пам'ятаєте? Чим вони уславилися?
5. Які події сприяли ліквідації монгольського панування на землях Московської держави?
6. Назвіть пам'ятки історії та культури Московського князівства. Чим прославився Андрій Рубльов?

1. Правління Івана IV Грозного

Після смерті в 1505 р. Івана III великим князем московським став Василь III. У другому шлюбі Василя III з Єленою Глинською народилося двоє синів — Іван та Юрій. Коли в 1533 р. Василь III помер, його спадкоємцеві, старшому сину Іванові, було лише три роки. Тому влада зосередилася в руках його матері. Однак у 1538 р. Єлена Глинська раптово померла. Припускають, що її отруїли. Так восьмирічний Іван осиротів. У Московській державі настав період боярського правління (1538–1547). Малий Іван зазнав чимало горя від свавільних бояр. Своє самостійне правління він розпочав у 1547 р., що було пов'язане з актом великої політичної ваги: першим з-поміж московських князів Іван прийняв титул царя. Обряд коронації відбувся в січні 1547 р. Він посів трон під іменем **Івана IV** (1547–1584). Одразу після вінчання на царство Іван IV одружився з боярською донькою Анастасією Захар'їною.

У лютому 1549 р. цар скликав у Москві перший Земський собор. Після цього розпочався період реформ, які втілювало в життя вузьке коло радників молодого царя (відоме в історії під назвою «Вибрана рада»). Серед наближених до Івана IV осіб найбільший вплив мали священник Сильвестр, митрополит Маркарій і державний діяч Олексій Адашев. Упродовж 10 років їхніми зусиллями вдалося здійснити важливі перетворення у сфері центрального й місцевого управління та суду.

У 1550 р. було прийнято новий «Судебник» із суттєво доповненими й уточненими нормами права, що посилювали значення органів центральної влади. Це прискорило формування системи центральних установ Московської держави — *приказів*. Найважливішими з них уважалися: *Розрядний* (відав військовою справою та організацією дворянського ополчення), *Помісний* (займався питаннями землеволодіння), *Стрілецький* (опікувався створеним у 1550 р. стрілецьким військом) і *Посольський* (керував зовнішньою політикою) *прикази*. Для прийому й вивчення скарг, що надходили на ім'я царя, було створено *Чолобитний приказ*. Більшість приказів очолювали дяки. Наприкінці XVI ст. існувало понад 20 приказів.

У 1551 р. на церковному соборі було затверджено «Стоглав» — збірник приписів про церковну обрядовість, внутрішнє життя духовенства та його відносини із суспільством і державою. Важливою реформою стало скасування в 1555 р. системи кормління. Натомість створювалися нові органи місцевої влади, які обиралися, а не призначалися. Проводили заходи з централізації фінансової системи. Поступово запроваджувалася певна одиниця поземельного оподаткування — *соха*. У 1556 р. було прийнято «Уложеніє про службу», яким установлювався порядок проходження військової служби боярами й дворянами.

В. Васнецов.
Цар Іван IV
Грозний. 1897 р.

- Чи вдалося художнику передати образ «грізного царя»?

Перше десятиліття правління Івана IV позначилося успіхами й у зовнішній політиці Московського царства. У жовтні **1552 р.** велике військо під проводом Івана IV завоювало Казань. Після цього Казанське ханство було приєднане до Московської держави. Падіння Казані визначило долю Астраханського ханства, яке в 1556 р. також було включено до складу Московської держави.

Проте Іван IV прагнув отримати вихід до Балтійського моря й домогтися самостійності в торгівлі з країнами Західної Європи. На перешкоді цьому стояв Лівонський орден. У січні 1558 р. московські війська вторглися в Лівонію. Розпочалася виснажлива Лівонська війна (1558–1583). Спочатку війська Івана IV досягли успіхів. Бойові звитяги московських військ викликали занепокоєння Швеції, Польщі й Литви, які також уступили в боротьбу за Прибалтику. Усе це ускладнювало становище Московської держави. Ситуація всередині країни також ставала напруженою. У 1560 р., після смерті дружини Анастасії, яка позитивно впливала на чоловіка-самодержця, Іван IV неначе пережив моральне переродження: він відрікся від своїх соратників із «Вибраної ради», став бенкетувати. Івана IV дратували поразки у війні. Московські бояри почали обурюватися діями свого монарха.

У відповідь на невдоволення знаті в січні 1565 р. Іван IV залишив Москву й поїхав до Александрової слободи. Звідти він прислав грамоту, у якій заявляв про своє відречення від трону. Налякані бояри й духовенство відрядили до Александрової слободи делегацію для переговорів з Іваном IV. Цар погодився повернутися на трон за умови, що матиме право страчувати зрадників і конфіскувати їхнє майно.

Невдовзі Іван IV проголосив *опричнину* (від слова *оприч* — крім, окрім, окремо). Значна частина території Московського царства виділялася в особливий царський уділ, який і називався *опричнина*. На цій території створювався спеціальний апарат управління й віддане цареві військо — опричники. Решта земель (*зѣмщина*) були формально передані під опіку Боярської думи й приказів. Проте опричники безкарно поводитися в земщині, виконуючи примхи царя.

Після запровадження опричнини розпочалися розправи над неугодними. Першими жертвами стали представники давніх знатних родів, яких цар страчував разом із сім'ями та найближчим оточенням, конфісковуючи їхні землі. Жорстоких погромів зазнали такі багаті міста, як Твер, Новгород і Псков. Найближчим помічником царя в керівництві опричиною був дворянин Малюта Скуратов. Опричники носили одяг чорного кольору, до кінських сідел прив'язували мітлу й собачу голову. Це означало, що опричники вигризають зраду, як собаки, і вимітають зрадників мітлою. За нечувану жорстокість Івана IV прозвали *Грозним*.

Опричнина — 1) назва царського уділу (його території, війська, установ) у 1565–1572 рр.; 2) внутрішня політика московського царя Івана IV Грозного в 1565–1572 рр.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Англійський дипломат Джером Горсей про Івана IV Грозного

(...) Цар жив у постійному страхові й боязні змов і посягань на своє життя, які розкривав щоденно, через що проводив більшу частину свого часу на допитах, катуваннях і страхах, засуджуючи до смерті відомих воєначальників і чиновників...

Турбуючись про те, аби уникнути долі своїх жертв, він детально розпитував Елізіуса Бомеліуса – брехливого ворожбита, який отримав звання доктора медицини в Англії, майстерного математика, мага тощо, – про те, скільки років королеві (англійській) Єлизаветі, наскільки успішним могло б бути його сватання до неї.

...Відавна мріючи зробити Англію своїм пристанищем у разі потреби, збудував багато суден, барж і човнів поблизу Вологди, куди звіз свої найбільші багатства, аби, як прийде час, повантажитися на ці судна й спуститися вниз по р. Двіні, направляючись до Англії (...).

- Чим англійський дипломат пояснює нечувану жорстокість Івана Грозного?
- Яка роль відводилася Англії в планах Івана IV?

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО В XVI ст.

Розгул оприччини, виснаження військових сил держави в Лівонській війні й недалекоглядна зовнішня політика призвели до трагічних наслідків: у 1571 р. військо кримського хана підійшло до Москви й підпалило його. У пожежі загинули тисячі городян. У 1572 р. опричнину було офіційно скасовано.

У 1581 р. Іван Грозний, розгнівавшись не на жарт, убив власного сина й спадкоємця, царевича Івана. Становище Московського царства в Лівонській війні стало вкрай важким. У 1582 р. було укладено перемир'я з Польщею, унаслідок чого Іван IV відмовився від претензій на Лівонію. Потім було підписано перемир'я зі Швецією, до якої відійшли Нарва й російські міста Ям, Копор'є, Івангород. По суті, Лівонську війну Московська держава програла.

Невдачі завойовницької політики на заході частково компенсувалися успіхами на сході, зокрема на Уралі й у Сибіру. Тут відзначився козацький отаман **Єрмак**, який завдав важкого удару Сибірському ханству.

Смерть сина Івана тягарем лежала на душі царя. Наприкінці лютого 1584 р. його фізичний стан різко погіршився. Ширилися чутки, що його отруїли. Цар Іван IV Грозний раптово помер 18 березня 1584 р. під час гри в шахи, залишивши після себе важку економічну та військово-політичну спадщину.

2. Смутний час

Після смерті Івана IV Грозного царем став його син **Федір** (1584–1598). Він був набожним і справедливим, однак не дуже здатним до ведення державних справ. Від імені царя правив брат його дружини Борис Годунов. У **1589 р.** з ініціативи Бориса Годунова в Москві було запроваджено *патріаршество*, що зміцнило міжнародний престиж російської православної церкви й держави.

Цар Федір Іванович помер бездітним. Молодший брат Федора, малолітній царевич Дмитрій, загинув у 1591 р. за нез'ясованих обставин. Династія нащадків Івана Калити припинилася. Питання про успадкування трону стало формальною причиною бурхливих потрясінь початку XVII ст., що відомі в історії Росії як **Смута**.

У січні 1598 р. в Москві зібрався Земський собор, який обрав новим царем **Боріса Годунова** (1598–1605). Він був видатним державним діячем, але почувався на троні не дуже впевнено й через те часто вдавався до репресій.

Початок XVII ст. приніс Московській державі нечувані стихійні лиха й голод. У цей час у Польщі з'явилася людина, яка видавала себе за царевича Дмитрія, сина Івана Грозного, який нібито дивом вижив. Польський король Сигізмунд III поставився до самозванця насторожено й не поспішав надавати Лжедмитрію допомогу. Проте деякі польські вельможі повірили в новину про дивовижний порятунок царевича. Суттєву підтримку Лжедмитрію надав воєвода Єжі Мнішек. Заручившись обіцянкою Лжедмитрія передати родині Мнішеків велику суму грошей і чималі земельні володіння, польський воєвода

Смута — період історії Московського царства з 1604 по 1613 р.

Невідомий художник.
Борис Годунов.
Початок XVII ст.

- Назвіть ознаки царської влади в Бориса Годунова?

видав за претендента на московський трон свою доньку Марину й допоміг йому спорядити військо.

У серпні 1604 р. загони Лжедмитрія перейшли кордон і рушили на Москву. Військо Б. Годунова билосся з нападниками неохоче, чимало міст і фортець здавалися без бою. У квітні 1605 р. Б. Годунов раптово помер. Москва та військо присягнули на вірність його синові Федору Борисовичу. Але той не мав авторитету, і тому воеводи й урядові війська невдовзі визнали Лжедмитрія законним царем. У червні 1605 р. Федора Годунова було позбавлено трону, потім задушено. Лжедмитрій урочисто вступив у Москву. Самозванець, який згодом отримав прізвисько **Лжедмитрій I**, приступив до управління Московською державою. Уважають, що під маскою «сина» Івана Грозного ховався монах-утікач Григорій Отреп'єв.

Спочатку Лжедмитрій I почувався в Москві досить упевнено. Проте не минуло й року, як бояри на чолі з Василем Шуйським його вбили. Через декілька днів новим царем було обрано **Василя Шуйського** (1606–1610). Уступаючи на трон, він письмово зафіксував свої обов'язки перед боярською аристократією.

Воцаріння В. Шуйського не принесло країні заспокоєння. **Улітку 1606 р.** в Путивлі вибухнуло повстання, яке очолив **Іван Болотников**. У ньому взяли участь селяни, козаки, холопи, міщани й дрібні дворяни. Уже восени І. Болотников рушив на Москву й узяв столицю в облогу. З великими зусиллями цареві вдалося придушити повстання.

У цей час на території Московського царства з'явився новий самозванець, який також називав себе царевичем Дмитрієм. Його справжнє ім'я донині не встановлено. З допомогою польських загонів **Лжедмитрій II** здобув кілька

перемог, підійшов до Москви й на початку червня 1608 р. розбив табір біля села Тушиного (нині — територія Москви).

Щоб розправитись із Лжедмитрієм II, цар В. Шуйський звернувся за допомогою до шведського короля Карла IX. Шведи погодилися відправити своє військо за певні територіальні поступки. Оскільки в той час Швеція ворогувала з Польщею, це стало для Сигізмунда III зручним приводом для втручання в московські справи. Восени 1609 р. польське військо взяло в облогу Смоленськ. Однак подальше просування поляків затримав відчайдушний опір жителів міста, які тримали оборону впродовж 20 місяців.

Невідомий художник.
Лжедмитрій I. Початок XVII ст.

- Хто підтримав Лжедмитрія I?

Невдовзі на допомогу царю прибуло союзне шведське військо. Самозванець Лжедмитрій II покинув тушинський табір, його загони розбіглися, і з Москви було знято облогу.

Улітку 1610 р. дворяни скинули боярського царя В. Шуйського й змусили його постригтися в ченці. Владу в державі захопило угруповання із семи бояр, відоме як «семибоярщина», очолювана князем Федором Мстиславським. Бояри запропонували трон синові Сигізмунда III, польському королевичу Владиславу, і присягнули йому. Невдовзі до столиці ввійшло невелике польське військо, яким командував гетьман Жолкевський. На півночі країни господарювали шведи.

Однак жителі Смоленська продовжували чинити героїчний опір, який стримував основні сили польського короля. У країні розгорнулася боротьба за незалежність. Улітку 1611 р. становище Московської держави було надзвичайно важким. Поляки нарешті спромоглися взяти Смоленськ, а шведи заволоділи Новгородом. У вересні 1611 р. із закликом формувати народне ополчення виступив староста Нижнього Новгорода **Кузьма Мінін**. Військовим керівником ополчення, яке складалося із загонів городян і селян, було обрано князя **Дмитрія Пожарського**.

У лютому 1612 р. ополчення К. Мініна й Д. Пожарського виступило в похід і в серпні підійшло до Москви. Спочатку довелося відбивати наступ поляків, які намагалися визволити оточений у Кремлі й Китай-городі¹ свій гарнізон. Невдовзі там почався голод, і 22 жовтня 1612 р. війська Д. Пожарського звільнили Китай-город, а за кілька днів капітулювали поляки, які були в Кремлі. Так завершилося визволення Москви.

3. Початок правління династії Романових

Після визволення столиці належало відновити державну владу. У січні 1613 р. в Москві розпочалося засідання Земського собору для обрання царя.

Після тривалих обговорень **21 лютого 1613 р.** Земський собор обрав царем **Михайла Фёдоровича Романа** (1613–1645). Від нього бере початок *династія Романових*, яка правила Російською державою понад 300 років (1613–1917).

¹ Назва походить від слова *кита*, що означає «плетениця з лози», «тин». Перед тим, як будувати кам'яну фортецю, на її місці ставили киту. Після спорудження стіни плетеницю-киту знімали, але похідна назва збереглася.

Пам'ятник К. Мініну та Д. Пожарському.
м. Москва (Росія)

- Яку роль відіграли К. Мінін і Д. Пожарський у визволенні Московської держави?

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

На момент обрання на царство Михайла Романова в Москві не було. Після звільнення Москви від поляків він поїхав у своє помістя в Костромі. Але й там було небезпечно: поляки намагалися знищити можливого претендента на трон.

Згідно з переказом, Михайла Романова врятував селянин Іван Сусанін. Тоді Михайло Романов переховувався в одному з костромських монастирів. Там і знайшло його посольство від Земського собору, яке запропонувало юнакові посісти московський трон. Тільки після тривалих умовлянь Михайло Федорович прийняв царство й поїхав до Москви.

Новий монарх називав себе внуком царя Івана IV Грозного й племінником царя Федора Івановича. Родинні зв'язки справді були, однак по жіночій лінії. Натомість по чоловічій лінії Михайло Федорович був онуком боярина Микити Романовича Захар'їна-Юр'єва, який доводився рідним братом Анастасії, першій дружині царя Івана Грозного. Вони походили від давнього й славного московського роду Федора Кошки.

Основним завданням нового уряду було звільнення країни від польських і шведських завойовників. Шведи панували на Новгородських землях. Значних збитків завдавали населенню й ватаги поляків.

Уже в 1613 р. на Новгородських землях розгорнувся народний рух проти шведів, на допомогу якому прийшли царські загони. Швеція була ослаблена, миру прагнула й Московська держава. У 1617 р. між двома країнами було укладено мирний договір. Згідно з його положеннями, шведи залишали Новгородські землі, але зберігали за собою володіння в Прибалтиці. Як наслідок, Московську державу було відрізано від Балтики й Фінської затоки. На московський трон продовжував претендувати польський королевич Владислав.

Невідомий художник.
Цар Олексій Михайлович.
Кінець 1670-х — початок 1680-х років

У 1645 р. Михайло Федорович помер, залишивши непросту спадщину своєму синові Олексію.

Цар **Олексій Михайлович** (1645–1676) намагався посилити **самодержавство**. Саме за його правління бояр замінило чиновництво. У цей час припинили скликати Земські собори, натомість збільшили кількість приказів.

У роки царювання Олексія Михайловича розгорілося протистояння між церквою та світською владою. У 1652 р. московським патріархом став Никон, якому цар доручив проведення реформи церкви. За наказом Никона почали виправляти тексти російських богослужбових книг та обрядів відповідно до грецьких обрядів і канонічних текстів. Никон вимагав хреститися трьома пальцями, а не двома. Реформи Никона викликали невдоволення. На церковному соборі (1666–1667)

Самодержавство — форма правління державою, згідно з якою верховна влада необмежана та зосереджена в руках однієї особи — самодержця.

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО в XVII ст.

з ініціативи царя прокляли всіх противників реформи. Їх стали називати *розкольникми*, або *старообрядцями*. Це був початок **розколу** в російській православній церкві. Розкол підтримало багато представників знаті, серед яких була відома бояриня Ф. Морозова. У 1668 р. розкольники підняли повстання в Соловецькому монастирі, яке тривало майже 10 років. Для його придушення цар не міг послати великі сили, тому що на Волзі вибухнуло велике повстання під проводом козацького отамана Степана Разіна (1667–1771).

4. Культура

У XVI ст. формуються основні засади російської культури. Важливим чинником її розвитку був вплив церкви на духовне життя суспільства.

В усній народній творчості основною темою була героїчна боротьба народу із зовнішніми ворогами, що звучала в билинах та історичних піснях.

Пам'ятник
І. Федорову.
м. Москва (Росія).
Сучасне фото

- Розкажіть про роль І. Федорова в розвитку культури в Україні. Чому йому спорудили пам'ятник також і у Львові?

Визначною подією в історії російської культури стала поява книгодрукування. Перша друкарня з'явилася приблизно в 1553 р. Через 10 років на кошти царської скарбниці було створено друкарню в Москві. Її очолили **Іван Фєдоров** і **Петр Мстиславець**. У березні 1564 р. тут вийшла друком перша книжка — «Апостол», а наступного року — «Часослов». Згодом І. Федоров і П. Мстиславець перебралися в Україну. Але в Москві книгодрукування не припинилося.

Навчання в Московській державі відбувалося в школах при монастирях і церквах, учителями в них були духовні особи. Навчання передбачало засвоєння елементарної грамоти, хоч іноді вивчали граматику й арифметику. У родинах знаті звичним явищем стало навчання дітей учителями-іноземцями.

У першій чверті XVI ст. формується політична теорія Московської держави. Важливою віхою в її розробленні стало «Сказання про князів Владимирських». У ньому обґрунтовувалося право великих московських князів на царський титул.

Меті ідеологічного обґрунтування самодержавства були підпорядковані й історичні твори, насамперед літописи. У 1550-х роках був написаний «Літописець початків царства великого князя Івана Васильовича», що охоплював події з 1534 по 1553 р. У першій половині XVII ст. разом із літописами починають з'являтися нові види історичних творів.

Церковний розкол — релігійний рух середини XVII ст. проти реформування російської православної церкви, який закінчився відокремленням від неї частини віруючих.

Водночас розвиваються природничі наукові знання. Про зростання інтересу до астрономії свідчило поширення різних астрономічних приладів. Значна увага приділялась уточненню знань про територію Російської держави, її природні багатства. Дуже популярними були карти, які містили коментарі, перелік міст та інформацію про відстань між ними.

У другій третині XVI ст. в російській культовій архітектурі формується так званий шатровий стиль. Одним із кращих зразків кам'яної шатрової архітектури є храм Вознесіння в с. Коломенському, споруджений у 1532 р. Головною ж пам'яткою шатрової архітектури є Покровський собор, збудований у 1555–1560 рр. на Красній площі в Москві. Його також називають *Собором Василя Блаженного* за іменем похованого тут відомого московського юродивого.

В останній чверті XV — на початку XVI ст. видатним представником московської школи живопису був **Діонісій** (бл. 1440–1502/1503). Він створив багато ікон і розписав фресками частину Успенського собору Московського Кремля. Його роботи мали витончений рисунок, вишуканий колорит і пишну декоративність.

У XVI ст. в образотворчому мистецтві Московської держави спостерігається зростання інтересу до історичних сюжетів. Так, у середині XVI ст. в Москві було написано чотириметрову ікону «Церква войовнича», присвячену взяттю Казані. На ній зображено урочисту ходу переможного війська на чолі з Іваном Грозним. Серед воїнів — київський князь Володимир Великий із синами Борисом і Глібом, Дмитрій Донський та інші ушавлені князі. У центрі — постать візантійського імператора Константина Мономаха. Військо зустрічає Богородиця з дитям.

Водночас розвивався жанр історичного портрета. Цікавим є розпис галереї Благовіщенського собору, де поряд із зображеннями московських князів розміщені портрети Арістотеля, Гомера, Вергілія, Плутарха. До кінця XVI ст. в портретному жанрі панувала іконописна манера. Та поступово портрет набуває більш реалістичних ознак.

«Судебник», прикази, Лівонська війна, опричнина, Смутний час, церковний розкол, самодержавство; 1547–1584, 1550, 1552, 1556, 1558–1583, 1565–1572, 1606, 1609–1612, 1613, 1666–1667; Іван IV Грозний, Єрмак, Борис Годунов, Іван Болотников, Лжедмитрій I, Василь Шуйський, Кузьма Мінін, Дмитрій Пожарський, Михайло Федорович Романов.

1. Використовуючи історичну карту, визначте:
  - як змінилася територія Московської держави за часів правління Івана IV;
  - напрямки походів польських і шведських загарбників на початку XVII ст.;
  - території, які ввійшли до Московської держави в середині XVII ст.
2. Як територіальні зміни, що відбулися в XVI–XVII ст., можуть визначати напрями зовнішньої політики Московської держави у XVIII ст.?

3. Чи був Смутний час спричинений виключно династичними негараздами? Що ускладнювало ситуацію в Московському царстві на початку XVII ст.?

4. Чим був зумовлений початок опричнини? Які верстви населення найбільше постраждали від неї? Чи можна виправдати злодіяння опричників з погляду християнської моралі?
  5. Визначте, як саме за правління Івана IV Грозного зміцнилося самодержавство.
-
6. Порівняйте Реформацію в Німеччині та церковний розкол у Московському царстві. Чи можна назвати старообрядців *протестантами*? Обґрунтуйте свій висновок.

§ 22. Росія наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Пригадайте

1. Назвіть перших царів із династії Романових.
2. Якою була Росія наприкінці XVII ст.?
3. Що таке *мануфактура*? Як ви вважаєте, чому в Росії мануфактури з'являються саме в металургійній промисловості?
4. Що перешкоджало розвитку мануфактурного виробництва?
5. Які країни контролювали виходи до Азовського, Чорного та Балтійського морів?

1. Московське царство наприкінці XVII ст.

У 1676 р. помер цар Олексій Михайлович. Московський трон посів **Федір III Олексійович** (1676–1682), якому ще не виповнилося 15 років. Недосвідченість юнака в державних справах стимулювала боротьбу придворних угруповань за владу та вплив на царя.

На той час Московська держава значно розширила свою територію за рахунок приєднання українських земель, освоєння Сибіру й Далекого Сходу. Це була одна з найбільших у світі держав із багатонаціональним складом населення, яке мало відмінні політичні, господарські й культурні традиції. Основну його частину становило селянство. На території Росії було приблизно 250 міст. В економіці переважало дрібне товарне виробництво. Збільшилася кількість мануфактур, яким належала провідна роль у виплавленні чавуну й заліза, виготовленні зброї, сукна, канатів, посуду. Однак країна не мала виходу до Балтійського, Чорного й Азовського морів.

Важливе значення в житті країни відігравали російські ярмарки. Для торгівлі й укладання угод до Москви з'їжджалися «гості» (купці) з усієї Росії. Москва була велелюдним містом: там проживало майже 270 тис. осіб. Зовнішня торгівля велася переважно через Біле море й Архангельськ. Від Балтійського й Чорного морів Росія була від'єднана Швецією й Туреччиною. Однак для економічного, політичного й культурного розвитку країна потребувала доступу до світових торговельних шляхів. Відсутність прямих економічних і політичних зв'язків із Західною Європою стримувала зростання виробництва й сповільнювала процес первісного накопичення капіталу.

Уряду царя Федора III довелося вирішувати складні питання зовнішньої політики, пов'язані з українськими справами, відносинами з Польщею, Туреч-

чиною та Кримом. Під опікою молодого царя було проведено ряд реформ у сфері внутрішнього управління. Однак наприкінці квітня 1682 р. Федір III несподівано помер.

Суперечки щодо успадкування трону спричинили стрілецьке повстання, у ході якого царями було проголошено **Івана V** (1682–1696) і **Петра I** (1682–1725). Однак реальна влада опинилася в руках царівни **Софії Олексіївни**, рідної сестри Івана. Це була розумна й освічена жінка, але жорстока й честолюбна. Правління царівни Софії тривало 7 років. Увесь цей час Іван і Петро лише брали участь у приййомах послів і в церковних церемоніях.

Ставши дорослим, Петро вирішив звільнитися з-під опіки сестри. Щоб утриматися при владі, Софія намагалася підняти проти Петра новий стрілецький заколот, проте він провалився. Царівну було ув'язнено в Новодівичому монастирі, її прихильників страчено або відправлено на заслання.

Формування Петра як державця пов'язане з Азовськими походами, у яких царська армія спочатку зазнала гірких невдач. Та згодом ситуація покращилася: у 1696 р. було взято Азов, фортецю в гирлі Дону, що відкрило Московській державі вихід до Азовського моря. Того ж року помер цар Іван V і Петро I став одноосібним правителем.

У березні 1697 р. до Західної Європи вирушило Велике посольство, яке налічувало понад 250 осіб. Воно мало ознайомитися з політичним життям, військовою й корабельною справою в європейських країнах, організацією фабрик і заводів, ремесел тощо. У складі посольства був і цар Петро I, який подорожував під іменем капітана Петра Михайлова. Під час подорожі Петро I відвідав Голландію, Англію, Австрію, Саксонію і, можливо, Венецію. З усіх країн найбільше враження на царя справила Голландія. На жаль, у Відні Петро I отримав звістку про стрілецький бунт і мусив повернутися. Виступ стрільців жорстоко придушили, майже 1200 бунтівників стратили.

У Петра I давно визрівала ідея «європеїзації» Московської держави, яку дедалі частіше стали називати Росією. Реалізувати задумане він узявся з неабияким завзяттям.

2. Внутрішня політика Петра I

Основними причинами реформаторської діяльності Петра I стало значне відставання країни в економічному, політичному й культурному житті від європейських держав.

Реформи російського суспільства були справою всього життя Петра I. Він уважав, що єдиний спосіб перетворення держави — це насадження нововведень силою. Орієнтиром слугували країни Західної Європи. Цар був переконаний, що, тільки наслідуючи приклад європейських держав, Росія стане могутньою.

Свою реформаторську діяльність Петро I розпочав з армії, яку вважав фундаментом держави. За проведення військової реформи він узявся в 1698 р.

Ж.-М. Натъє.
Цар Петро I. 1717 р.

Відрізування бороди.
Лубок. XVII ст.

Її метою було створення боєздатної регулярної армії й потужного військово-морського флоту. Для навчання молодих офіцерів створювалися інженерні, артилерійські та навігаційні школи. У 1715 р. в Петербурзі було відкрито Морську академію. Рядовий склад армії та флоту поповнювався завдяки систематичним рекрутським наборам.

Засади життя країни формувалися за військовим зразком. Усі придворні мусили, як і цар, одягати мундири, а сини вельмож мали починати військову службу з найнижчого рангу. Спеціальний указ зобов'язував усіх чоловіків, крім священиків і селян, голитися, а хто залишав бороду — повинен був платити податок.

Новою формою спілкування стали асамблеї, які влаштовували в будинках вельмож, куди запрошували іноземних купців. Жінкам належало приходити на асамблеї в європейському вбранні. Тут танцювали, вели світські розмови, грали в шахи. Чоловікам дозволялося курити, щоправда, в окремому приміщенні. Видавалася спеціальна література, яка містила правила етикету.

Важливі реформи стосувалися сфери державного управління. У 1708 р. країну було поділено на 8 губерній. Згодом їх кількість зросла до 11. Кожну з них очолював губернатор. Для управління містами було створено *Головний магістрат*.

У 1711 р. Петро I видав указ про створення *сенату* — верховного органу влади, який здійснював судову, адміністративно-управлінську, а подеколи й законодавчу функції. Сенат керував усіма установами в країні. Перших 9 senatorів Петро I призначив особисто. Сенатори обговорювали справи й на загальних зборах виносили рішення, скріплюючи їх підписами. Роботу сенату контролював генерал-прокурор, який підпорядковувався й був підзвітний тільки царю.

Реформа 1717–1722 рр. ліквідувала більшість старих приказів, замість яких було створено 11 колегій. Головними вважалися колегії іноземних справ, військова та адміралтейська. Відповідні колегії відали судочинством, фінансами, торгівлею, промисловістю тощо. У державі було проведено перепис населення й уведено подушний податок. Згодом «ревізії» здійснювалися заради встановлення кількості платників податків.

За Петра I було проведено також церковну реформу. У 1721 р. скасували посаду патріарха й утворили *святійший синод* — центральний орган управління церковними справами та маєтками. Нагляд за діяльністю синоду здійснював *обер-прокурор*, який призначався царем переважно з офіцерів. Церква втратила самостійність у духовному житті суспільства.

У 1722 р. було оприлюднено «Табель про ранги», який розмежував цивільну й військову служби. Обидві служби мали так званих 14 рангів для розподілу чинів. Згідно з табелем, походження й родовитість замінила обов'язкова осо-

биста вислуга. Це відкрило доступ до чинів особам недворянського походження. Кожен, хто отримав 8-й ранг, ставав дворянином разом із нащадками.

Реформаторська діяльність Петра I була обумовлена інтересами держави й сприяла формуванню *абсолютної монархії*. Каталізатором петровських реформ стала зовнішньополітична діяльність, насамперед Північна війна.

3. Зовнішня політика Петра I. Народження Російської імперії

Майже все своє правління Петро I вів війни, які й спричинили корінні перетворення в державі. Головним ворогом для Росії була Швеція, яка внаслідок Тридцятилітньої війни домоглася панування над Балтійським морем. Тож Петро I прагнув відкрити морський шлях у Західну Європу. Вихід до моря можна було здобути й на півдні, вигнавши з Криму турків. Однак балтійський варіант видавався надійнішим. Адже на той час Швеція була ослаблена через зміну правителя. До того ж польський король Август II обіцяв надати Петру I підтримку. Уклавши союз із Саксонією, Польщею та Данією, московський цар у 1700 р. розпочав війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Вона

РОСІЙСЬКА ДЕРЖАВА в 1689–1762 рр.

П. Іванча. Заснування Петербурга. Літографія 1836 р.

отримала назву *Північна війна* (1700–1721). Спочатку військові операції союзників розвивалися досить успішно. Однак шведський король **Карл XII** (1697–1718) блискавично висадив десант, підійшов до Копенгагена та змусив Данію укласти мир. Потім він перекинув свою армію в Прибалтику й у листопаді 1700 р. розбив військо Петра I під Нарвою. Основним супротивником Карл XII уважав Августа II, тому спрямував військо до Польщі, де затримався на кілька років.

Поразка під Нарвою спонукала Петра I розпочати модернізацію армії й розбудову флоту. Для виготовлення артилерійської зброї за наказом царя знімали й переплавляли на гармати церковні дзвони.

Упродовж 1701–1703 рр. армія Петра I здійснила кілька спустошливих походів на шведські володіння в Прибалтиці. У **травні 1703 р.** в гирлі Неви було закладено фортецю, яка започаткувала будівництво майбутньої столиці — **Санкт-Петербурга**. Місто зводилося руками підневільних людей, серед яких було чимало українців.

Петро I запропонував Карлу XII підписати мирну угоду, однак той відмовився й у грудні 1707 р. вирушив у похід проти Росії. Наприкінці квітня 1709 р. Карл XII узяв в облогу Полтаву, де чекав на допомогу гетьмана Івана Мазепи, який сподівався за підтримки шведів визволити Україну від російського панування. Тим часом до Полтави підійшло російське військо на чолі з Петром I. Вирішальна битва відбулася **27 червня 1709 р.** й завершилася розгромом шведів. Полтавська битва призвела до кардинальних змін у ході війни. Бойові дії перемістилися до Прибалтики, а Данія й Саксонія відновили союз із Росією. Натомість Туреччина оголосила їй війну. Турки зуміли притиснути очолювані Петром I війська до р. Прута, змусивши їх капітулювати. Укладений у 1711 р. мирний договір передбачав повернення Туреччині Азова.

Подальші роки позначилися новими, зокрема морськими, перемогами над шведами. Нарешті **30 серпня 1721 р.** у **м. Ніштадті** (нині — територія Фінляндії) між Швецією та Росією було укладено мирний договір. Він закріпив за Московською державою значну частину Східної Прибалтики від Выборга до Риги. Натомість Росія повернула Швеції Фінляндію.

Підписанням Ніштадтського миру закінчилася Північна війна. Петро I «прорубав вікно в Європу». Відзначаючи його заслуги, **22 жовтня 1721 р.** сенат попросив Петра I прийняти титул «батька Вітчизни, імператора Всеросійського Петра Великого». Так Росія офіційно стала називатися **імперією**, а Петро I — імператором.

Імперія (латин. *imperium* — влада) — 1) назва монархічної, зазвичай великої держави, очолюваної імператором; 2) назва великих держав, які мали колонії.

У 1722 р. Росія розпочала війну з Персією, під час якої захопила міста Дербент і Баку. Згідно з умовами мирного договору з перським шахом, Росія отримала західне й південне узбережжя Каспійського моря.

У результаті активної зовнішньої політики Петра I Росія перетворилася на могутню світову державу.

Імперія, сенат, синод, колегії, «Табель про ранги»; 1682–1725, 1703, 1709, 1711, 1700–1721, 1722; Петро I.

1. Установіть відповідність між подією та її датою.

1 1709 р.	А заснування Санкт-Петербурга
2 1703 р.	Б проголошення Росії імперією
3 1721 р.	В Північна війна
4 1689 р.	Г Полтавська битва
5 1700–1721 рр.	Д стрілецький бунт, спроба державного перевороту

2. Покажіть на карті основні події Північної війни й територію, яка ввійшла до складу імперії в 1721 р.

3. Порівняйте реформаторську діяльність Петра I та Фрідріха II. Чи відрізняються зміст, спосіб здійснення й результати реформ? Чим це можна пояснити?

4. У 1726 р. експорт із Росії становив 4,3 млн руб., а імпорт — 2,1 млн. Митний тариф 1724 р. вводив 75 % митний збір на товари, що ввозилися. Що ви можете сказати про економічну політику Петра I? Як вона називається? Що гальмувало її впровадження в Росії?

Попрацюйте в парах

5. Висловіть свої аргументи щодо того, чи був Петро I великим реформатором. Проаналізуйте реформи Петра I з погляду різних верств населення імперії. Як вплинули реформи на їхнє життя?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ IV

«ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVI — першій половині XVIII ст.»

У чому полягають особливості державного устрою та зовнішньої політики Османської імперії в XVI–XVIII ст.?

- Після здобуття Константинополя (1453) Османська імперія поступово перетворюється на світову державу, яку очолював султан. Він зосереджував у своїх руках світську (султанат) і духовну (халіфат) владу. Султан управляв державою через найвищу раду — диван. Роботою дивану керував великий візир. Він відав військовими, цивільними, фінансовими, іноземними справами,

а також питаннями господарського життя. Духовним життям імперії опікувався шейх-уль-іслам. Він стежив за дотриманням ісламського права, йому підпорядковувалися мулли та мусульманські судді.

- Найвищої могутності Османська імперія досягла в роки правління султана Сулеймана I Законодавця (1520–1566), який проводив активну зовнішню політику. У 1526 р. він розгромив угорські війська в битві під Могачем, а відтак дійшов до Буди. Невдовзі османи взяли в облогу Відень, але не змогли заволодіти цим містом. У Європі головним противником Сулеймана I були Габсбурги, проти яких він використовував не лише військові, а й дипломатичні методи боротьби. На східному напрямку Сулейман I захопив Ірак, західні райони Грузії та Вірменії.

- Наприкінці XVI ст. завоювання турків-османів припиняються. Османська імперія втрачає свій вплив у Європі, де їй протистоять сильні національні держави, які формують антитурецькі коаліції.

- Наприкінці XVII ст. Османську імперію охопила криза, що призвело до занепаду військової дисципліни й постійного втручання яничар у державні справи.

У чому полягають особливості розвитку Польської держави в XVI – першій половині XVII ст.?

Економічні

- В умовах внутрішньополітичної нестабільності західноєвропейських країн, несприятливої міжнародної ситуації в Західній Європі економіка Польщі розвивалася досить стабільно.

- Розвивалися товарно-грошові відносини, зросли міста.

- Виникли фільварки – багатогалузеві господарства, орієнтовані насамперед на ринок. Головний продукт польського експорту в Європу – зерно.

- «Революція цін», спричинена великими географічними відкриттями, забезпечувала стабільно високі ціни на польський хліб і сприяла збагаченню польського дворянства.

- економічне піднесення призвело до поглиблення феодальних відносин і посилення феодальної експлуатації селян.

Політичні

- У XVI – першій половині XVII ст. в країні відбувалося формування й зміцнення станової монархії.

- Важливу роль відігравали магнати – великі феодалі, зміцнили позиції шляхти – дрібних і середніх феодалів.

- Посилилася роль сейму – станово-представницького органу влади; сейм обирав короля, значно обмежував його повноваження, затверджуючи всі його рішення.

- Формою правління Польщі була обмежена станово-представницька монархія.

Релігійні

- Велику політичну й економічну роль у Польщі відіграла католицька церква.
- Реформація в Польщі практично не відбулася, оскільки протестантизм існував у формі багатьох течій і не мав значного впливу на шляхту й магнатів.
- У країні активно діяли єзуїти, особливо в галузі освіти, відкрилося багато єзуїтських колегіумів. На єзуїтські перетворювалися православні навчальні заклади — школи. Навіть Острозька академія стала єзуїтською.
- 1596 р. за Берестейською унією було створено греко-католицьку церкву, яка визнавала зверхність Римського Папи.

Зовнішньополітичні

- 1569 р. було підписано Люблінську унію й створено державу — Річ Посполиту.
- До складу новоутвореної держави ввійшли землі Литви й України, що сприяло посиленню національного, релігійного та феодального гніту.
- Річ Посполита взяла активну участь у війні проти Московського царства, підтримала боротьбу Лжедмитрія I та Лжедмитрія II за престол.

Як відбувалося становлення самодержавства за Івана IV Грозного?

- Іван IV утвердив самодержавство (необмежену владу царя), здійснивши ряд перетворень:
  - скликання Земського собору (1549);
  - прийняття «Судебника» (1550);
  - створення приказів — державних установ, які відали різними сферами державного життя;
  - скасування місництва та боярського кормління відкрило шлях до державної служби дворянству;
  - утворення стрілецького війська;
  - установлення порядку проходження військової служби для бояр і дворян «Уложеніє про службу».
- Спробою приборкати боярсько-князівську аристократію та зміцнити владу царя стала опричнина 1565–1572 рр., яка завдала великої шкоди економічному розвитку країни.
- Приєднання до Московської держави Казанського ханства й Астраханського ханства, приєднання частини Сибіру внаслідок походу Єрмака значно розширили територію держави, проте виснажлива Лівонська війна 1558–1583 рр. не вирішила основного питання — здобуття виходу до Балтійського моря.

Які особливості розвитку Московської держави в порівнянні з поступом країн Європи?

- Величезні розміри країни послаблювали економічні зв'язки між різними частинами держави. Відсутність виходу до морів обмежувала можливості налагодження торговельних зв'язків із країнами Європи, особливо негативно вплинула на зовнішню торгівлю відсутність виходу до Балтійського моря.

- Система управління державою була недосконалою.
- Опричнина й шведсько-польська інтервенція значно підірвали господарське життя країни — було зруйновано сотні сіл і міст, знищено населення на великих територіях.

- Коли в Європі селяни здобули особисту свободу, у Московському царстві відбулося встановлення кріпосного права — повної особистої залежності селян від феодалів. Якщо «Судебник» 1550 р. залишав у силі положення про Юріїв день (селяни могли покинути землевласника впродовж двох тижнів наприкінці осені), то «Соборне уложеніє» 1649 р. остаточно закріпачило селян. У Московському царстві були майже відсутні умови для формування ринку вільної робочої сили, що негативно вплинуло на можливість розвитку мануфактурного виробництва.

- Унаслідок селянських війн під проводом Івана Болотникова (1606–1607) і Степана Разіна (1667–1671) відбулося посилення феодального гніту.

- Єдності державі не додав і церковний розкол, унаслідок чого на культуру й науку посилювався вплив церкви, що спричинило інтелектуальне відставання Московії від Європи.

- Реформаторська діяльність Петра I була зумовлена інтересами держави. Було проведено військову та церковну реформи, а також реформовано сферу державного управління, зокрема створено сенат, а замість приказів утворено 11 колегій.

- За Петра I Росія стала повноправним членом міжнародного співтовариства, здобувши за результатами Північної війни вихід до Балтійського моря. Північна війна стала каталізатором реформ Петра I.

- Епоха Петра I стала переломним моментом в історії Російської держави. Утвердилася абсолютна монархія, було значно прискорено економічний розвиток держави, проводилася політика меркантилізму в промисловості й торгівлі, здійснювалися реформи в державному управлінні, фінансовій і податковій системах, освіті, культурі, які докорінно змінили державний устрій і повсякденне життя населення. Абсолютизм Петра I характеризувався централізацією управління, створенням розгалуженого бюрократичного апарату, наявністю армії та поліції. Роль станово-представницьких органів фактично було зведено нанівець.

Розділ V

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 23. Початок промислового перевороту та його вплив на життя різних верств населення

Пригадайте

1. Які машини й механізми було винайдено в епоху Середньовіччя?
2. Назвіть основні галузі англійської промисловості XVII ст.
3. Які типи мануфактури існують? Назвіть їхні характерні ознаки.
4. У яких галузях мануфактура була найпоширенішою?

1. Передумови промислового перевороту в Англії

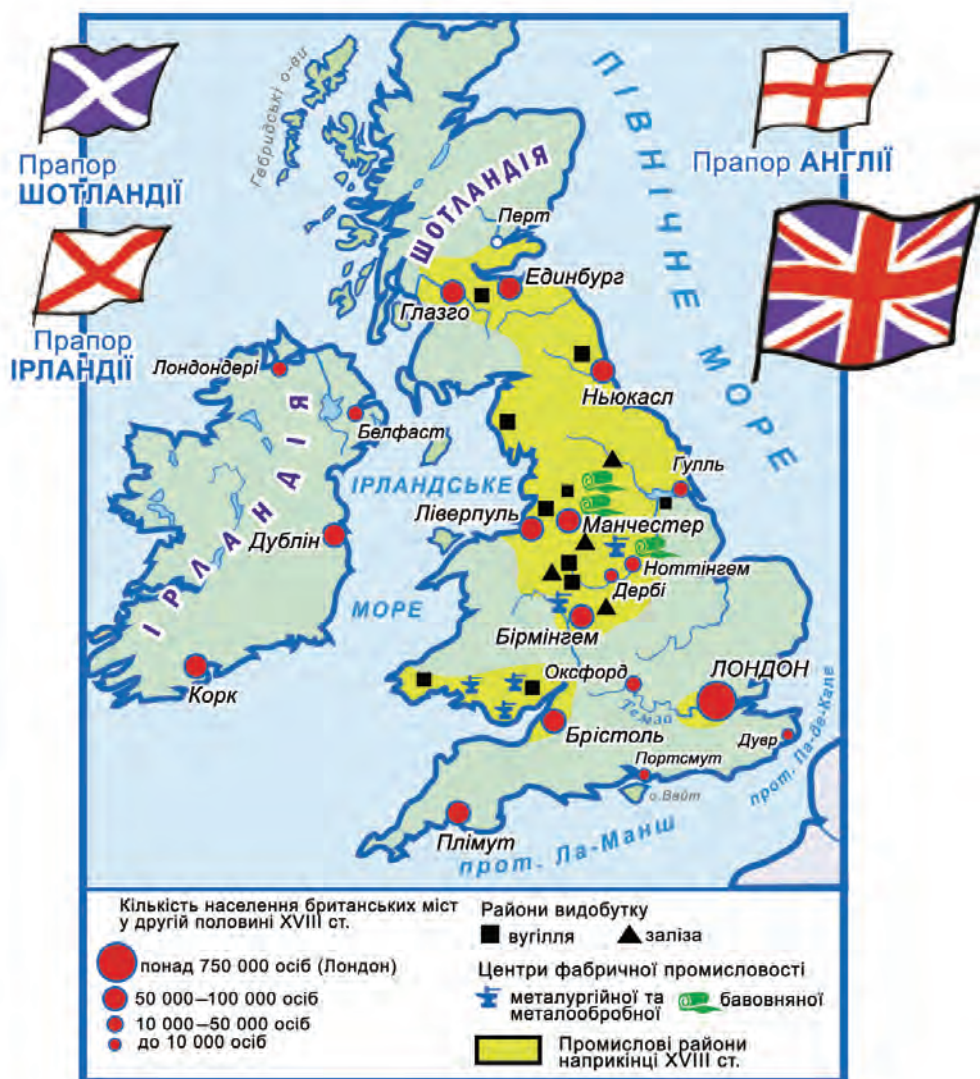
У середині XVIII ст. в Англії вже існувала розвинута промисловість. Країна була найбільшим ринком Європи. Значну частину промислових товарів виробляли мануфактури. Поділ праці на мануфактурах сприяв суттєвому вдосконаленню окремих операцій, що підготувало ґрунт для заміни ручної праці машинною. Кошти для запровадження технічних новинок отримували від заморської торгівлі, використання рабської праці на цукрових, тютюнових і бавовняних плантаціях у колоніях.

Попередні події в Англії створили передумови для переходу промислового виробництва на вищий рівень розвитку. На цей час у країні практично завершився *аграрний переворот*¹, який розпочався ще в XVI ст. і був пов'язаний із процесом обгороджування. Після Англійської революції, по суті, узаконилося вигнання селян із землі. У 1677 р. парламент видав закон, згідно з яким селяни й дрібні фермери мали документально підтвердити свої права на землю. Зрозуміло, що таких документів майже ніхто не мав і лендлорди (великі землевласники) почали вважати колишніх власників орендарями, у яких можна будь-коли відібрати землю.

¹ *Аграрний переворот* — заміна в сільському господарстві феодальних відносин капіталістичними.

ПОЧАТОК ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ В АНГЛІЇ

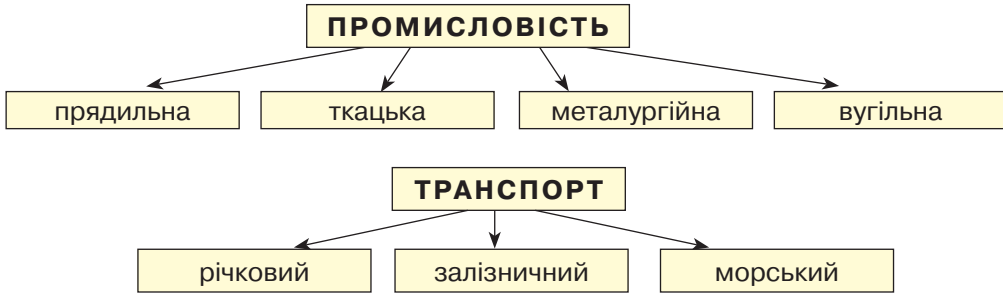
У XVIII ст. було видано понад тисячу парламентських актів, які надавали землевласникам право на обгороджування. З одного боку, це сприяло збільшенню виробництва й поліпшенню технологій у сільському господарстві. Адже тільки великі землевласники мали можливість покращувати породи худоби й застосовувати сівозміни, що давало змогу підвищити продуктивність тваринництва, зокрема вівчарства, і врожайність зернових. З іншого боку, обгороджування призводило до розорення більшості селян, змушених найматися до великих землевласників і фермерів. Основна ж маса обезземелених селян подалася до міст, де бурхливо розвивалася промисловість. Капіталісти використовували їх як найманих робітників на мануфактурах.

Унаслідок цих процесів у середині XVIII ст. в Англії склалися передумови для переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики¹.

Запровадження машинного виробництва сприяло появі фабрик, що в 1760-х роках спричинило **промисловий переворот** в Англії.

Промисловий переворот в Англії

2. Техніка

Найефективнішими були винаходи в текстильній галузі, зокрема в бавовняно-му виробництві. Зусилля багатьох допитливих і винахідливих людей увінчалися першим успіхом у 1733 р. Саме тоді механік *Джон Кей* приладнав до ткацького верстата «летючий» човник, який запускали за допомогою спеціальних важелів.

У 1738 р. створено першу прядильну машину з механізованим процесом прядіння. Щоправда, цю машину запускали ще вручну. У 1765 р. ткач *Джеймс Гаргрівс* удосконалив механічну прядку, на якій можна було працювати відразу багатьма веретенами. Ця прядка одночасно витягувала й прядла 16–18 ниток. Автор назвав винахід на честь доньки — «Дженні». Однак і ця механічна прядка запускалася вручну.

Через два роки перукар *Річард Аркрайт* запатентував винахід *водяної механічної прядильної машини*. Вона рухалася за допомогою сили води й давала грубу та міцну нитку. Згодом Р. Аркрайт побудував поблизу Дербі першу в Англії прядильну фабрику, на якій працювали жінки, діти й чоловіки. Особливо цінувалися вправні майстри.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

10 грудня 1771 р. Оголошення Річарда Аркрайта в місцевій газеті

Прядильна фабрика, Кромфорд (Дербі)

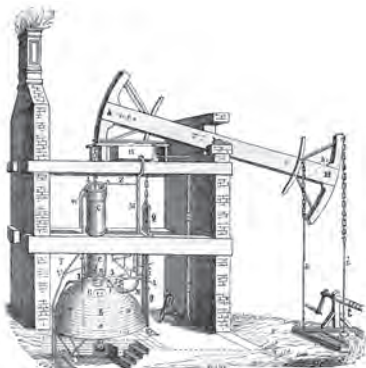
Терміново потрібні два вправні годинникарі або ті, хто розуміється на зубчатках і шестірнях, а також коваль із досвідом кування та рихтування; два токарі по дереву з

Промисловий переворот — заміна ручної праці машинною, унаслідок чого відбувається перехід від мануфактури до фабрики. Розпочався в Англії в 1760-х роках і пов'язаний із винайденням перших машин.

¹ *Фабрика* — промислове підприємство, на якому всі основні операції виконують машини.

досвідом виготовлення коліс, спиць і подібного. Є хороша робота для ткачів із квартируванням при фабриці; на зазначені місця приймаються жінки, діти. Платня висока.

- Чим пояснюється попит на таких майстрів?
- Які вислови підтверджують запровадження механізації в прядінні?

Парова машина
Т. Ньюкомена. 1712 р.

На основі «Дженні» і водяної механічної прядильної машини *Самюель Кромптон* у 1779 р. створив мюль-машину, яка давала не тільки міцну, а ще й тонку нитку.

Поліпшення якості пряжі стимулювало розвиток ткацтва. Постає потреба його механізації. У 1785 р. сільський священик *Едмунд Картрайт* сконструював механічний ткацький верстат, який замінював працю 40 ткачів. Також він побудував ткацьку фабрику.

Наступним кроком стало винайдення нового типу двигуна. Перші спроби були зроблені *Томасом Ньюкоменом*, який у 1705 р. сконструював *пароатмосферну поршневу машину* для відкачування води з шахт.

У машині спалювали вугілля, що нагрівало воду в казані. При цьому поршень піднімався, щоправда значно повільніше, ніж опускався. Тому винахід Т. Ньюкомена не можна було використовувати для приведення в рух інших машин. Однак його машина справно працювала в шахтах.

Справу Т. Ньюкомена продовжив шотландський інженер-винахідник *Джеймс Ватт* (1736–1818). В одній з університетських лабораторій він побачив машину Т. Ньюкомена. Винахід настільки зацікавив Дж. Ватта, що в 1769 р. він сконструював власну *парову машину*.

Дж. Ватт знайшов фінансову підтримку в багатого підприємця з Бірмінгема *Метью Болтона*, який запропонував йому співпрацю. Результатом стало створення компанії «Болтон і Ватт». Робоче випробування парова машина Дж. Ватта пройшла на копальнях у Корнуолі. Інженер продовжував удосконалювати своє дітище й у 1784 р. запатентував винахід одноциліндрової парової машини подвійної дії з валом, що обертався. Така машина приводила в рух одночасно багато робочих механізмів.

У 1780 р. в Англії було 20 прядильних фабрик, а вже за 10 років їх стало 150. Спочатку фабрики будували біля річок, оскільки водяне колесо продовжували використовувати як двигун. У 1785 р. на прядильній фабриці поблизу Ноттінгема вперше було встановлено парову машину Дж. Ватта. Продуктивність нових фабрик перевершила всі сподівання.

3. Важка промисловість

Потреба виготовлення нових машин і верстатів зумовила зростання попиту на метал, а це сприяло розвитку металургії.

Тривалий час для виплавлення заліза в Англії використовували дерево. Тільки на початку XVIII ст. ковалі почали застосовувати для виплавлення металу, зокрема чавуну, кам'яне вугілля, а згодом — дешевший кокс. Відкриття в цій справі здійснив *Абрахам Дербі*, який у процесі плавлення на кам'яному вугіллі домішував до залізної руди негашене вапно, завдяки чому отримав чавун високої якості. У 1756 р. він заснував чавунно-плавильний завод, який давав понад 8 тис. т чавуну на рік.

Це відкриття збільшило попит на кам'яне вугілля, яке разом із залізною рудою стало основною сировиною для розвитку промисловості.

З розвитком машинобудування зростає попит не тільки на чавун, а й на високоякісне залізо та сталь. У 1784 р. *Генрі Корт* винайшов процес *пудлінгування* — перемішування виплавленого з руди металу з палаючим кам'яним вугіллем. Він також удосконалив процес прокатування заліза, запропонувавши використовувати для цього спеціальні вальці. Це дало змогу одержувати залізо досить високої якості. Як наслідок, стрімко розвивається технічне будівництво. У 1779 р. на р. Северні було збудовано перший залізний міст, а в 1787 р. з'явився перший залізний корабель.

Невід'ємною складовою промислового перевороту став розвиток транспорту та зв'язку. Швидке перевезення людей і вантажів стало можливим завдяки застосуванню машин. В Англії почали активно будувати шосейні дороги й канали.

Наприкінці XVIII ст. механік *Генрі Модслі* винайшов рухомий *суппорт* — держак для різця токарного верстата. Держак міцно затискає різець і токар спеціальними коліщатами міг пересувати його до деталі на будь-яку відстань і під будь-яким кутом. Віднині робітник міг виготовляти машини за допомогою інших машин. Цей процес стали називати *технічним прогресом*.

4. Соціальні наслідки. Адам Сміт

Промисловий переворот в Англії зумовив небачене економічне зростання. Стрімко розвивалися текстильна промисловість, металургія, транспорт, зовнішня й внутрішня торгівля, збільшився видобуток вугілля. З'явилися нові промислові центри — міста Ліверпуль, Манчестер, Лідс, Бірмінгем, де стрімко збільшувалася кількість населення. Центр промисловості перемістився на північ, а Лондон став центром міжнародної торгівлі. Англія стала країною міст, фабричних селищ і містечок. Сформувалася нова верства населення — наймані робітники. Натомість поменшало сільського населення. На початку XIX ст. воно становило 35 % від усього населення Англії.

Запровадження машинної праці та збільшення кількості продукції спричинило падіння цін на промислові товари. Активізувалася зовнішня торгівля, особливо з колоніями й аграрними країнами, завдяки чому неабияк зросли прибутки англійських підприємців. Промислова буржуазія стала найбагатшою верствою населення.

Водночас зростає кількість найманих робітників на заводах і фабриках. Їхнє становище суттєво відрізнялося від працівників мануфактур, які мали підсобне господарство й інші джерела прибутків.

На фабриках працювали сотні робітників. Місцева влада нерідко постачала фабрикантам сиріт і дітей бідняків, тобто найдешевшу робочу силу. Відомо, що на фабриках Р. Аркрайта працювало до 5 тис. робітників. Тривалість робочого дня становила 15–18 год. З винайденням газового освітлення робітники почали працювати й у нічну зміну. Вихідних днів законодавство не передбачало, а допомога у зв'язку з хворобою чи інвалідністю не виплачувалася. Діти й жінки отримували меншу платню. Робітники працювали й жили в антисанітарних умовах.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1784 р. З «Короткого нарису про службу у власників бавовняних фабрик і про їхніх робітників»

Бавовняні фабрики — це великі будівлі, облаштовані так, аби в них можна було розмістити якомога більше люду. Щоб не залишалася невикористаною площа, фабрики будують у кілька поверхів... Більшість приміщень займають машини, для змазування яких потрібна значна кількість мастила. ...повітря постійно перенасичене бавовняним пилом, який у поєднанні з мастилом має неприємний запах. Кількість робітників залежить від величини фабрики. На одній із них... працювало кількасот людей. Фабрики часто працюють і вдень, і вночі. Для цього використовують велику кількість свічок, хоча вентиляція відсутня.

- Чи прийнятні такі умови праці для робітників?
- Як ви вважаєте, чи відлякували такі умови праці нових робітників?

Важкі умови праці зумовили боротьбу робітників за свої права, зокрема підвищення заробітної плати, зменшення тривалості робочого дня, покращення санітарних умов. У 1760–1770-х роках виник рух так званих *луддитів*, які почали руйнувати машини й розбивати верстати. Їхня назва походить від прізвища *Неда Лудда*, робітника, який нібито першим зламав свій в'язальний верстат на знак протесту. Рух набув такого розмаху, що в 1769 р. парламент ухвалив закон, яким для руйнівників машин передбачалася смертна кара. Наприкінці XVIII ст. в Англії почали виникати професійні спілки для захисту інтересів робітників — *трэд-юніони* (trade-unions). Обурюючись умовами праці, робітники нерідко страйкували, подавали петиції до органів влади.

Пам'ятник Адаму Сміту. м. Единбург (Велика Британія).
Сучасне фото

Завдяки промислового перевороту й технічному прогресу ширилося усвідомлення переваг якісної освіти: технічної, аби працювати на фабриці, та економічної — для відкриття власної справи. Дедалі більше англійців прагнули здобути шкільну й університетську освіту. У цей час почала формуватися технічна інтелігенція.

Починають з'являтися й перші економічні дослідження, які обґрунтовують переваги промислового виробництва. Автором найпопулярнішої економічної теорії був **Адам Сміт** (1723–1790). У «Дослідженні про природу й причини

багатства народів» учений доводив, що процвітання суспільства залежить від праці кожного: коли людина сумлінно працює заради свого блага, вона створює добробут усього суспільства. Адам Сміт виступав за панування приватної власності, вільної конкуренції та невтручання держави в справи приватного бізнесу.

Отже, у XVIII ст. Англія стала на шлях капіталістичного розвитку. Унаслідок промислового перевороту в країні формується ринкова економіка й нове індустріальне суспільство¹.

Промисловий переворот, аграрна революція, фабрика, луддизм, технічний прогрес, конкуренція, індустріальне суспільство, тред-юніони, ринкова економіка; Адам Сміт.

1. Як вплинула Англійська революція на розвиток промисловості та сільського господарства?
2. Як ви думаєте, чому ремісники знищували машини, які полегшували їхню працю?
3. Визначте наслідки промислового перевороту — економічні, соціальні, екологічні.
4. Які економічні терміни й ідеї є в уривку з роману у віршах О. Пушкіна «Євгеній Онегін»?

...читав Адама Сміта	І чим живе, і як вона
І сильний був економіст,	Бува без золота міцна,
Тобто доводити мав хист,	Коли продуктом володіє?
На чім держава багатіє,	

5. Установіть відповідність між назвою технічного винаходу та його автором.

1 прялка «Дженні»	A Г. Модслі
2 парова машина	Б Дж. Гаргрівс
3 ткацький верстат	В Дж. Ватт
4 суппорт (держак різця)	Г Дж. Кей

6. Подумайте, чому промисловий переворот розпочався саме в легкій промисловості. Як ви вважаєте, чи був можливий початок промислового перевороту у важкій промисловості? Обґрунтуйте свою думку.

7. Визначте необхідні умови переходу від мануфактури до фабрики.

Саксонська порцелянова мануфактура.
Гравюра.
XVII ст.

Мануфактура

- гроші
- сировина
-
-
-

Фабрика

¹ *Індустріальне суспільство* — етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята на промислових підприємствах (фабриках, заводах).

8. Заповніть у робочому зошиті таблицю.

	Цехове ремесло	Мануфактура	Фабрика
Хто працює			
Чи існує поділ праці між робітниками			
Чи є машини			
Обсяг виробництва			
Мета виробництва			

§ 24. Просвітництво

Пригадайте

1. Поясніть, що означає термін «епоха Відродження».
2. Що спільного й відмінного у творчості майстрів античного мистецтва й епохи Відродження?
3. Поміркуйте, чому епоху Відродження називають «*епохою титанів*».
4. Що таке *утопія*? Хто створив першу утопію?
5. Назвіть провідні ідеї вчення гуманістів. Як гуманісти ставилися до людини?
6. Чи змінилися в добу Відродження уявлення людини про навколишній світ?

1. Джерела й зміст Просвітництва

У другій половині XVII ст. спостерігається бурхливий розвиток природничих наук. Учені пояснили чимало явищ навколишнього світу. Велика заслуга в цьому відомого англійського фізика й математика, засновника сучасного природознавства — **Ісаака Ньютона** (1643–1727). Він обґрунтував закон *универсального тяжіння*, на основі якого розробив теорію руху небесних тіл, сформулював основні поняття й принципи класичної механіки й здійснив важливі відкриття у фізиці та математиці. Крім того, учений проводив дослідження в галузі оптики, розробив теорію поширення світла, сконструював один із перших термометрів.

К. Б. Франке.
Г. Лейбніц.
1700 р.

Паралельно з І. Ньютоном, але цілком самостійно німецький філософ і математик **Готфрід Вільгельм Лейбніц** (1646–1716) відкрив *метод диференціального й інтегрального обчислення*, що спричинило конфлікт з І. Ньютоном. У природничих і точних науках Г. Лейбніц випередив чимало майбутніх наукових відкриттів: висловив думку про еволюцію Землі; визнавав здатність тварин відчувати; винайшов удосконалену обчислювальну машину, що, крім додавання й віднімання, здійснювала операції множення, ділення й добувала квадратний корінь.

Досягнення в галузі науки розхитали релігійні підвалини суспільства. У сфері духовного життя утворилася

своєрідна порожнеча. Перед суспільством постало запитання: що замінить віру. Відповідь на нього дало саме життя — розум, тобто **раціоналізм**. Учені припускали: якщо мовою математики можна викласти закони, за якими живе Всесвіт, то так само можна створити ідеальну модель організації суспільства й держави.

Як наслідок, у другій половині XVII–XVIII ст. в духовному й культурному житті Європи й Америки утверджується ідея про всемогутність людського розуму, про переважання науки над релігією. Цей рух згодом було названо **Просвітництвом**. Уперше таку назву в 1788 р. вжив **Іммануїл Кант** (1724–1804) у статті «Що таке Просвітництво?», хоча самі просвітники називали себе *філософами*.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1788 р. Німецький філософ Іммануїл Кант про Просвітництво

Просвітництво — це вихід людства зі стану неповноліття, у якому воно перебуває з власної провини. Неповноліття — це невміння послуговуватися власним розумом... *Sapere aude* — наважся бути мудрим!.. Але ж так зручно бути неповнолітнім! Не треба мислити, якщо можна заплатити. Цією нудною справою хай замість мене займаються інші. Для Просвітництва необхідна свобода (...).

- Для чого, на думку І. Канта, людині необхідно бути освіченою?
- Чи актуальні слова І. Канта в наш час?

Просвітники були переконані, що розум здатний забезпечити процвітання всього людства. Вони вважали, що всі суспільні негаразди — результат людської неосвіченості й забобонів, що саме шляхом просвітництва народу та його правителів можна побудувати новий справедливий світ.

Просвітництво зародилося в Англії. Появу цього руху спричинили потреба в знаннях і нестача високоосвічених людей. Наприкінці XVII ст. в Англії бурхливо розвиваються математика, астрономія, фізика, механіка. У 1662 р. тут засновано наукову установу — Лондонське королівське товариство, членами якого були видатні вчені.

Одним із перших ідей Просвітництва почав розвивати англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679). Своє бачення ідеальної держави він виклав у праці «Левіафан» (1651). Філософ був прихильником абсолютної монархії, однак за умови, що монарх — це посадова особа, яка має відповідні права й обов'язки та яка мусить уберегти державу й людину від можливих потрясінь. Він висловив ідею так званого «суспільного договору», згідно з яким держава бере на себе певні зобов'язання перед людиною, а людина повністю підпорядковується волі держави.

Раціоналізм — віра в здатність людського розуму пізнавати світ, переконання в силі людського розуму.

Просвітництво — ідейний рух кінця XVII–XVIII ст., заснований на раціоналізмі, поширенні знань, визнанні природних і політичних прав людини.

Г. Гнеллер. Джон Локк. Кінець XVII ст.

Видатним мислителем англійського Просвітництва був **Джон Локк** (1632–1704). На особливу увагу заслуговує його праця «Два трактати про правління», у якій учений виступає прихильником і теоретиком конституційної монархії. На його думку, вона має значні переваги над іншими формами правління. Як відомо, принцип конституційної монархії взято за основу державного устрою сучасної Великої Британії.

Джон Локк уважав, що джерелом влади є народ. Саме він має право не тільки контролювати владу, а й змінити її, якщо вона порушує права людини. Учений виступав за поділ державної влади на законодавчу й виконавчу, а також обстоював релігійну віротерпимість. Майбутнє, на його думку, належить людині, яка володіє знаннями для ведення підприємницької діяльності. Філософ уважав, що приватна власність, безпека самого власника й невтручання в його підприємницьку діяльність — основа економічного процвітання держави.

2. Французьке Просвітництво. Масони

Ідеї Просвітництва поширилися також у Франції. Однак у суспільно-політичному житті країни у XVIII ст. все ще були сильними звичаї й традиції, успадковані від феодалізму. Часто чинили опір новим віянням впливові верстви населення. Тому у Франції просвітники не мали такого впливу в суспільстві, як в Англії. Французьке Просвітництво спиралося насамперед на аристократичну культуру. Це відчувається в стилі літературних творів, які принесли авторам світову славу. Від аристократів французькі просвітники запозичили й салонну форму спілкування, що розвинуло в них схильність до теоретичних роздумів та узагальнень.

Визначним французьким філософом-просвітником був **Шарль Луї де Монтеск'є** (1689–1755). У своїй праці «Про дух законів» (1748) учений розглядає закономірності розвитку держав і народів. Він розрізняє три форми правління: деспотію, що ґрунтується на насиллі; монархію, де влада монарха спирається на принцип честі; і республіку, де панують рівність і добродетель.

Монтеск'є вважав, що характер законів кожної держави пояснюється величиною її території, географічним середовищем, економікою, релігією тощо. У країнах із теплим кліматом населення більш спокійне, ледаче. Родючі землі потребують зусиль і часу, тому люди радо передають права на управління якійсь одній особі. Через це в землеробських народів переважає монархічна або деспотична форма правління. Натомість помірний клімат розвиває в людях волелюбність, войовничість і відвагу. Тому в державах із менш родючими землями переважає народне, демократичне, республіканське правління. Демократія, на переконання Ш. Монтеск'є, можлива тільки в малих державах, у великих нерідко трапляється деспотія. Учений виступав за поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, стверджуючи, що всі ці гілки влади повинні створювати противагу одна одній.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1748 р. З трактату Шарля Монтеск'є «Про дух законів»

(...) Коли в одному й тому ж урядовому органі або в одній особі законодавча влада поєднується з виконавчою — свободи не буде... Усе загине, якщо одна особа або один орган дворян чи народу зосередить у своїх руках ці три види влади (...).

- Від чого застерігав Ш. Монтеск'є? Чи відомі в історії випадки, коли поєднання трьох гілок влади призвело до глобальної катастрофи?

У XVI ст. формується загальноєвропейський духовний рух, що відомий в історії як **масонство**. Основою масонства були так звані вільні майстри-каменярі (фр. *francs-maçons* — вільні каменярі), які не входили в міські цехові об'єднання. Вони займалися зведенням будинків, соборів, замків і фортець. Професія змушувала будівничого жити далеко від родини, тож у таких випадках вони оселялися гуртом по 12–20 осіб. Їхнє тимчасове помешкання називалося *ложею*. Організації вільних каменярів були пов'язані з великою кількістю обрядів і таємниць, які застосовувалися в професійних знаннях майстрів і підмайстрів. Ідеали масонства та його історичні джерела сягають часів ордену тамплієрів.

Ще в середні віки в ложі вільних каменярів допускали представників того-часного вченого світу. Вони були покровителями, а іноді й капеланами таких організацій. У ранній Новий час сюди стали вступати представники дворянства й буржуазії. Перші ж масонські ложі виникали або шляхом заповнення старих організацій вільних каменярів так зв. запрошеними членами (тобто людьми, які не мали стосунку до їхньої професії), або ж шляхом створення такими особами своїх власних лож. У масонстві стала спостерігатися тенденція до державних перетворень, пошуку нових форм суспільного устрою. На той час найбільше масонських лож було в Англії і Німеччині.

У 1717 р. чотири лондонські ложі утворили об'єднаний масонський орден — Велику ложу Англії, яка, завдяки загальноєвропейським зв'язкам, стала еталоном для багатьох масонських організацій. Невдовзі у Французькому королівстві за участі багатьох вельмож було утворено Велику ложу Франції. У 1769 р. було створено Масонську ложу наук, куди ввійшов і Франсуа Вольтер. Крім нього, масонами були й такі просвітники, як Дені Дідро, Жан-Жак Руссо, Жан Д'Аламбер.

Видатним французьким просвітником, письменником, істориком і філософом був **Марі-Франсуа Аруе**, відомий як **Вольтер** (1694–1778). Він — автор поеми «Орлеанська панна», наукових праць «Філософський словник», «Дослід про дух і звичаї народів», «Доба Людовіка XIV», «Історія Росії за царювання Петра I» та ін. У своїх творах учений висміював застарілі суспільні порядки, державні й церковні установи, доводив необхідність їх постійного вдосконалення. На думку Вольтера, життя в державі може суттєво покращитися, коли нею керуватиме освічена людина, «філософ на троні». Отже, він був прихильником освіченого

Н. де Ларжільєр.
Вольтер. 1718 р.

М. К. де Латур.
Жан-Жак Руссо.
XVIII ст.

абсолютизму — необмеженої монархії, яка б спиралася на ідеї Просвітництва. Учений виступав за релігійну свободу, однак уважав, що віра в Бога потрібна, аби втримати народ від бунтів і повстань. Він також був переконаний, що всі люди мають бути рівні перед законом.

Новий етап у розвитку просвітницького руху у Франції уособлює **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), який виступав за докорінні зміни суспільного устрою. Так, у трактаті «Міркування про походження нерівності» (1755) Ж.-Ж. Руссо пише, що нерівність не є вродженою рисою людської натури. Замість того, аби жити за законами природи, людина в процесі розвитку суспільства потрапляє в залежність від інших людей та їхніх думок. Такий стан речей пояснюється тим, що сильніші й здоровіші виробляють значно більше продуктів, ніж слабші. З'являється приватна власність, яка призводить до нерівності й втрати свободи. Таке суспільство не має права на існування. Замість нього потрібно збудувати нове, яке б існувало на засадах суспільного договору. Цій проблемі Ж.-Ж. Руссо присвятив спеціальний трактат «Про суспільний договір» (1762). Згідно з ним, людина відмовляється від деяких природних прав, наданих їй від народження, і добровільно бере на себе певні суспільні зобов'язання. Це не обмежує її свободу, оскільки вона здатна контролювати свою поведінку й жити, не заважаючи іншим. Водночас усі учасники суспільного договору рівні перед законом. Отже, державі, що ґрунтується на насиллі, учений протиставляє державу, засновану на розумі й праві. Просвітник переконаний, що тільки народ може наділяти своїх представників владою і, за потреби, відбирати в них такі повноваження. Ідеалом державного устрою Ж.-Ж. Руссо вважав демократичну республіку, а головним ворогом свободи людини — абсолютну монархію.

Філософ покладав великі сподівання на майбутнє покоління, яке потрібно виховувати по-новому. Власне бачення виховного процесу він відтворив у праці «Еміль, або Про виховання» (1761). Таке виховання повинне базуватися на індивідуальній свободі дитини, її живому контакті з природою.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1762 р. З роману Жан-Жака Руссо «Еміль, або Про виховання»

(...) Є книжка, яка містить найкращий трактат про природне виховання. Цю книжку першою прочитає мій Еміль; вона довго буде знаходитись у його бібліотеці й назавжди займе там почесне місце... Що ж це за чудова книжка? Це «Робінзон Крузо» (...).

- Як ви вважаєте, які ідеї Просвітництва викладено в романі «Життя й дивовижні пригоди Робінзона Крузо»?
- Які ідеї природного виховання знайшов у цьому романі Ж.-Ж. Руссо?

Отже, провідні діячі Просвітництва вважали, що освіта й виховання кожної людини приведуть людство до ідеального суспільства гармонії та щастя, яке

будуватиметься на розумних і справедливих засадах. Дехто з просвітників покладав надії на освічених монархів, які пройнялися ідеями Просвітництва. Так, Вольтер листувався з російською імператрицею Катериною II, особисто знався з пруським королем Фрідріхом II. Політику освіченого абсолютизму втілювала й австрійська імператриця Марія-Терезія.

3. Вплив Просвітництва на суспільство

Ідеї Просвітництва порушили традиційні норми й закони тогочасного суспільства. Вони знайшли своє яскраве втілення передусім у середовищі західноєвропейської еліти. Саме в епоху Просвітництва формується верства освіченої аристократії. Просвітницька ідеологія відображала інтереси підприємців, фінансистів, ремісників, селян, представників творчих професій. Ідеї просвітників впливали на духовне життя людей у всій Європі, декларуючи свободу, рівність, приватну власність.

У середині XVIII ст. найбільші досягнення Просвітництва було об'єднано у великому інтелектуальному проекті — багатотомній «Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел». Видання здійснювали філософ *Дені Дідро* (1713–1784) і математик *Жан Д'Аламбér* (1717–1783).

До роботи над «Енциклопедією» було залучено видатних учених того часу. Крім Д. Дідро й Ж. Д'Аламбера, чимало статей для «Енциклопедії» підготували Вольтер, П. Гольбáх, Ж.-Ж. Руссо й інші автори. Загалом над підготовкою видання працювало понад 100 авторів, а його вихід у світ підтримувало майже 4000 меценатів. Перший том «Енциклопедії» вийшов друком у 1751 р. Із самого початку на видання чинився тиск з боку єзуїтів і держави. Цензура постійно втручалась у видавничий процес, вимагала викинути ряд матеріалів і затримувала випуски наступних томів. Адже «Енциклопедія» подавала не тільки конкретні факти про важливі наукові досягнення людства, а й утверджувала нові культурні цінності, які суперечили існуючій системі. До 1776 р. було видано 17 томів тексту, 11 томів ілюстрацій і 7 томів додатків, які охоплювали всі важливі ділянки досягнень людства.

Великим позитивом «Енциклопедії» стало висвітлення питань про розвиток техніки й ремесел, винаходи в промисловому виробництві, досягнення у сфері освіти й виховання. *Енциклопедисти* пропагували також свої політичні погляди про природні права людини, форми державного устрою, розподіл гілок влади. Вони вірили, що знання й корисні поради можуть зробити світ чистішим і кращим.

Енциклопедисти — французькі просвітники, автори багатотомної «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел».

Л. Мішель.
Дені Дідро. 1767 р.

М. де Латур.
Жан Д'Аламбер.
1753 р.

4. Мистецтво і література

Н. Пуссен.
Автопортрет.
1650 р.

На початку XVII ст. у творчості французьких художників, які працювали в Римі, зароджується новий стиль — **класицизм**. Він існував паралельно з бароко як його мистецька протипага. Представники класицизму спиралися на античне мистецтво й традиції Високого Відродження. Вони намагалися відтворити красу за допомогою законів розуму. Класицизм вирізняє прагнення ідеалізувати природу й людину, йому притаманні чіткість, рівновага, пластичність художніх форм. Визначними представниками класицизму були французькі митці Ніколя Пуссен і Клод Лоррен.

У творчості **Ніколя Пуссена** (1594–1665) домінує антична тематика. Зразком досконалості для митця була Стародавня Греція, в історії та міфології якої він убачав велич любові й справедливості. Найвідоміші твори Н. Пуссена на тему античності — «Царство Флори», «Аркадійські пастухи». Знаний Н. Пуссен і як пейзажист. На його картинах завжди присутні якісь міфологічні герої, щоправда, вони ледве помітні на тлі хмар, гір, дерев, рівнин («Пейзаж з Геркулесом», «Пейзаж з Поліфемом»).

Яскравим представником класицизму був **Клод Лоррэн** (1600–1682). Він уважав себе учнем природи, а тому основним у його творчості був пейзаж («Сільський пейзаж», «Пейзаж з пастухом», «Відпочинок на шляху до Єгипту»). Саме К. Лоррен вважається основоположником традицій французького пейзажу.

Поступово французький класицизм видозмінюється, що засвідчує творчість **Шарля Лебрéна** (1619–1690). Він був придворним художником короля Людовіка XIV й у своїх роботах прославляв французьку монархію. Митець створив галерею портретів короля, міністрів і придворної аристократії. Завдяки Ш. Лебрéну в 1648 р. засновано Французьку королівську академію живопису й скульптури.

Вершиною архітектури класицизму вважають **Версаль** — величну резиденцію французьких королів поблизу Парижа. У створенні проекту брали участь

Версаль (Франція). Сучасне фото

Класицизм — мистецький стиль, що виник у XVII ст. Зразком були античні твори мистецтва. В архітектурі споруди мали повторювати грецькі й римські будівлі. У літературі автори дотримувалися принципу єдності місця, часу й сюжету. У кожному творі мали стверджуватися ідеали громадянськості.

видатні архітектори — *Луї Левб́, Жюль Мансар* та *Андрé Ленотр*. Центральною частиною Версаля є Великий палац з безліччю приміщень, здатних умістити 10 тис. осіб. Палац мав прославляти французький абсолютизм.

Невід'ємною складовою палацового ансамблю є чудовий парк. Архітектор А. Ленотр свідомо відмовився від штучних водоспадів і каскадів, які символізують непідвладну людині природну стихію. Натомість збудовані басейни мають чіткі геометричні пропорції й гладку поверхню. Тут усе підпорядковано чітким законам. Версаль став еталоном витонченого смаку.

За проектом архітектора Ж. Мансара в класичному стилі збудовано й Вандомську площу в Парижі. Вона має форму чотирикутника й оточена адміністративними будівлями. У центрі площі стояла статуя Людовіка XIV, яку на початку XIX ст. замінили тріумфальною колоною на честь Наполеона Бонапарта. Основна ідея площі — звеличення монарха, мрія про ідеально впорядкований світ, згідно з королівською волею.

У 1673 р. за проектом *Кло́да Перро́* (1613–1688) було завершено будівництво східного фасаду Лувру — королівського палацу.

З-поміж культових споруд заслуговує на увагу церква Будинку інвалідів у Парижі, споруджена за проектом архітектора Ж. Мансара в класичному стилі.

Творцем французької класичної трагедії вважають *П'єра Корнеля* (1606–1684). Найвизначнішими творами митця є драми «Сід» і «Горацій». Справжнім реформатором сценічного мистецтва став французький комедіограф і актор *Жан Батіст Мольєр* (1622–1673). Він походив із простої сім'ї, 13 років віддав мандрівному театру. Мольєр писав талановиті комедії й сам у них грав. Його п'єси «Тартюф», «Дон Жуан», «Скупий», «Міщанин-шляхтич», «Удаваний хворий» захоплюють жвавістю й гумором і донині не сходять зі сцен провідних театрів світу. Драматург гостро висміював людські й суспільні вади, через що нажив собі чимало ворогів.

Величні трагедії на класичні сюжети творив *Жан Расін* (1639–1699). Вони написані вишуканою поетичною мовою, вирізняються дивовижною психологічною проникливістю, яка зачаровує й донині. Вершиною творчості Ж. Расіна є трагедія «Федра».

З інших жанрів художньої літератури активно розвивалися сатира й роман. Талановитим байкарем був *Жан Лафонтен* (1621–1695). В образах тварин легко впізнати багатьох представників тогочасного суспільства. Лев — цар звірів, який уособлює короля. Лисиці, вовки й ведмеді втілюють риси улесливих і хитрих придворних, які постійно інтригують і готові з'їсти одне одного. Наприклад, хитрий лис радить хворому королю прикласти до тіла шкуру вбитого вовка, яка начебто допоможе йому видужати. У байках Ж. Лафонтена трапляються також пацюки, кроти, змії, яким притаманні риси нечесних служителів церкви, чиновників і суддів, які живуть за рахунок

Н. Міньяр. Жан Батист Мольєр. XVII ст.

простолюду. Єдиний, хто у світі Лафонтенових байок заробляє на прожиття чесною працею, — це людина.

У XVIII ст. провідним жанром англійської літератури стає роман. Так, англійський письменник *Даніель Дефó* (1661–1731) створив роман «Життя й дивовижні пригоди Робінзона Крузо», у якому в художній формі викладено ідеї Просвітництва. З Робінзоном Крузо в літературу входить новий тип літературного героя — звичайний англійський буржуа. Свого героя автор ставить у виняткові обставини й залишає наодинці з неприборканою природою. Однак Робінзон Крузо гідно долає всі перешкоди, демонструючи найкращі людські якості.

Про моряка й мандрівника розповів *Джонатан Свіфт* (1667–1745) у романі «Мандри Гуллівера». Твір нещадно критикує тодішню цивілізацію, зокрема зіпсовану суспільну верхівку. Носієм моральних чеснот виступає Гуллівер, якому належить викрити людські й суспільні вади.

Найяскравішим представником французької літератури був *П'єр Огюстен Бомарше* (1732–1799). Усесвітню славу йому принесли комедії — «Севільський цирульник» та «Одруження Фігаро». Спритний, здібний, кмітливий представник з третього стану Фігаро є слугою графа Альмавіви. У «Севільському цирульнику» Фігаро допомагає графові відвоювати в опікуна серце молодій красуні Розини, а в «Одруженні Фігаро» герой сам улаштовує свій шлюб. Комедії П. Бомарше вражають народним гумором, використанням прислів'їв і приказок.

Просвітницькі ідеї пропагували й видатні німецькі письменники *Йоганн Вольфганг Гете* (1749–1832) і *Йоганн Фрідріх Шіллер* (1759–1805). У трагедії Й. В. Гете «Фауст» ідеться про вченого, який продав душу дияволу, аби знайти відповідь на запитання, у чому полягає сенс життя. Наприкінці життя Фауст робить висновок:

Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.

Пам'ятник Й. В. Гете та
Й. Ф. Шіллеру.
м. Веймар
(Німеччина).
Сучасне фото

Сутність творчості Й. Ф. Шіллера можна висловити його ж словами: «Нехай ми будемо вільні, як предки, нехай кожен визнає за краще смерть, ніж рабство».

Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. характеризується розмаїттям стилів, бурхливим розвитком усіх жанрів. Воно звільнилося від панування церкви та її канонів, набуло світських рис і наповнилося якісно новим змістом.

На початку XVIII ст. у Франції зароджується новий стиль — *рококо*¹. Назва розкриває найхарактернішу його

¹ *Рококо* (від фр. *rocaille* — мушля) — стиль у західноєвропейському мистецтві першої половини XVIII ст., для якого характерні вигнуті лінії, подібні до обрисів мушлі, і сплетіння різьблених і ліпних орнаментів, манірність образів, звернення до міфологічної й пасторальної тематики.

ознаку, а саме — потяг до складних, вишуканих форм, химерних ліній, що нагадують силует мушлі. Мистецтво рококо звернене до людських почуттів, невловимих відтінків настрою. Цей стиль проіснував недовго — приблизно до 1740-х років, однак його вплив на європейську культуру був відчутним ще не одне десятиліття.

Одним із фундаторів стилю рококо був **Антуан Ватто** (1684–1721). Головним у його творчості, на противагу правилам класицизму, було відтворення світу людських почуттів, що не піддаються контролю розуму («Товариство в парку», «Непроста пропозиція»). Прихильник театру, А. Ватто малював також сценічні образи («Жиль»).

Жоден з європейських стилів XVII–XVIII ст. не розвинувся в мистецтві Англії в чистому вигляді: усі вони прийшли сюди набагато пізніше. Основоположником англійської національної школи живопису є **Вільям Хогарт** (1697–1764). Він уважав, що твори мистецтва можуть виховувати в людині справжні моральні цінності й виправляти вади. Художник створив цикли картин, поєднані спільним сюжетом. Так, шість картин об'єднані в цикл «Модний шлюб», у якому митець засуджує нерівний шлюб між збіднілим аристократом і багатю дівчиною з буржуазної родини, котрий, урешті-решт, призводить до трагедії. Нетиповою для того часу є його незакінчена картина «Дівчина з кривками». Митець ніби хотів показати, якою чудовою є людина, не обтяжена умовностями й забобонами.

Видатними англійськими портретистами були **Джозуа Рейнольдс** (1723–1792) і **Томас Гейнсборо** (1727–1788). Митці намагалися відтворити характери своїх персонажів, їхні професійні інтереси й уподобання. Такими є портрети талановитої акторки Сари Сіддонс, виконані обома митцями в різний час. Зображення на обох картинах засвідчує, що сенсом життя для цієї жінки є сцена. Портрет, написаний Дж. Рейнольдсом, вважається символом акторського мистецтва. До речі, саме він у 1768 р. став першим президентом Лондонської королівської академії мистецтв, діяльність якої було відновлено завдяки його зусиллям.

Для англійської архітектури характерне поєднання різноманітних стилів. Зразком такого поєднання є величезний собор Святого Павла, який було споруджено в 1675–1710 рр. за проектом **Кристіфера Рена**. Головний фасад собору виконано в стилі бароко.

Найвагоміший внесок Англії в архітектуру XVIII ст. — це пейзажний парк, який ще називають *англійським*. На відміну від чіткої геометрії французького парку, в англійському вабить ілюзія недоторканості природного середовища. Найкращі пейзажні парки в Англії

А. Ватто. Жиль.
1718–1719 рр.

Дж. Рейнольдс.
Портрет Сари Сіддонс.
1783–1784 рр.

Палац Сан-Сусі в м. Потсдамі
(Німеччина). Сучасне фото

створені *Вільямом Кентом*. Він прикрашав їх скульптурами й павільйонами. Особливо вражали відвідувачів штучні руїни, які нагадували про минулі героїчні часи.

Яскравим зразком німецького рококо є *палац Сан-Сусі* (з фр. без турбот) у передмісті Берліна — м. Потсдамі. Він збудований у 1745–1747 рр. за проектом архітектора *Георга Кнобельсдорфа* для короля Пруссії Фрідріха II. Величезні вікна й двері робили стіни палацу майже прозорими. Скульптури, меблі, дзеркала, розписи утворюють цілісний ансамбль, який налаштовує на безтурботне сприйняття світу.

Європейській музиці в XVII — першій половині XVIII ст. притаманний стиль бароко. Чи не найповніше барокову ідею синтезу мистецтв утілює опера. З'являються й інші музичні жанри — сюїта, соната, ораторія, прелюдія, увертюра тощо. Увійшли в моду придворні оркестри.

Поняття «музика бароко» об'єднує таких різних композиторів, як Антоніо Вівальді, Георг Фрідріх Гендель, Йоганн-Себастьян Бах та ін.

Антоніо Вівальді (1678–1741) передав у музиці невичерпне розмаїття життя природи — подих вітру, шум дощу, спів птахів. Його концерт для скрипки з оркестром «Пори року. Зима. Весна. Літо. Осінь» відтворює мінливість природи, звеличує її красу й досконалість.

Георг Фрідріх Гендель (1685–1759) написав понад 40 опер: «Ринальдо», «Орlando», «Ксеркс», «Юлій Цезар» та ін. Життя композитора було пов'язане з оперними театрами в містах Ганновері (Німеччина) і Лондоні. Він писав також концерти для оркестру. Особливо відомі його концерти «Музика на воді», «Музика для феєрверку», які виконувались у літніх театрах.

Йоганн-Себастьян Бах (1685–1750) сформувався як композитор під впливом німецької Реформації й написав чимало протестантських хоралів.

Е. Хаусман.
Й.-С. Бах. 1748 р.

Його творча спадщина складається з 1000 творів. Це вокально-драматичні хорали, твори для органа, клавіру, флейти, віоли, лютні. Для оркестру Й.-С. Бах написав 6 «Бранденбурзьких концертів», 4 сюїти, концерти для скрипки з оркестром. Крім того, митець удосконалив будову органа й клавіру.

Творчість Г. Ф. Генделя й Й.-С. Баха завершує добу бароко в музиці.

Подальший розвиток музики пов'язаний з епохою Просвітництва. Її відкриває музика віденської школи, представлена такими іменами, як Франц Йозеф Гайдн і Вольфганг Амадей Моцарт.

Франц Йозеф Гайдн (1732–1809) – перший серед корифеїв музики відмовився від традиційної подорожі до Італії, знайшовши свій стиль на батьківщині. Камерна музика, створена у формі струнного квартету, численні симфонії, ораторії («Створення світу», «Пори року») принесли йому світову славу. Хоча симфонічні твори писали й до Ф. Й. Гаїдна, уважають, що саме він відкрив нову епоху в розвитку жанру симфонії.

Багатою й різноманітною є творча спадщина **Вольфганга Амадея Моцарта** (1756–1791). Це 16 опер, майже 50 симфоній, концерти для клавесіна з оркестром, скрипки з оркестром, для флейти, кларнета, фагота тощо. Музичні здібності В. А. Моцарта стали очевидними ще в ранньому дитинстві, перші твори композитор написав у 5 років.

Його талановиті опери («Чарівна флейта», «Весілля Фігаро», «Дон Жуан») донині є окрасою світових оперних театрів. Своєрідним епілогом творчості композитора став безсмертний «Реквієм».

Б. Крафт.
Посмертний портрет В. А. Моцарта.
1819 р.

5. Зміни в повсякденному житті

Наука, література й мистецтво справили неабиякий вплив на життя тогочасного суспільства. Освічені люди об'єднувалися за інтересами в різні гуртки й літературні салони. Перші такі салони з'явилися у Франції ще в першій половині XVII ст. Часто провідна роль у них належала освіченим жінкам. Метою зібрань було розвивати гармонійну особистість, мову, ораторські здібності, сприяти зміні негативних звичок у повсякденному житті тощо. Салон давав можливість проявитися обдарованим людям, яких потім підтримували меценати, сприяючи розвитку їхнього таланту. У салонах утворився окремий етикет із відповідними манерами поведінки. Добре вихована людина ніколи не виявляла привселюдно свої почуття й емоції. Навіть чоловік і дружина мали поводитися на публіці стримано.

Повсякденне життя аристократів складалося з прогулянок, балів, урочистих прийомів, відвідання вистав і виставок, полювання. Довкола палаців вельмож закладали сади й парки. Модним став англійський парк, який створював ілюзію незайманості природи.

Нижчі верстви суспільства не брали участі в суспільно-культурному житті й не насолоджувалися його здобутками. Вони тяжко працювали й задовольнялися вишукані потреби знаті. При цьому вельможі вважали, що зробили для простолюду все, що від них залежало.

Просвітництво, раціоналізм, класицизм, рококо, «музика бароко»; Томас Гоббс, Джон Локк, Франсуа Вольтер, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Жан Д'Аламбер, Ісаак Ньютон, Готфрід Лейбніц, Ніколя Пуссен, Жан Лафонтен, Йоганн Вольфганг Гете, Йоганн Фрідріх Шиллер, Антуан Ватто, Антоніо Вівальді, Йоганн-Себастьян Бах, Франц Йозеф Гайдн, Вольфганг Амадей Моцарт.

1. Що спричинило появу ідей Просвітництва?
2. Чиї інтереси обстоювали просвітники?
3. Як просвітники розуміли «природне право людини»?
4. Яких композиторів об'єднує поняття «музика бароко»? Чому?
5. Які суттєві ознаки класицизму? Як основні ідеї просвітників пов'язані з характерними особливостями класицизму?
6. Який стиль називається *рококо*? У яких країнах він почав утверджуватися?

7. Визначте, як просвітники оцінювали роль релігії в суспільстві. Чому? Обґрунтуйте свої висновки.
8. Як ви вважаєте, чи можна висловом В. Шекспіра: «Весь світ — театр, а люди в ньому — актори» охарактеризувати етап суспільного й політичного життя XVII–XVIII ст.? Обґрунтуйте свою думку.
9. Як ви вважаєте, чи вплинула Англійська революція на зародження Просвітництва в Англії? Обґрунтуйте свою думку.

Подискуйте

10. Багато героїв літературних творів XVII–XVIII ст. вирушають у мандри. З якою метою?
11. Поміркуйте, які ідеї та прагнення просвітників актуальні й сьогодні.

§ 25. Освічений абсолютизм

Пригадайте

1. Яку війну можна назвати *першим європейським збройним протистоянням*? У чому полягають причини цього конфлікту? Назвіть його наслідки для країн Європи. У якому документі вони були закріплені?
2. У чому полягає особливість територіального устрою Німеччини?
3. У чому полягає особливість церковного життя Німеччини?
4. Який документ засвідчив тезу: «Чия влада — того й віра»? Які основні положення цього документа?

1. Пруське королівство

У XVIII ст. в деяких європейських країнах набуло поширення явище, яке відоме в історії як **освічений абсолютизм**. Це була спроба пристосувати абсолютизм до нових умов, спираючись на ідеї просвітників. Найяскравіші приклади освіченого абсолютизму — правління Фрідріха II в Пруссії, Марії-Терезії та Йосипа II в Австрійській монархії, Катерини II в Росії.

У ранній Новий час поступово відбувається піднесення окремих земель Священної Римської імперії. З-поміж них особливо вирізняється Бранденбург,

Освічений абсолютизм — політика абсолютизму в деяких європейських країнах у XVIII ст. Її змістом було знищення або перетворення «згори» застарілих феодальних порядків.

який з 1415 р. належав династії Гогенцоллернів. На початку XVII ст. вони приєднали до своїх володінь Пруссію й території в районі Нижнього Рейну.

Засновником Прусьсько-Бранденбурзької держави можна справедливо вважати курфюрста **Фрідріха Вільгельма** (1640–1688), який створив централізовану систему управління й постійну армію. Його син, Фрідріх III, отримав згоду імператора на перетворення Пруссії на королівство. Він став першим пруським королем і зійшов на трон під іменем Фрідріха I. Обряд коронації відбувся **18 січня 1701 р.** в м. Кенігсберзі (нині м. Калінінград на території Росії). Так виникло Пруське королівство. Фрідріх I утримував блискучий двір, опікувався наукою й мистецтвом, заснував університет у Галле, Академію мистецтв, а також Академію наук, яку очолив видатний учений Готфрід Лейбніц.

Наступний пруський король **Фрідріх Вільгельм I** (1713–1740), який управляв у дусі абсолютизму, перетворив Пруссію на могутню державу із сильною армією й бюрократичним апаратом. Наприкінці правління Фрідріха Вільгельма I пруська армія налічувала майже 90 тис. вояків при населенні 2,5 млн осіб. По суті, уся держава працювала на армію. Більшість офіцерських і цивільних посад належала дворянам. У своїх маєтках вони були повновладними господарями над кріпосними селянами.

АВСТРІЙСЬКА МОНАРХІЯ ГАБСБУРГІВ і БРАНДЕНБУРЗЬКО-ПРУСЬСЬКА ДЕРЖАВА у XVIII ст.

Основу економіки Пруссії становило сільське господарство, продукція якого, передусім зерно, вивозилася за кордон. Важливу роль відгравала колонізація нових земель. Заохочувався розвиток промисловості, що працювала переважно на армію. Бюргерство було усунуте від участі в політичному житті країни.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Фрідріх Вільгельм I був страшенним скнарою, ненавидів розкіш, багатство, що розквітали при королівському дворі. Він уважав, що все це призводить до руйнування держави. Король твердив, що справжній німець не мусить бути освіченим, а всі вчені мужі — дурні. Його сучасники переповідають, що Фрідріх Вільгельм I навіть погрожував закрити Берлінську академію наук, а видатного філософа Готфріда Лейбніца вважав абсолютно непотрібною людиною, яка непридатна навіть для того, щоб стояти на варті. Загалом король зневажливо ставився до вчених і письменників, за що отримав прізвисько «фельдфебель на троні». В історію він увійшов як «солдатський король».

2. Нова державна політика Фрідріха II

А. Графф.
Фрідріх II
Великий. 1781 р.

Впливовою європейською державою Пруссія стала за правління **Фрідріха II Великого** (1740–1786). Він був зовсім не схожий на свого батька — Фрідріха Вільгельма I. Новий король здобув добру освіту, знав кілька мов, був обізнаний з філософією Просвітництва, захоплювався літературою, грав на флейті.

На початку свого правління Фрідріх II здійснив судову реформу й провів значну роботу з кодифікації законодавства. Усе це сприяло зміцненню абсолютизму. Однак освічений абсолютизм Фрідріха II мав певні особливості. Король правив одноосібно, без міністрів. Єдиною опорою держави він уважав дворянство й захищав його інтереси. Побоюючись утратити підтримку дворянства, Фрідріх II не поспішав скасовувати кріпосне право, хоча й провів деякі реформи, спрямовані на полегшення становища селянства. Було видано укази, які забороняли поміщикам забирати в селян землю.

Як і його попередники, Фрідріх II приділяв значну увагу армії. Він створив 200-тисячну найману армію, яка славилася залізною дисципліною й уважалася найсильнішою в Європі. На її утримання витрачалося 2/3 державного бюджету. Майже вся Пруссія працювала на армію, що стимулювало розвиток виробництва за принципом державних замовлень. Держава сприяла створенню нових мануфактур через надання власникам фінансової допомоги. Тут зобов'язували безоплатно працювати ув'язнених і підлітків із сиротинців. Тільки в Берліні налічувалося 65 ткацьких мануфактур, на яких трудилося 15 тис. робітників.

За правління Фрідріха II було скасовано внутрішні митниці, заохочувався експорт готових виробів і заборонялося вивезення сировини. Натомість сут-

тево обмежувався імпортом товарів. Отже, Фрідріх II дотримувався політики меркантилізму.

У Пруссії було введено обов'язкову початкову освіту. Учителями здебільшого були колишні військові, не дуже освічені, проте добре навчені карати учня. У релігійних питаннях король відзначався віротерпимістю. Було підтверджено свободу віросповідання й заборонено процеси проти відьом.

Приватне життя монарха протікало у зведеному ним у 1745 р. палаці Сан-Сусі. Тут він написав кілька історичних і філософських праць і навіть музичних творів. Його двір відвідало чимало провідних письменників і філософів, зокрема Вольтер.

Основним супротивником Пруссії була імперія Габсбургів, яка намагалася завадити Фрідріху встановити панування над німецькими князівствами. У 1756 р. оформився союз Австрійської монархії з Францією, до якого приєдналися Росія, Саксонія, Польща та Швеція. Тоді Фрідріх II вступив у союз з Англією й розв'язав **Семилітню війну (1756–1763)**. Він виявив себе талановитим полководцем і здобув кілька перемог над австрійськими й французькими військами. Однак у битві з російською армією під Кунерсдорфом пруське військо було розгромлене. У 1760 р. російські війська вступили до Берліна. Від остаточного розгрому Пруссію врятувало воцаріння на російському троні Петра III, який припинив війну. Як наслідок, Пруссія зберегла захоплену раніше в австрійських Габсбургів багату Силезію. Важливим досягненням Фрідріха II стало приєднання Західної Пруссії внаслідок першого поділу Польщі.

За правління Фрідріха II Пруське королівство стало великою державою, яка по праву претендувала на провідне місце серед європейських країн.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1768 р. З «Політичного заповіту» Фрідріха II

Я жив філософом і хочу бути похованим таким, без пишноти, без розкоші... у Сан-Сусі, на верхній терасі, у гробниці, яку я сам приготував...

Я ніколи не був ні скупим, ні багатим... На державні доходи я дивився як на свяطينю, торкнутися якої не може жодна нечестива рука... моє правління... не порушувало спокою моєї совісті, і я не злякався б дати про нього відкритий публічний звіт...

Мої останні бажання... спрямовані на благоустрій держави... хай буде вона завжди керована справедливо, мудро й несхибно...

- Як ви вважаєте, чи був Фрідріх II «освіченим монархом»?
- Як, на вашу думку, оцінив би цей заповіт Вольтер?

3. Володіння австрійських Габсбургів

Австрійська монархія Габсбургів виникла в процесі об'єднання чеської й угорської держав та австрійських земель упродовж XVI – першої чверті XVII ст. Після Вестфальського миру австрійські Габсбурги, крім своїх спад-

Герб династії Габсбургів

кових земель — Австрії, Штирії, Каринтії, Крайни, Тироля, володіли також Чехією, Моравією, Силезією, Словаччиною, північно-західною частиною Угорщини, Хорватією. До того ж їм належали й невеликі володіння в Південно-Західній Німеччині. З 1438 р. Габсбурги незмінно посідали трон імператорів Священної Римської імперії.

Після завершення Тридцятилітньої війни увага австрійських Габсбургів була прикута до східних кордонів, де на них знову чигала турецька небезпека. Аж до кінця XVII ст. турки мали перевагу, а їхні володіння простягалися до Будапешта й Карпатських хребтів, займаючи більшу частину Угорщини. Неодноразово виникала загроза й столиці монархії — Відню. У 1683 р. велике турецьке військо взяло місто в облогу й відступило тільки завдяки вчасній підмозі польського короля Яна Собеського. Після цього Габсбурги поступово почали відвойовувати в турків угорські землі. Війна з Туреччиною завершилася в **1699 р.** підписанням *Карловацького мирного договору*. Згідно з його положеннями, до монархії Габсбургів відійшла Хорватія, частина Словенії, а також майже повністю Угорщина й Трансильванія. У XVIII ст. Австрійська монархія, іноді в союзі з Росією, продовжувала воювати з турками за нові території.

Наприкінці XVII ст. Австрійська монархія Габсбургів була чи не найбільшою європейською державою. Зрозуміло, що її територію заселяли різні народи, об'єднані владою одного монарха: австрійці, німці, угорці, румуни, італійці, кілька слов'янських народностей, серед яких були чехи, словаки, хорвати та ін. Народи імперії розмовляли різними мовами, дотримувалися своїх звичаїв і традицій. Однак основні посади в державі обіймали австрійці. Панівне становище займала католицька церква. Протестанти вважалися ледь не державними злочинцями: для ведення торгівлі їм був потрібен особистий дозвіл імператора, а селян-протестантів віддавали в рекрути. Значного поширення протестантське віросповідання набуло в Трансильванії й Угорщині. Віденський двір поводився з Угорщиною як з підкореною провінцією.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Під час австро-турецької війни деякі угорські вельможі намагалися звільнити свою батьківщину з-під влади Габсбургів. До таких належав і молодий угорський граф Імре Текелі, який очолив рух противників Габсбургів — куруців. У 1678 р. загони куруців зробили спробу захопити Мукачівський замок (нині — територія Закарпатської області України), але після чотириденної облоги були змушені відступити: на той час у замку перебувала вдова трансильванського князя Ференца I Ракоці — красуня Ілона Зріні. З'ясувалося, що Імре Текелі давно кохає цю вродливу й освічену жінку й мріє з нею одружитися. Та проти їхнього шлюбу виступав австрійський королівський двір. Однак граф Текелі виявився наполегливим, і Габсбургам довелося поступитися. Грандіозне весілля 39-річної Ілони Зріні й 25-річного Імре Текелі відбулося в червні 1682 р. в Мукачівському замку. Після одруження граф Текелі в

союзи з турецьким султаном продовжував боротьбу проти Габсбургів, звільнивши значну частину угорських і словацьких земель. Та вічна дружба з турками не склалася: вони взяли Текелі в полон і згодом переправили до Стамбула. Вірна дружина Ілона Зріні впродовж 1685–1688 рр. боронила Мукачівський замок від австрійських військ, ставши символом жіночої відданості й мужності.

На початку XVIII ст. австрійські Габсбурги взяли активну участь у війні за «іспанську спадщину» (1701–1714). У результаті до монархії Габсбургів було приєднано Іспанські Нідерланди, а також італійські землі — Неаполь, Сардинію, Мілан і Ломбардію.

Водночас жорстока політика щодо протестантів спричинила визвольну війну угорського народу **1703–1711 рр.**, яку очолив син Ілони Зріні — **Ференц II Ракоці**. Головною метою повсталих куруців було повалення в Угорщині влади Габсбургів. Війна завершилася укладенням мирного договору, згідно з яким Угорщина формально зберегла свою самостійність у складі монархії Габсбургів: угорці отримали свободу віросповідання й право обіймати вищі адміністративні посади.

Австрійська монархія була загалом аграрною країною, 80 % населення якої становили селяни. У західних областях (власне в Австрії, Штирії, Крайні) селяни були вільними й сплачували за землю натуральну чи грошову ренту. В інших регіонах поміщицьке господарство ґрунтувалося на праці селян на панщині. Так, у Чехії панщина становила 3–4 або й більше днів на тиждень.

Основними галузями промисловості залишалися гірнича справа, металургія, а також галузі, що задовольняли потреби армії та імператорського двору. Перша централізована мануфактура була заснована у Відні в 1676 р. Вона виготовляла венеційське скло, шовкові тканини, майоліку. На слов'янських та угорських землях почали селитися численні колоністи, переважно німці. Найбільш економічно розвиненими були Австрія й Чехія.

Незважаючи на прагнення Габсбургів посилити свою владу й зміцнити абсолютизм у провінціях, очолюваних губернаторами, надалі зберігалися станово-представницькі зібрання, що склалися з місцевої знаті, духовенства й виборних осіб від найбільших міст.

4. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II

Однією з найвидатніших постатей династії Габсбургів була Марія-Терезія, старша донька імператора Священної Римської імперії Карла VI. Вона відзначалася винятковою освіченістю, богобоязливістю, знала кілька мов. Офіційно Марія-Терезія була тільки дружиною

А. Ман'єкі.
Ференц II Ракоці.
1705 р.

Невідомий художник.
Марія-Терезія.
XVIII ст.

імператора Священної Римської імперії Франца Лотаринзького і як ерцгерцогиня австрійська мала титул королеви Угорщини й Чехії. Насправді ж у її руках була зосереджена вся влада в Австрійській монархії, а її чоловік займався питаннями економіки.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Коли 1740 р. помер батько Марії-Терезії, то саме вона мала успадкувати владу в Австрії, Чехії й Угорщині. Однак деякі європейські держави забажали скористатися із ситуації й розширити за рахунок Габсбургів свої володіння. Пруський король Фрідріх II разом з курфюрстом Баварії напали з півночі й заходу, а іспанці та венеційці — з півдня. У 1741 р. ворожі загони вже знаходилися на австрійській території й захопили Прагу. Здавалося, що монархію австрійських Габсбургів ось-ось буде розділено. У цій важкій ситуації Марія-Терезія, яку на той час уже було короновано угорською короною, звернулася до Державних зборів Угорщини. На зборах угорці з вигуками: «Віддамо наше життя й кров за нашу королеву» проголосували за надання Марії-Терезії військової підтримки. Поява угорських вояків стала переломною в бойових діях. Ворога було витіснено, і, згідно з укладеним перемир'ям, до Пруссії відійшла тільки частина Силезії.

За правління **Марії-Терезії** (1740–1780) та її сина **Йосипа II** (1780–1790, із 1765 р. правив разом із матір'ю) було проведено ряд реформ, які мали перетворити монархію Габсбургів на централізовану державу з добре розвинутою економікою, досконалою системою адміністративного управління, боєздатною армією.

Реформи були проведені в усіх сферах матеріального й духовного життя. Марія-Терезія дослухалася до діячів Просвітництва, відбираючи з їхніх ідей раціональне зерно. Йосип II пішов ще далі й проводив реформи навіть у супереч волі дворянства й духовенства.

Державні перетворення Марії-Терезії розпочалися з військової реформи. У 1748 р. в країні було запроваджено новий порядок військового набору, що проводився за спеціальними списками в новостворених військових округах. Рекрутська служба ставала позитивною. Судова реформа підпорядкувала всі суди державі, обмеживши в такий спосіб свавілля сеньйорів щодо селян. У 1768 р. було розроблено новий кримінальний, а також цивільний кодекси.

Невідомий художник.
Йосип II Габсбург.
XVIII ст.

Згодом було оголошено про обмеження застосування смертної кари та відміну катувань; видано закон про загальний податок, який мали сплачувати навіть дворяни й церква. У зв'язку з цим було проведено загальний перепис населення. У 1775 р. практично ліквідували внутрішнє торгове мито, натомість збільшувалося мито на товари, що вивозилися з країни.

У західних австрійських землях також відбулися зміни, які сприяли централізації державного управління: запроваджено Державну раду, придворну державну канцелярію та міністерства. Області було поділено на округи, у яких з'явилися урядові чиновники для збирання податків.

Важливі зміни відбулися у сфері освіти. У 1774 р. Марія-Терезія започаткувала систему загальної шкільної освіти. Було засновано народні школи для простих людей, ремісничі й сільськогосподарські училища, реформовано гімназії, відкрито університети, гірничі й торгові академії, мистецькі навчальні заклади. Університети звільнялися від впливу єзуїтів. Замість церковної запроваджувалася державна цензура.

Під час свого правління Йосип II, який успадкував від батька трон імператора Священної Римської імперії, намагався реформувати застарілі феодальні установи монархії Габсбургів, проводив політику протекціонізму, заохочував розвиток мануфактур. Упродовж 1781–1785 рр. він скасував особисту залежність селян. Імператор обмежив самостійність католицької церкви, закрити чимало монастирів, частково секуляризував церковне майно. У 1781 р. він видав едикт про свободу віросповідання.

Намагаючись зміцнити свою владу, Йосип II запровадив єдину централізовану систему управління, а німецьку мову проголосив державною.

Отже, реформи Марії-Терезії та Йосипа II були спрямовані на посилення абсолютної монархії та пожвавлення економічного життя держави. Щоправда, авторитарно-бюрократичні методи правління Йосипа II призвели до заворушень на національних окраїнах імперії.

5. Українські землі в складі Австрійської монархії Габсбургів

У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі австрійські Габсбурги приєднали до своїх володінь Східну Галичину. Новоприєднані українські землі разом із польськими утворили Королівство Галичини й Лодомерії з центром у Львові. Через два роки Габсбургам дісталася також Буковина. Якийсь час Буковиною управляла австрійська військова адміністрація, а в 1787 р. її було приєднано до Галичини. Задовго до 1772 р. частиною Австрійської монархії Габсбургів стало Закарпаття, яке з XI ст. було невід'ємною складовою Угорського королівства.

Більшість населення новоприєданого регіону становили українці, також тут жили поляки, євреї, угорці й румуни. Ще за часів середньовіччя сюди почали переселятися німці.

Основною галуззю економіки українських земель у складі Австрійської імперії було сільське господарство. Розвивалося традиційне ремісничє виробництво — ткацька, шкіряна, деревообробна й соляна галузі. Однак ремісничі вироби не могли конкурувати з товарами, які завозилися з Австрії й Чехії. Загалом українські землі були відсталим аграрним регіоном, звідки в імперію постачали продукцію сільського господарства й сировину.

Реформи Марії-Терезії та Йосипа II стосувалися й українських земель Австрійської монархії. Завдяки освітній реформі імператриці навчання в початкових школах почали проводити рідною мовою. Йосип II звільнив селян від особистої залежності, зобов'язавши поміщиків не захоплювати їхні землі. Панщина становила 30 днів на рік. Судочинство над селянами перейшло від поміщиків до державних службовців.

Йосип II намагався боротися з лихварством, яким займалися переважно євреї. Їх заохочували брати землю й вести сільське господарство. Єврейське населення отримало такі ж права, як інші народи: дозволялися відправи в синагогах, було скасовано обов'язок носити спеціальний одяг й сплачувати податок за переміщення територією імперії.

Своїм указом (патентом) Йосип II урівняв у правах католиків, протестантів (лютеран і кальвіністів) і греко-католиків, заборонив уживати принизливу назву «уніат». Церква була підпорядкована державі, священнослужителі стали державними службовцями. Віруючі всіх церков набули рівних прав щодо призначення на державну службу, навчання у вищих навчальних закладах, можливості купувати й продавати землю.

У 1774 р. у Відні при церкві Святої Варвари було засновано греко-католицький навчальний заклад для підготовки духовенства — «Барбареум». Згодом у Львові відкрилася греко-католицька семінарія. У 1784 р. у Львові було закрито єзуїтську академію й поновлено діяльність Львівського університету (при ньому в 1787–1809 рр. працював Руський інститут). У 1808 р. було поновлено Галицьку митрополію.

Отже, реформи Марії-Терезії та Йосипа II створили сприятливі умови для економічного й культурного розвитку західноукраїнських земель, однак наступники престолу фактично знищили ці перетворення.

Освічений абсолютизм, Семилітня війна, Карловацький договір; 1525, 1699, 1756–1763; Фрідріх Вільгельм I, Фрідріх II, Марія-Терезія, Йосип II.

1. Покажіть на карті західноукраїнські землі, які входили до складу Австрійської імперії.
2. Покажіть на карті територію Пруссії та землі, які вона отримала згідно з першим поділом Польщі. Як це вплинуло на її становище серед країн Європи?

3. Назвіть реформи, які були проведені австрійськими Габсбургами.
4. Назвіть причини перетворення Пруссії на велику європейську державу.

5. Вольтер писав про Фрідріха II та його батька: «Я вважаю, що важко знайти настільки несхожих між собою монархів, як ці двоє». Порівняйте особисті якості й політику Фрідріха Вільгельма I та Фрідріха II. Хто, на вашу думку, зробив для Пруссії більше? Обґрунтуйте свої висновки.

§ 26. Росія в другій половині XVIII ст.

Пригадайте

1. Поясніть, що таке *двірцеві перевороти*.
2. Чому XVIII ст. в історії Росії називають «жіночим»?
3. Як Катерина II стала імператрицею? Чи мала вона право на престол?

4. Які верстви населення були зацікавлені в дворцевих переворотах? Обґрунтуйте свою думку.
5. Представники якої династії правили в Росії? Чи належали до неї Катерина II та її нащадки?

1. Дворцеві перевороти

Петро I помер 28 січня 1725 р. Кому він хотів заповісти державу, залишилося загадкою. Адже єдиний його син, царевич Олексій, був звинувачений у державній зраді й у 1718 р. страчений.

За допомогою гвардійських полків і соратників Петра I на престол було зведено **Катерину I** (1725–1727). З цього часу в Росії починається доба *дворцевих переворотів* — зміна влади, що здійснювалася вузьким колом придворних і гвардійцями.

Оскільки Катерина I не була здатна управляти країною, влада фактично зосередилася в руках князя *О. Меншикова* та створеної ним Верховної таємної ради, яка обмежувала дії імператриці. У травні 1727 р. Катерина I померла, і трон, згідно з її заповітом, перейшов до 11-річного **Петра II** (1727–1730). Усюдишущий О. Меншиков хотів одружити імператора зі своєю донькою Марією, однак цього разу його зумів не тільки обійти, а й усунути Іван Долгорукий. Князь О. Меншиков потрапив у немилість і був заарештований. Слідство виявило величезні масштаби крадіжок і хабарництва О. Меншикова. Після цього його з родиною було відправлено на заслання до сибірського с. Березова.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Після арешту всі багатства О. Меншикова було конфісковано. Колишній усеїсильний вельможа поїхав до с. Березова нічим і бідним. Коли в дорозі померла його дружина, яму для поховання О. Меншиков вигрібав руками. Через півроку проживання в с. Березові від віспи померла старша донька Марія, двох інших дітей він дивом викував. О. Меншиков помер у 1729 р. Колишнього генераліссимуса й адмірала поховали без гарматного салюту й належних почестей біля збудованої ним церкви.

У січні 1730 р. Петро II захворів на віспу й помер. З його смертю настала династична криза, бо прямих спадкоємців Петра I по чоловічій лінії не залишилося. Верховна таємна рада вирішила посадити на трон удову небагатого курляндського герцога, Анну Іоанівну, яка була племінницею Петра I, тобто донькою його старшого брата-співправителя Івана Олексійовича. Члени Верховної таємної ради запропонували Анні Іоанівні підписати так звані кондиції, тобто умови вступу на трон, які передбачали обмеження влади монарха.

Підписавши «кондиції», Анна Іоанівна прибула до Москви на коронацію. Тут дворяни почали вимагати, щоб вона прийняла повноцінну самодержавну владу. Спираючись на прихильників самодержавства та гвардію, Анна Іоанівна зуміла здійснити дворцевий переворот, який завершився публічним знищенням «кондицій» і розпуском Верховної таємної ради.

О. Антропов.
Єлизавета I.
Середина XVIII ст.

У роки правління **Анни Іоанівни** (1730–1740) більшість важливих посад в країні обійняли прибалтійські німці. Дехто з них служив ще Петру I, а дехто приїхав з імператрицею. Вирішальний вплив на державні справи мав фаворит Анни Іоанівни, курляндський німець Ернст-Йоганн Бірон. Між її придворними постійно точилася боротьба за владу і царські милості.

У жовтні 1740 р. Анна Іоанівна померла, заповівши трон синові своєї племінниці, Іванові VI Антоновичу (1740–1741), який на той час був ще немовлям. Регентом (опікуном) при ньому став Бірон. Та вже в листопаді 1740 р. фельдмаршал Б. К. Мініх здійснив дворцевий переворот — заарештував Бірона й ув'язнив його в Петропавловській фортеці, а владу передав матері Івана VI. Однак у ніч з 24 на 25 листопада відбувся новий дворцевий переворот. З допомогою солдатів гвардійського Преображенського полку трон захопила донька Петра I — **Єлизавета I** (1741–1761).

З приходом до влади Єлизавета Петрівна поновила повноваження сенату як вищого державного органу. У країні зменшилися податки з населення, однак зросли ціни на сіль і вино, продаж яких був монополією держави. Крім того, Єлизавета призупинила виконання смертних вироків, але надала дворянам більші права щодо залежних селян. В Україні Єлизавета I відновила гетьманство. Гетьманом став К. Розумовський.

Основним напрямом зовнішньої політики Єлизавети I стало протистояння між Росією та Пруссією. У 1756 р. Росія в союзі з Францією та Австрією вступила у війну проти пруського короля Фрідріха II. У результаті бойових дій російські війська окупували Східну Пруссію. Повному розгрому військ Фрідріха II завадила смерть Єлизавети I.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1760 р. Французький дипломат Жан-Луї Фав'є про Єлизавету I

(...) За її добротою й гуманністю... нерідко ховаються погорда, пиха, подеколи навіть жорстокість, однак найбільше — підозрливість. Винятково ревнива до своєї величі й верховної влади, вона легко лякається всього, що може загрожувати їй зменшенням чи поділом цієї влади... Однак імператриця Єлизавета чудово володіє мистецтвом прикидатися... Вона в жодному разі не дозволяє керувати собою якійсь одній особі, міністру чи фавориту, однак завжди наголошує, буцімто ділить із ними свої милості й свою удавану довіру (...).

- У чому виявляється суперечливість характеру Єлизавети I?
- Чим зумовлена її обережність?

Спадкоємцем Єлизавети став її племінник (син сестри Анни) **Петро III** (1761–1762). Він був щирим прихильником Фрідріха II й поспішив укласти з ним мир. Також Петро III виявився непередбачуваним у внутрішній політиці. У 1762 р. він звільнив своїм маніфестом дворян від державної служби.

Було також видано указ про секуляризацію церковних володінь. Імовірно, що готувалися й інші радикальні зміни, однак їм не судилося збутися. Дружина імператора, Катерина Олексіївна, очолила змову, і 28 червня 1762 р. Петра III позбавили престолу. Через тиждень колишнього імператора було вбито. Цей дворцевий переворот приніс владу Катерині Олексіївні. На російський трон вона зійшла під іменем **Катерини II** (1762–1796). Епоха дворцевих переворотів закінчилася. Настала «золота доба» Катерини II.

2. «Освічене» правління Катерини II

Із воцарінням у 1762 р. Катерини II розпочалася нова сторінка російської історії, позначена вагомими досягненнями як у зовнішній, так і у внутрішній політиці.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Повне ім'я імператриці — Софія-Фредеріка-Августа, герцогиня Ангальт-Цербська. Вона народилася 21 квітня 1729 р. у м. Штеттині (нині м. Щецин на півночі Польщі). Її батько, князь Крістіан-Август, був пруським генералом і командував полком, розквартированим у цьому місті. Дитинство Софії-Фредеріки-Августу пройшло переважно в Штеттинському замку. Вона росла жвавою, балакучою, в іграх прагнула бути лідером. Свого майбутнього чоловіка вперше побачила в 10-річному віці.

На початку 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна запросила Софію-Фредеріку-Августу разом із матір'ю до Росії. І мати, і донька добре знали, для чого їдуть: Єлизавета I мала намір одружити дівчину зі своїм племінником — великим князем Петром, спадкоємцем російського трону. Відразу після прибуття до Росії наречена взялася за вивчення російської мови. Уже 28 червня 1744 р. її охрестили за православним звичаєм і нарекли Катериною Олексіївною. Через рік вона стала дружиною великого князя Петра. Однак стосунки між вінченосною парою були прохолодними. Тільки на дев'ятому році подружнього життя в них народився син, майбутній імператор Павло I.

За основу політичної програми Катерини II взято ідеї французького Просвітництва. Особливий вплив на неї справили праці Ш. Монтеск'є та його вчення про три види правління — республіку, монархію й деспотію. Імператриця була переконана, що для величезної Росії прийнятна тільки монархічна форма влади, тобто самодержавство. Роль монарха полягала в створенні фундаментальних законів, які охопили б усі найважливіші сфери життя й забезпечили правовий захист населення.

Ще одна важлива політична мета полягала в підготовці освічених підданих. Кожен підданий розглядався не просто як елемент державної машини, а як повноцінний член суспільства, що свідомо виконує свій обов'язок перед державою.

Невідомий художник.
Катерина II.
XVIII ст.

У перші роки правління Катерина II намагалася вдосконалити систему управління й зміцнити фінансове становище країни. У 1763 р. було проведено реформу сенату, унаслідок якої його поділили на 6 департаментів із чітко визначеними функціями. Катерина II також позбавила володінь православну церкву. Згодом було вирішено скликати Уложену комісію для розроблення нового законодавства. Для комісії Катерина II написала «Наказ» — спеціальний програмний документ.

До складу Уложеної комісії, що зібралася в 1667 р., було обрано понад 550 депутатів, які представляли різні групи населення. Робота комісії виявила неготовність більшості депутатів вирішувати загальнодержавні питання. Тому в грудні 1768 р. Катерина II розпустила Уложену комісію. Це був перший досвід відкритого обговорення питань державної ваги в Росії.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1764–1766 рр. З «Наказу» Катерини II

(...) 6. Росія є європейською державою (...).

9. Правитель є самодержавним; тому жодна інша, а тільки поєднана в його особі, влада не може діяти на обширах такої великої держави.

11. Будь-яке інше правління не тільки було б для Росії шкідливим, а й цілком спустошливим.

12. Інша причина та, що краще коритися законам одного володаря, ніж догоджати багатом.

34. Рівність громадян полягає в тому, щоб усі вони підкорялися одним і тим самим законам (...).

- Чому Катерина II вважала монархічну форму правління ідеальною для Росії?

Усупереч намаганням імператриці, становище нижчих верств населення погіршувалося. В епоху Катерини II 95 % населення країни становили селяни. На думку істориків, їхнє становище було найгіршим за всю історію Росії, «кріпосництво розвивалось углиб і вишир», що, по суті, суперечило ідеям Просвітництва.

У 1773 р. спалахнуло повстання під проводом *Омеяна Пугачова*. Він узяв ім'я імператора Петра III, який нібито дивом урятувався. Вирішальну роль у повстанні відіграли донські й уральські козаки, які прагнули набути статусу, що прирівнювався б до дворянського.

Повстання охопило чималу територію в Поволжі та Приураллі. Метою повсталих було створення «козацького царства», де козаки стали б першими людьми в державі. У своїх відозвах О. Пугачов обіцяв повернути старі звичаї, традиційний одяг, право на довгі бороди, а також знищити уральські металургійні заводи. Це підтримали селяни та робітники, представники інших народностей (башкири, калмики, татари, чуваші, мордвини). Однак у 1775 р. повстання було придушено, а О. Пугачова та кілька десятків його побратимів — страчено.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ в другій половині XVIII ст.

Невдалий досвід Уложеної комісії 1767–1768 рр., а також повстання О. Пугачова переконали Катерину II в необхідності продовження реформ. Уже в 1775 р. було видано маніфест, згідно з яким проголошувалося право вільного підприємництва для всіх категорій населення, окрім кріпаків. Того ж року було проведено нову губернську реформу. За основу поділу країни на губернії було взято території з населенням 300–400 тис. осіб. Спочатку виникло 25 губерній, а наприкінці правління Катерини II їх кількість зросла до 50. Губернії поділялися на повіти з населенням 25–30 тис. осіб. Одним із наслідків губернської реформи стало істотне збільшення кількості чиновників, що спричинило істотне зростання витрат на утримання бюрократичного апарату.

В останні роки правління Катерина II переймалася політичними подіями у Франції, пов'язаними з революцією 1789 р. Російська імператриця розірвала відносини з Францією. Вона закликала ізолювати Францію від інших європейських країн і навіть вирішила послати військо на допомогу антифранцузькій коаліції. Однак здійснити задумане не вдалося. У листопаді 1796 р. Катерина II померла.

3. Культура

Епоха Катерини II мала велике значення для культурного й духовного розвитку російського суспільства. Важливу роль у цьому поступі відіграла сама імператриця. Вона листувалася з просвітителями, займалася журналістикою, цікавилася науковими досягненнями, збирала колекцію живопису, що дала початок славнозвісному музею Ермітажу, заснувала в Петербурзі публічну бібліотеку.

У другій половині XVIII ст. було створено кілька закритих станових навчальних закладів, призначених передусім для дітей дворян. Це, зокрема, Сухопутний шляхетський корпус і Пажеський корпус, який готував дворян до придворної служби. Відкриття Смольного інституту шляхетних панянок дало поштовх жіночій освіті. З'явилися також професійно-художні училища: Танцювальна школа в Петербурзі, Балетна школа в Москві тощо. Першою державною школою живопису, архітектури й скульптури стала Академія мистецтв. Одним із найважливіших центрів освіти був Московський університет, створений 25 січня 1755 р. Згодом при ньому відкрилася Учительська семінарія — перший у Росії педагогічний навчальний заклад.

Упродовж 1782–1786 рр. було проведено шкільну реформу. Вона передбачала створення мережі народних училищ, які були подібні до середньої школи. У губернських містах відкривалися чотирикласні народні училища, а в повітових — двокласні. У народних училищах викладали математику, історію, географію, фізику, архітектуру, російську й іноземні мови. Їх поява була важливим кроком на шляху до створення в Росії системи шкільної освіти на класно-урочних засадах.

Провідним науковим центром була Петербурзька академія наук. Тут працювало багато європейських учених, серед яких видатний математик **Леона́рд Ейлер** (1707–1783). Його відкриття в галузі математичного аналізу, фізики й техніки справили значний вплив на розвиток тогочасної науки.

Фундатором російської національної науки вважають **Миха́йла Ломоно́сова** (1711–1765). Значні заслуги М. Ломоносова в галузі геології, фізики, хімії, астрономії та інших наук. Він цікавився гірничою справою, металургією, виробництвом скла, а також відродив у Росії мистецтво мозаїки. До найважливіших відкриттів М. Ломоносова належить закон збереження матерії й руху та виявлення ним атмосфери на планеті Венера.

Михайло Ломоносов.
Гравюра. 1757 р.

У другій половині XVIII ст. зроблено важливі технічні винаходи. Так, майстер одного з алтайських заводів **Іван Ползунóв** у 1765 р. збудував парову машину. Механік **Іван Кулі́бін** винайшов триколісний самокат (прототип велосипеда), семафорний телеграф, перший прожектор, протези для інвалідів тощо. Проте більшість його винаходів не знайшла широкого застосування.

Провідним напрямом у російській літературі другої половини XVIII ст. був класицизм (*М. Ломоносов, Д. Фонві́зін, М. Карамзі́н* та ін.). У 1756 р. в Петербурзі засновано державний театр.

Зимовий палац у м. Санкт-Петербурзі (Росія).
Сучасне фото

Пам'ятник Петру I
в м. Санкт-Петербурзі (Росія).
Сучасне фото

У роки правління Єлизавети Петрівни в архітектурі поширився стиль бароко. Його основним представником був італієць за походженням **Франческо Бартоломео Растреллі** (1700–1771). До його найвизначніших споруд належать: Великий палац у Петергофі, Єкатерининський палац у Царському Селі, собор Воскресіння Смоленського монастиря та Зимовий палац у Петербурзі. За проектами Растреллі в Києві було споруджено Андріївську церкву та Маріїнський палац.

У другій половині XVIII ст. в російському мистецтві утверджується класицизм. В архітектурі його фундаторами стали **Василь Баженов** та **Іван Стáров**. Найвизначніша споруда В. Баженова — Будинок Пашкова в Москві. Найбільш відомим творінням І. Старова є Таврійський палац у Петербурзі. З іменем **Матвія Казакóва** пов'язане зведення в Москві будівель сенату й університету.

Вплив класицизму помітний і в доробку скульпторів. Утверджується жанр світської скульптури. Талановитий майстер **Федот Шубін** створив галерею скульптурних портретів — М. Ломоносова, П. Рум'янцева та ін. Шедевром світової скульптури є пам'ятник Петру I у Петербурзі, відомий як «Мідний вершник», виконаний французьким митцем **Етьєном Фальконé**.

В образотворчому мистецтві найбільш поширеним був жанр історичного живопису.

Отже, російська культура доби Катерини II розвивалася в руслі як національних, так і загальноєвропейських традицій.

4. Повсякденне життя

Наслідуючи Катерину II, чимало багатих вельмож прагнули збирати власні колекції творів мистецтва, бібліотеки, створювати домашні театри й оркестри, листуватися з просвітниками, займатися благодійністю й навіть пробувати свої сили в літературній творчості.

Дворяни намагалися якнайшвидше полишити державну службу, аби зайнятися облаштуванням своїх маєтків і підприємництвом. Повернувшись у провінцію, вони зводили будинки, закладали парки за зразком закордонних,

фруктові сади й оранжереї. Більшість часу дворяни проводили на полюванні, улаштували різноманітні святкування й прийоми гостей.

Після губернської реформи 1775 р. суттєво збільшало чиновників — вихідців переважно із сімей дворян і духовенства, зрідка — городян. Чиновники брали хабарі й запобігали перед начальством, траплялися випадки розкрадання державних коштів. Вони мріяли заробити статок, придбати маєток і жити за рахунок селян.

У повсякденному житті й побуті купецтва переплелися нові й старі звичаї. Вони мали чималі статки, одягали пишне вбрання, демонстрували розкіш у побуті, прагнули наслідувати дворян і бути меценатами. Водночас можна було побачити старовинні шуби й кафтани, спостерігати прояви грубого норову, відсутність елементарної етики. Жінки носили як національне російське вбрання, так західноєвропейське. Кокошники поступово замінювали чепчиками зі стрічками, а традиційний одяг — мантильями й німецькими кофтинами. У моду входили корсети, хустки, шалі.

Скромну їжу багаті купці «чергували» із суворим дотриманням постів, закордонні солодощі й вина — з традиційними медами й квасами, прадавні ікони висіли поряд із німецькими дзеркалами, лавки ставили поруч з модними стільцями. Почали використовувати новий посуд — чашки з блюдцями, кавник. Наприкінці XVIII ст. з'явився самовар.

Побут селян майже не змінився. В особливо важких умовах жили робітники. Більшість із них жила в холодних, брудних і темних приміщеннях мануфактур. Спали там, де й працювали. Як і селяни, щодня пили квас, їли хліб, капусту, тетерю (тюрю). Чимало робітників харчувалося в трактирах, як правило, у борг господареві. Робочий день тривав 14–15 год. Мануфактури зазвичай були оточені шинками (кабаками), у яких виснажені робітники залишали останні копійки. За таких умов молодь не хотіла створювати сім'ї. Люди похилого віку, які вже не могли працювати, жебракували. За найменшу провину робітників били, заковували в кайдани, віддавали в рекрути, засиляли до Сибіру.

Імперія, дворцєві перевороти; 1762–1796, 1775, 1796–1801; Катерина I, Петро II, Анна Іоанівна, Єлизавета I, Петро III, Катерина II, Леонард Ейлер, Василь Баженов, Федот Шубін, Михайло Ломоносов; «освічене» правління.

1. Які ідеї просвітників узято за основу «освіченого» правління Катерини II?
2. Пригадайте, до яких наслідків призвела ліквідація Гетьманщини й руйнація Запорозької Січі.
3. Визначте напрямок зовнішньої політики Катерини II.

4. Покажіть на карті, які території на заході та півдні ввійшли до складу імперії за часів Катерини II.
5. Установіть відповідність між датою й подією.

1 1741–1761 рр.

А правління Катерини II

2 1773–1775 рр.

Б заснування Московського університету

3 1755 р.

В повстання О. Пугачова

4 1762–1796 рр.

Г правління Єлизавети I

6. У чому полягають особливості «освіченого» правління Катерини II?
7. Які чинники гальмували розвиток мануфактурного виробництва?

§ 27–28. Міжнародні відносини

Пригадайте

1. Коли стала формуватися система політичної рівноваги сил у Європі? Що вона передбачала?
2. Коли й унаслідок яких історичних подій було укладено Вестфальський мир?
3. Якими були основні положення Вестфальського миру?

1. Виникнення нових вузлів протиріч

Після Тридцятилітньої війни, унаслідок підписання Вестфальського миру, на провідні позиції в Європі виходять Франція та Швеція. Щоправда, Вестфальський мир зовсім не гарантував спокійне життя європейському суспільству. За підсумками Тридцятилітньої війни на континенті виникло кілька нових вузлів протиріч.

По-перше, у центрі Європи, на місці сучасної Німеччини, за умовами Вестфальського миру постало багато дрібних державних утворень. З одного боку, це врівноважувало претензії Франції та Австрійської монархії Габсбургів, а з іншого — викликало бажання скористатися слабкістю німецьких князів і в такий спосіб укріпити свої позиції.

По-друге, дедалі більші територіальні претензії Франції наштовхувалися на супротив Голландії, яка в цей час перебувала на вершині своєї могутності. У маленькій Голландії фактично зосереджувався фінансовий центр усієї Європи. Її багатства привертали увагу сусідів, передусім Франції. Та Голландія не збиралася йти на поступки. Використовуючи свої фінансові ресурси, вона всіляко підтримувала антифранцузьку діяльність.

Упродовж 1660–1670-х років XVII ст. Франція мала військові конфлікти з Голландією за Іспанські Нідерланди. Як результат, Франція приєднала до своїх володінь кілька великих міст і провінцію Франш-Конте, яка входила до складу Священної Римської імперії. А 1681 р. французький король Людовік XIV захопив ще й Страсбург.

По-третє, на другу половину XVII ст. припадає пік експансії Османської імперії в Європі, що намагалася використати Франція в боротьбі з Австрійською монархією Габсбургів.

2. Війна за іспанську спадщину

Територіальні претензії Людовіка XIV не на жарт стривожили європейське суспільство. З ініціативи Голландії формується антифранцузька коаліція, ідейним натхненником якої став очільник Голландії Вільгельм III Оранський. Завдяки його зусиллям до складу коаліції ввійшли Австрія, Іспанія, Бранденбург, Савоя, Швеція та Англія. У відповідь на це Людовік XIV 1688 р. розв'язав

Г. Ріго. Філіпп Анжуйський. 1700 р.

- Які елементи репродукції картини засвідчують, що перед нами претендент на королівський трон?

нову війну, яка велася не тільки в Європі, а й у Вест-Індії та Північній Африці й виявилася довготривалою.

Наштовхнувшись на опір об'єднаної коаліції, Людовік XIV звернувся по допомогу до Османської імперії, аби разом виступити проти Австрії. Відступати ніхто не збирався, і війна знекровлювала сили обох сторін. Нарешті в 1697 р. ворогуючі табори уклали мир. Уперше Франція не збільшила свої території, її експансії було покладено кінець. А ще через два роки було завершено війну з Османською імперією.

Однак основні учасники військового конфлікту не були задоволені результатом. Мир виявився хитким і вже скоро з'явився привід до розв'язання нової війни. У листопаді 1700 р. помер бездітний король Іспанії Карл II. На престол претендувало два кандидати: онук Людовіка XIV, Філіпп Анжуйський, і син імператора Леопольда I, австрійський ерцгерцог Карл. Ставка була величезною, бо, крім власне Іспанії та її володінь у Європі, ішлося про велетенську імперію в Новому Світі та колонії в інших частинах світу. Реалізація будь-якого варіанта могла змінити весь баланс сил у Європі на користь або Франції, або Австрії. Були й компромісні варіанти: розподіл спадщини між претендентами або передавання її комусь із них без права об'єднання зі своєю країною. Та обидві сторони, а особливо Франція, прагнули здобути все.

Зрештою Людовік XIV добився того, що Філіппа було проголошено іспанським королем і він утрачав право на французьку корону. Однак Людовік XIV проігнорував цю обставину, визнав право Філіппа на французький трон, увів свої війська в Іспанські Нідерланди й спробував управляти обома країнами.

Такі дії Людовіка XIV відновили діяльність антифранцузької коаліції і в **1701 р.** розпочалася **війна за іспанську спадщину**, яка охопила весь континент. Бойові дії велися в районі Рейну та в Іспанських Нідерландах, Північній Італії і на Піренеях. Жорстока війна йшла й на морі. У конфлікт було втягнуто й Новий Світ. Протистояння затягувалося й це вимагало від усіх учасників нових ресурсів і сил. Та в найважчій ситуації опинилася Франція, якій довелося воювати ледь не з усією Європою.

Нарешті 1713 р. в Утрехті було укладено мирний договір між Францією й Іспанією, з одного боку, та Англією, Голландією, Пруссією і Португалією — з іншого. Наступного року в Раштатті Франція підписала мирний договір зі Священною Римською імперією. Так у **1714 р.** було покладено кінець війні за іспанську спадщину. Згідно з умовами цих договорів, Філіпп залишився іспанським королем, однак відкрісся від претензій на французький трон. Франція вивела свої війська з Лотарингії, утратила частину своїх володінь у Північній Америці. Натомість австрійські Габсбурги отримали Неаполітанське коро-

лівство, Міланське герцогство й Ломбардію, Сардинію та колишні Іспанські Нідерланди. Англія закріпила свої позиції в Північній Америці, отримала контроль над стратегічно важливою протокою Гібралтар, а також вигідні для себе фінансові привілеї на торгівлю з іспанськими колоніями, зокрема й рабами. Крім того, Англія закріпила за собою статус провідної морської держави. Незначні територіальні надбання отримали Пруссія й герцогство Савойя.

3. Війна за австрійську спадщину

Після укладення Утрехтського миру Європа, виснажена тривалими війнами, поступово стала заспокоюватися й до 1740 р. не мала серйозних конфліктів. Однак сталося так, що майже одночасно відбулася зміна влади в кількох провідних європейських державах. У Росії до влади прийшла Єлизавета I, у Пруссії — Фрідріх II. У жовтні 1740 р. помер імператор Священної Римської імперії Карл VI з династії Габсбургів, який був також ерцгерцогом Австрії, королем Угорщини та Чехії. Позаяк він не мав нащадків чоловічої статі, то ще 1713 р. видав Прагматичну санкцію, яка визначала порядок успадкування трону. Згідно з цим документом, усі володіння монархії австрійських Габсбургів оголошувалися нероздільними й за відсутності в імператора сина передавалися в спадок старшій доньці Карла VI, Марії-Терезії, та її нащадкам. Прагматичну санкцію було підтримано низкою міжнародних договорів.

Тож, австрійською ерцгерцогинею, а відтак і королевою Угорщини стала молода Марія-Терезія. Її визнали Англія, Росія та Голландія. Щоправда, був ще один претендент — баварський курфюрст Карл-Альберт, якого підтримували Франція, Іспанія та Саксонія. Тому багато чого залежало від прусського короля Фрідріха II, який вирішив використати цю ситуацію у власних інтересах. Поки в європейських столицях обговорювали законність прав Марії-Терезії на трон, Фрідріх II заявив про свої претензії на Силезію, обумовлюючи це власною згодою щодо визнання Марії-Терезії. Претензії Фрідріха II були, звичайно ж, відкинуті й у грудні 1740 р. він уторгся в Силезію. Так, у 1740 р. розпочалася **війна за австрійську спадщину**, яка тривала до 1748 р.

Весною 1741 р. війська Фрідріха II розгромили австрійців у Силезії. Баварські ж війська за підтримки французьких допоміжних загонів уторглися в Австрію, після чого захопили Прагу. Відтак Франція уклала союз із Баварією та Іспанією, а згодом із Саксонією та Пруссією проти Австрії. Іспанці й венеційці вторглися у володіння австрійських Габсбургів з півдня. У січні 1742 р. баварського курфюрста було обрано імператором Священної Римської імперії під іменем Карла VII. Пруссія ж невдовзі отримала визнання своїх прав на частину Силезії.

Г. Десмарес.
Карл-Альберт.
XVIII ст.

- Які країни підтримали Карла-Альберта в його претензіях на австрійську спадщину?

Однак цим Фрідріх не задовольнився й у 1744 р. пішов у наступ. Він уторгся в Чехію, але отримав відсіч. Як наслідок, Фрідріх II був змушений відступити не лише з Чехії, а й із Силезії. До невдач прусського короля додалася й раптова смерть Карла VII, після чого Баварія відмовилася від претензій на австрійську спадщину. Та й це не зупинило Фрідріха II, який зблизився з Англією й здобув низку блискучих перемог над австрійцями. Наприкінці 1745 р. Марії-Терезії довелося підписати в Дрездені мирну угоду з Фрідріхом II. Згідно з її положеннями, Пруссія залишила собі Силезію, а чоловіка Марії-Терезії було обрано імператором Священної Римської імперії.

Тим часом Франція завоювала Іспанські Нідерланди, а у війну на стороні Австрії вступила Росія. У **жовтні 1748 р.** в **Аахені** було укладено мирний договір, який поставив крапку у цьому конфлікті. Усі землі, які входили в так звану австрійську спадщину (крім Силезії, яка відійшла до Пруссії), зберегла за собою Марія-Терезія, а її право на трон було визнано всіма країнами.

4. Семилітня війна

У середині XVIII ст. на міжнародній арені спостерігається складний процес перегрупування сил, що призвело до **Семилітньої війни (1756–1763)**. Щоправда, конфлікт виник дещо раніше, а саме 1754 р., коли на кордоні англійських і французьких колоніальних володінь у Північній Америці розпочалися постійні прикордонні сутички. Та оскільки це була далека периферія цивілізованого світу, то Європа на такі речі реагувала відносно спокійно. Однак напруження в англо-французьких відносинах зростало й це змушувало обидві сторони шукати можливості для утвердження своїх позицій.

А. Менцель.
Фрідріх II під час Семилітньої
війни. 1839–1842 рр.

- Чи можна сказати, що перед нами король, війська якого зазнають поразок?

Англія потребувала союзника на континенті, якого можна було використати як протизвагу Франції. Такого союзника Англія вбачила в Пруссії, яка мала сильну сухопутну армію. Англія була готова підтримувати Пруссію в її претензіях на об'єднання німецьких земель в обмін на допомогу в боротьбі з Францією. На цій основі виник англо-пруський альянс. Це змушувало Францію шукати союзників, які могли б нейтралізувати Пруссію. Партнером у боротьбі з Пруссією могла стати Австрійська монархія, яка пам'ятала про кривди, завдані Фрідріхом II. Спільна небезпека примирила ворогів і допомогла сформувати франко-австрійський союз. Бурхливий розвиток подій у Європі напалохав і Росію, яка на той час стала відігравати активну роль у європейських справах. В англо-пруських союзних відносинах імператриця Єлизавета I та її канцлер О. Бестужев не безпідставно вбачали загрозу державним інтересам Росії. Тому Росія

вирішила підтримати Австрійську монархію, з якою також уклала союзний договір.

Усі ці маневри в результаті призвели до військового зіткнення двох таборів. Війна охопила не лише Європу, а й Північну Америку, Вест-Індію та Індію. У Європі пруські війська із самого початку війни завдали кілька миттєвих ударів по французах і австрійцях, однак вступ у війну Росії різко змінив ситуацію не на їхню користь. Унаслідок блискучих перемог російської армії Пруссія опинилася на межі катастрофи. І тільки смерть Єлизавети I в січні 1762 р. врятувала Фрідріха II від ганьби. Новий російський імператор Петро III вирішив відмовитися від попередніх завоювань Росії в Пруссії і навіть виявив бажання надати Фрідріхові II допомогу.

Невдачі, які спіткали Англію в Європі, вона компенсувала успіхами на морі в Америці й Індії. Тут вона зуміла завдати кілька ударів Франції. Англійці зайняли більшу частину Канади й опорні пункти Франції в Індії. Їхній флот повністю домінував на морях.

Семилітня війна закінчилася двома мирними договорами, які було укладено в **лютому 1763 р.** в *Губертусбурзі* й *Парижі*, Франція втратила Канаду, французьку Луїзіану (басейн річки Міссісіпі) і більшу частину своїх володінь, які відійшли до Англії. Австрія остаточно відмовилася від Силезії, а Фрідріх II пообіцяв під час виборів імператора Священної Римської імперії віддати свій голос за сина Марії-Терезії — Йосипа II. Додатково до французьких володінь у Північній Америці Англія отримала відібрану в іспанців Флориду.

Російсько-пруський союз не мав подальшого розвитку, позаяк 1762 р. Петра III було скинуто з трону, а нова імператриця Катерина II анулювала всі зовнішньополітичні плани свого колишнього чоловіка. Щодо Фрідріха II, який в очах європейської спільноти виглядав переможцем, бо його армія протистояла набагато чисельнішій коаліції, то він зміцнив свої позиції на міжнародній арені. Після Семилітньої війни Пруссія стала потужною політичною силою в Європі.

5. Поділи Речі Посполитої

У другій половині XVIII ст. провідну роль на міжнародній арені й надалі відігравали такі країни, як Англія, Франція, Австрія, Росія та Пруссія. Вони прагнули тримати під контролем ситуацію в Європі. У цей час у сфері впливу деяких із них опиняється й Річ Посполита.

У 1572 р. припинила своє існування династія Ягеллонів, і Польща стала виборною монархією на чолі з королем, який не мав реальної влади. На його обрання дедалі відчутніше впливали політичні сили з-поза меж країни. Розвиток держави гальмувала необмежена свобода магнатів і дрібної шляхти. Малоефективним був і польський сейм, який виявився не в змозі приймати відповідальні рішення. Державний устрій Польщі, котрий дав змогу кожному члену сейму блокувати будь-яке рішення, призвів до того, що в останній третині XVIII ст. країна опинилася в глибокій кризі.

У 1764 р. під тиском Росії польським королем став фаворит Катерини II, граф Станіслав Понятовський. За допомогою своїх родичів Чарторийських він

прагнув зміцнити центральну владу шляхом проведення обмежених реформ, що викликало невдоволення Пруссії та Росії. У цій ситуації патріотично налаштована частина шляхти й католицького духовенства організувала в **1768 р.** у **м. Барі** (на Поділлі) військово-політичну конфедерацію, яка виступила за незалежність держави й здобула чимало прихильників. У країні розгорілася громадянська війна.

Тим часом на територію Правобережної України було введено російські війська, що спровокувало гайдамацько-селянське повстання, відоме як Коліївщина. Побоюючись, що такий виступ може спалахнути й на Лівобережній Україні, російські війська за наказом Катерини II допомогли польським урядовим загонам придушити повстання.

З появою російських військ сили барських конфедератів зменшилися. У червні 1768 р. вони втратили Бар і були змушені припинити боротьбу. Тоді на допомогу конфедератам поспішила Османська імперія, яка оголосила Росії війну. Конфедератів підтримала також Франція, до їхніх дій із порозумінням поставилася Австрія. Спочатку конфедерати мали успіх і навіть оголосили, що С. Понятовський позбавлений престолу. Але в серпні 1772 р. існуванню Барської конфедерації було покладено край.

У січні 1771 р. в Петербурзі розпочалися перемовини Росії, Австрії і Пруссії про поділ Речі Посполитої. Вони завершилися **5 серпня 1772 р.** підписанням відповідної угоди, яка узаконила **перший поділ Речі Посполитої**. Згідно з її положеннями, Австрія одержала Белзьке й Руське воєводства та частину Краківського й Сандомирського воєводств, Пруссія — Помор'я (без Гданська й Торуні) та частину Куявії і Великої Польщі, Росія — Східну Білорусію та Латгалію.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Липень 1788 р. З листа британського посла у Варшаві про долю Речі Посполитої після першого поділу

(...) Від поділу й аж досі Польща вже не має ані своєї історії, ані незалежного політичного існування. Позбавлена торгівлі, не маючи жодного зовнішнього союзника, не володіючи жодною внутрішньою силою, ані прибутками, які дали б змогу визволитися від іноземного панування, затиснута з усіх боків трьома могутніми монархіями, вона, здається, мовчки чекає вироку про свою остаточну ліквідацію... Такою є доля країни, що за розумного урядування могла б упевнено стати серед перших держав Європи.

- Чи видно з листа, що Польща справді перебувала в безвихідному становищі?
- Чи співчуває британський посол полякам?

Скориставшись війною Росії з Туреччиною (1787–1791) і Швецією (1788–1790), у Польщі активізувалися патріотичні сили. У жовтні 1788 р. у Варшаві зібрався сейм, робота якого тривала чотири роки. На ньому за наполяганням патріотичного угруповання було ухвалено закони, які передбачали проведення реформ. Вони знайшли відображення в Конституції 3 травня 1791 р. Курс на реформи підтримав і польський король Станіслав Август. У підсумку було запроваджено спадкову монархію, посилено центральну владу, скасовано за-

старілі установи, урегульовано питання щодо остаточного об'єднання Польщі та Литви.

Діяльність патріотичних сил викликала протидію з боку консервативних магнатів, які 1792 р. підписали в Петербурзі акт про створення в м. Торговиці, що в Брацлавському воєводстві, конфедерації. На заклик конфедератів Росія вторглася в Польщу. У цій ситуації Станіслав Август узяв на себе командування армією, яка чинила відчайдушний опір російським військам. Йому допомагали генерали Юзеф Понятовський і Тадеуш Костюшко. Але невдовзі Станіслав Август приєднався до Торговицької конфедерації і наказав своїй армії припинити протистояння. На знак протесту Ю. Понятовський і Т. Костюшко подали у відставку. Реформи було скасовано й **1793 р.** між Росією і Пруссією відбувся **другий поділ Речі Посполитої**. До Росії відійшли центральна частина Білорусі й Правобережна Україна, а Пруссія забрала решту Великої Польщі, міста Торунь і Гданськ. Австрія участі в поділі не брала.

Г. Швейкарт.
Т. Костюшко. 1802 р.

- *Що спонукало Т. Костюшка очолити повстання проти Пруссії і Росії?*

Після другого поділу Речі Посполитої Т. Костюшко приєднався до патріотів, які мали за мету відновлення Польщі в попередніх кордонах. У березні 1794 р. він очолив повстання проти Пруссії й Росії і був проголошений начальником (диктатором) держави. Повстання охопило порівняно невелику частину Польщі, не було підтримане широкими верствами населення й зустріло протидію з боку аристократів. Восени 1794 р. повстання придушили.

Після цих кривавих подій три монархи в **1795 р.** здійснили **третій поділ Речі Посполитої**. Австрія загарбала Малу Польщу з Люблінном і Краковом, Пруссія — решту Польщі з Варшавою й частиною Литви, Росія — Західну Волинь і Західну Білорусь, а також частину Литви та Курляндію. Так було ліквідовано велику державу — Річ Посполиту.

6. Початок боротьби за спадщину Османської імперії

У XVIII ст. спостерігається занепад економіки та господарства Османської імперії. Турецькі султани будь-що намагалися знайти вихід із непростой ситуації у війнах із сусідами й легко давали привід європейським правителям утягувати країну в різні коаліції і військові союзи. Одним із таких прикладів стала *російсько-турецька війна 1768–1774 рр.* У ній російські війська здобули низку блискучих перемог на суші й на морі, що призвело до втрати Туреччиною значних територій у Північному Причорномор'ї. У 1787 р. Туреччина під впливом англійської дипломатії вступила в нову війну проти Росії. У ній турецькі війська було розбито. Згідно з умовами Ясського мирного договору, Туреччина повинна була звільнити територію між Бугом і Дністром. Цим договором Росія остаточно оформила звільнення Причорномор'я від Кубані до Дністра від турецького панування.

Отже, наприкінці XVIII ст. на порядку денному міжнародних відносин стало так зване східне питання, а саме — поділ спадщини Османської імперії.

Кожна з провідних європейських країн висувала свої претензії на Османську спадщину. Найбільш гострі протиріччя викликало питання про європейські володіння Туреччини.

Так, Росія прагнула оволодіти Константинополем і протоками, а відтак забезпечити собі вихід із Чорного моря. Проти цього виступали Англія та Франція, які теж хотіли контролювати ці протоки. Зіштовхувалися також інтереси Росії та західноєвропейських держав щодо балканських провінцій Туреччини. Росія підігривала прагнення слов'янського та грецького населення звільнитися від турецького панування. Використовуючи визвольний рух народів Балканського півострова проти турків, російський уряд прагнув або приєднати ці території до Росії, або створити державу зі столицею в Константинополі, але під російським протекторатом.

Це добре розуміли Англія та Франція, а тому було висунуто лозунг «цілісності й недоторканості Османської імперії». У такий спосіб провідні європейські країни прагнули поставити Туреччину в повну економічну й політичну залежність від Заходу.

Іноземне втручання цілковито заплутало східне питання й неабияк ускладнило його розв'язання.

Війна за іспанську спадщину, війна за австрійську спадщину, Семилітня війна, поділи Речі Посполитої; 1701–1714, 1740–1748, 1756–1763, 1772, 1793, 1795.

1. Пригадайте, які європейські країни проявляли найбільший інтерес до Польщі.
2. Яка країна закріпила за собою статус провідної морської держави внаслідок війни за іспанську спадщину?
3. Які країни найбільше виграли в результаті війни за іспанську спадщину?
4. Позиції якої європейської країни було суттєво послаблено на міжнародній арені після Семилітньої війни?

5. Прочитайте уривок із приватного листа російської імператриці Катерини II щодо справ у Польщі 1788 р. і дайте відповіді на запитання.

♦ «...Треба відкинути всі особисті наміри [польського] короля та його міністрів, і зберегти той державний устрій, що існує тепер. Бо, кажучи правду, Росії в тому немає ані потреби, ані користі, якщо Польща стане активною...»

- Чому Катерина II не хотіла, аби Польща була активною? Чи зацікавлені були в такому становищі Речі Посполитої монархи Пруссії та Австрії? Чи могла Польща в такій ситуації сподіватися на підтримку ззовні?

Працюємо в парах

6. Подумайте, чи змінила війна за іспанську спадщину баланс сил на міжнародній арені Європи.
7. Поміркуйте, як вплинула війна за австрійську спадщину на структуру міжнародних відносин у Європі.

§ 29. Англійські колонії в Північній Америці

Пригадайте

1. Хто й коли зробив першу спробу колонізації Північної Америки? Чи була ця спроба вдалою?
2. Хто відкрив острів Ньюфаундленд?
3. Які дві країни володарювали в нововідкритих землях?
4. Якому романтичному, проте не зовсім законному промислу сприяла Єлизавета I?
5. Як Реформація могла вплинути на міграційний рух в Англії?
6. Пригадайте з уроків англійської мови, що означають 13 смуг на американському прапорі.

1. Сполучені Штати Америки

Завдяки великим географічним відкриттям чимало жителів Старого Світу вирушили в мандри в пошуках нових торговельних шляхів, земель і золота. Англійці також долучилися до цього процесу. Їх стимулювала не тільки романтика мандрів і жаждою збагачення, а й нестача землі внаслідок обгороджування, релігійні гоніння чи порушення закону.

У 1585 р. фаворит Єлизавети I, англійський мореплавець Волтер Релі, заснував на о. Роанок (нині — Північна Кароліна) колонію, яку назвав на честь королеви — Віргінія (від англ. *virgin* — панна). Однак невдовзі Віргінія занепадала. І тільки в 1607 р. акціонери лондонської Віргінської компанії заснували тут перше постійне поселення — форт Джеймстаун.

У 1620 р. з англійського порту Плімута вийшов корабель «Мейфлауер» (з англ. *травнева квітка*), на якому було 102 пуританина, що втекли з Англії через релігійні переслідування, так звані батьки-пілігрими. Під час плавання вони уклали Мейфлауерську угоду — договір про самоуправління. У грудні 1620 р. батьки-пілігрими висадилися поблизу Кейп-Кода (Массачусетс) і вирішили тут залишитися. Щорічно цей день (22 грудня) святкується в США як День батьків-пілігримів. Так було засновано Плімутську колонію, губернатором якої став Вільям Брадфорд. Щоправда, першу зиму пережила тільки половина переселенців.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1648 р. З «Історії Плімутської колонії» губернатора Вільяма Брадфорда

(...) Найсумнішим було те, що... половина людей загинула через люту зиму, відсутність житла, а також хвороби... зі 100 переселенців залишилося хіба що 50... і ці люди, нехай їм буде добре, незважаючи на власні страждання, удень чи вночі, ризикуючи власним життям, рубали дрова, палили багаття, готували їжу... Власне, робили все, що треба. (...)

- У яких умовах опинилися поселенці?
- Як вони переборювали труднощі?

У жовтні 1621 р. переселенці зібрали перший урожай і вирішили відсвяткувати День подяки. Щороку починаючи з 1863 р., згідно з рішенням президента А. Лінкольна, це свято відзначається в останній четвер листопада. З часом на Атлантичному узбережжі було засновано колонії (див. табл.).

Колонії на Атлантичному узбережжі		
Північні	Центральні	Південні
Нова Англія Нью-Гемпшир Массачусетс Коннектикут Род-Айленд	Нью-Йорк Нью-Джерсі Пенсильванія Делавар	Вірджинія Північна Кароліна Південна Кароліна Джорджія Меріленд
Земля належала переважно фермерам. Праця рабів майже не використовувалася. Існувало багато мануфактур. Розвивалося мореплавання та рибальство. В Англію вивозили тютюн, хутро, деревину, рибу, залізо.	Вирощували переважно пшеницю. Земля належала як великим землевласникам, так і фермерам. У приморських містах розвивалися ремесло, суднобудування. Праця рабів використовувалася порівняно мало.	На плантаціях, які належали великим землевласникам, вирощували тютюн, рис, бавовну, цукрову тростину. Тут існувало плантаційне рабство — негрів-рабів почали завозити ще з 1619 р.

Населення колоній швидко збільшувалося за рахунок переселенців. У середині XVIII ст. в англійських колоніях у Північній Америці проживало понад мільйон осіб. Колоністи по-різному ставилися до корінного населення — індіанців: від дружніх стосунків до каральних експедицій і спроб перетворення їх на рабів. Пуритани навіть установили ціни на скальпи, зняті з убитих. Індіанців виганяли з їхніх земель, розпалювали ворожнечу між племенами, скуповували за безцінь хутро й шкури, спюювали алкогольними напоями — «вогняною водою».

Англія всіляко обмежувала розвиток промисловості й торгівлі в американських колоніях. Це були різноманітні заборони, зокрема на відкриття в колоніях мануфактур, на виробництво й вивезення вовняних виробів, інструментів тощо.

К. Рокко. Джеймстаун у 1650-і роки. 1995 р.

Політичне й адміністративне життя також жорстко контролювалося англійським урядом. У більшості колоній влада належала губернатору, якого призначав англійський король. У багатьох із них існували колоніальні асамблеї, представників яких частково призначали, частково обирали. В англійському парламенті колонії не мали свого представництва.

Стрімкий розвиток колоній зумовив певну самостійність населення. Емігранти, які були вихідцями з різних країн, форму-

вали тут нову націю з її мовою й культурою. Важливою складовою нової культури стали індіанська й негрівська культура. Більшість колоністів були мужніми, наполегливими, працьовитими й кмітливими людьми.

У XVIII ст. в англійських колоніях зростає кількість навчальних закладів, переважно вищих — коледжів. Вони з'явилися в Гарварді, Принстоні, Філадельфії та інших містах. Засновували також бібліотеки. Розвивалися природничі науки. Кількість освічених американців зростала. У середині XVIII ст. в колоніях видавали 43 газети. Найбільшими культурними центрами стали міста Бостон і Філадельфія. В Америці також поширилися ідеї Просвітництва. Особливо популярними були погляди Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, Дж. Мільтона.

Д. Мартін.
Бенджамін Франклін.
1779 р.

Американське Просвітництво нерозривно пов'язане з іменем **Бенджаміна Франкліна** (1706–1790). Він народився в Бостоні в родині небагатого ремісника. З 10 років працював у батьковій майстерні з виготовлення свічок, а потім у друкарні старшого брата. Провчившись два роки в початковій школі, хлопець надалі займався самоосвітою й здобув ґрунтовні знання. Його обрали членом кількох академій. Франклін організував першу в американських колоніях бібліотеку, Пенсильванський університет, Американське філософське товариство.

В Америці була популярною книжка Б. Франкліна «Шлях до багатства», у якій він високо оцінює ощадливість і ділові якості людини. Учений уважав, що праця негрів-рабів є неефективною, а тому радив наймати робітників. Його улюблений вислів: «Час — це гроші». Йому приписують такі афоризми: «Сонний лис курки не впіймає», «Краще лягати спати голодним, аніж боржником». Суспільний прогрес Б. Франклін пов'язував із високою моральністю. Він також відкрив електричну природу блискавки, винайшов громовідвід.

2. Початок боротьби проти метрополії

На початку 1760-х років відносини Англії з колоніями неабияк загострилися. **Метрополія** жорстко регламентувала мануфактурне виробництво й вжила заходів проти контрабандної торгівлі, якою займалися майже всі колоністи. Крім того, колоністам було заборонено переселятися на західні території. Ухвалений англійським парламентом так званий квартирний акт давав змогу посилати в колонії нові війська та розміщувати їх на постій до населення.

Останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння, було прийняття закону про гербовий збір. Він стосувався кожного американця — платити доводилося за комерційні угоди, юридичні документи, оголошення, шлюбні контракти, документи про спадщину тощо. Це спричинило акції протесту. Демонстранти знищували гербовий папір. Чиновників, які збирали гербовий

Метрополія (від грецьк. *metro* — мати й *polis* — місто) — держава, яка захопила певні території й перетворила їх на колонії.

податок, хапали, роздягали, обмазували смолою й валяли в пір'ї. Англійський уряд був змушений скасувати закон про гербовий збір, однак він не відмовився від наміру контролювати колонії. Зокрема, було запроваджено нові види мита на ввезення товарів з Англії. У середовищі колоністів поширювалася ідея бойкотування англійських товарів.

Ситуація ставала дедалі напруженішою. У березні 1770 р. відбулися криваві сутички між жителями Бостона й англійськими солдатами. У колоніях назрівав бунт. У грудні 1773 р. до Бостона з Англії прибула велика партія чаю. Мешканці міста перевдягнулися в індіанців і викинули тюки з чаєм у море. Ця подія відома в історії під назвою «бостонське чаювання». У відповідь англійська влада вдалася до репресій і закрила Бостонський порт. Законодавчі збори Массачусетса (колонії, де знаходився Бостон) було розпущено, а влада передавалася військовому губернаторові. Крім того, у колоніях розміщувалися додаткові війська.

У вересні 1774 р. у Філадельфії зібрався I Континентальний конгрес, у роботі якого взяли участь 56 представників від 12 колоній. На ньому було прийнято «Декларацію прав», у якій засуджували політику Англії й відстоювалося право колоній на життя, свободу та власність. Колонії почали створювати озброєні загони.

У квітні 1775 р. під Лексингтоном і Конкордом відбулися перші збройні сутички між англійським військом і загонами колоністів. Розпочалася **Війна за незалежність (1775–1783)** у Північній Америці.

3. Проголошення незалежності. Війна за незалежність

А. У. Вертмюллер.
Джордж Вашингтон.
1794 р.

У травні 1775 р. відкрився II Континентальний конгрес, який невдовзі ухвалив закон про створення революційної армії. Її очолив багатий плантатор із Вірджинії **Джордж Вашингтон** (1732–1799). Було також ухвалено рішення про створення органів влади, незалежних від Англії. А 4 липня 1776 р. на II Континентальному конгресі було прийнято **Декларацію незалежності США**. За її основу було взято проект, запропонований **Томасом Джефферсоном** (1743–1826).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Томас Джефферсон народився 13 квітня 1743 р. в родині багатого фермера. Хлопчик розпочав навчання в 5 років і наполегливо вчився, дотримуючись власного розкладу. Він займався по 15 годин на добу й уже у 20 років став адвокатом. У першій промові на суді юнак уразив усіх словами: «За законами природи ми всі народжені вільними». Під час війни Т. Джефферсон був губернатором Вірджинії. У 1789 р. став міністром закордонних справ і членом комісії з розроблення конституції та Білля про права. У 58 років Т. Джефферсон став третім (після Джорджа Вашингтона й Джона Адамса) президентом США й перебував на цій посаді два строки. Помер у 83 роки.

**ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ
в АМЕРИЦІ 1775–1783 рр.
УТВОРЕННЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ**

Декларація¹ звинувачувала англійського короля в тиранії й порушенні прав людини. Вона проголошувала відокремлення 13 американських колоній від Англії й створення самостійної держави — Сполучених Штатів Америки. У декларації стверджувалося, що в новій державі носієм влади є народ. Саме народ має право усунути владу, яка порушує його права. Однак положення декларації не поширювалися на жінок і корінне населення Америки. Спочатку Декларацію незалежності підписали 56 осіб, чії імена спочатку тримали в таємниці, побоюючись репресій з боку англійців у разі поразки американців.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1776 р. З Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки

(...) Усі люди створені рівними, і всі вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода й прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав людьми створюються уряди, які наділені владою за згодою тих, ким ці уряди управляють. ...Народ має право змінити або знищити ту владу, яка стає згубною для народу...

Ми, представники Сполучених Штатів Америки... від імені народу проголошуємо, що звільняємося від підданства британській короні...

Штати мають право оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю та здійснювати все те, на що має право незалежна держава (...).

- Які принципи проголошує декларація?
- Як автори обґрунтовують право колоній на незалежність?

Проголошення незалежності ще не означало остаточну перемогу. Доля молодій державі вирішувалася не в конгресі, а на полях битв. А там ситуація була для американців невтішною. За час війни Англія направила до Америки майже 90 тис. солдатів. Англійський флот панував на морі. В армії Дж. Вашингтона не вистачало зброї, боєприпасів, одягу. Часто на трьох солдатів був один мушкет. Довелося навіть переплавити на кулі статую короля. Недосвідченим американським воїнам, а це були фермери, наймані робітники, купці, власники мануфактур, довелося воювати з професійною англійською армією.

Упродовж 1775–1778 рр. військові дії розгорталися переважно на півночі країни. У відповідь на захоплення в 1776 р. американськими військами Бостона, англійці перекинули війська до Нью-Йорка, розгромили армію колоністів і зайняли місто. Наприкінці 1776 р. Дж. Вашингтон із залишками армії вирушив у Пенсильванію. У вересні 1777 р. англійці зайняли Філадельфію (тогочасну столицю США). Однак 17 жовтня 1777 р. американці розгромили англійців у битві під Саратогою. Саме ця подія визначила подальший хід війни й переконала Францію оголосити Англії війну та відправити до Америки військо. Бенджамін Франклін підписав із Францією військовий договір.

¹ Декларація (від латин. *declaratio* — заява, оголошення) — офіційне проголошення державою основних політичних принципів, а також документ, у якому їх викладено.

Будинок конгресу США
в м. Вашингтоні. *Сучасне фото*

Після захоплення англійцями Філадельфії Дж. Вашингтон розбив табір за 40 км від міста, біля поселення Веллі-Фордж. Унаслідок лютої зими 1777–1778 рр. та нестачі продовольства армія була на межі загибелі, однак солдати зуміли вистояти й зберегти віру в перемогу.

Поворотним у війні став лютий 1778 р., коли американцям почали допомагати французи. У 1779 р. у війну на боці Америки вступили Іспанія та Голландія. Англійські війська були змушені покинути Філадельфію й перенести бойові дії на південь країни. Восени 1781 р. французький флот біля Йорктауна блокував основні сили англійців з моря. Натомість армія Дж. Вашингтона оточила їх із суші, змусивши супротивника 19 жовтня капітулювати. Наступного року англійці вирішили припинити війну й розпочати перемовини, які завершилися підписанням **3 вересня 1783 р. у Версалі** мирного договору. Згідно з його положеннями, Англія визнала незалежність США. До Сполучених Штатів увійшла й територія від Аллеганських гір до р. Міссісіпі. Іспанія повернула собі Флориду, а Франція зберегла Сенегал і деякі острови Вест-Індії.

Отже, війна англійських колоній у Північній Америці за незалежність завершилася їхньою перемогою.

4. Конституція США

Перші кроки на шляху створення конституції колишні колонії зробили ще в 1781 р. Саме тоді було схвалено «Статті конфедерації», яким відводилася роль основного закону нової держави. Оскільки на той час американці мали певні сумніви щодо створення єдиної держави, то для об'єднання вони обрали форму конфедерації — союзу окремих держав (штатів), які зберігали значну самостійність у вирішенні внутрішніх питань. Спільно вирішувалися лише проблеми, пов'язані з веденням війни та зовнішньополітичною діяльністю.

Однак невдовзі постало питання про перегляд «Статей конфедерації» і вироблення нової, більш дієвої конституції. Тому в травні 1787 р. у Філадельфії зібрався Конституційний конвент. У його роботі взяли участь 55 батьків-засновників. Під час бурхливих дебатів делегати конвенту вирішили, що найкращою формою союзу штатів повинна стати федерація. У вересні 1787 р. Конституційний конвент завершив роботу, запропонувавши нову **Конституцію США**.

Конституція (від латин. *constitutio* — устрій, установлення) — основний закон держави, який визначає основи політичної, економічної й правової системи країни.

Згідно з Конституцією 1787 р., створювалася союзна, або федеративна, держава. Щоправда, штати зберігали широке самоврядування й мали свої окремі конституції, однак відмовлялися від права вести зовнішню торгівлю, змінювати свої кордони й видавати закони, що суперечать федеральній конституції. Влада кожного штату опікувалася школами, поліцією, доглядом за мостами, шляхами й каналами, несла відповідальність за дотримання прав і свобод особи тощо.

Державна влада США була поділена на законодавчу, виконавчу та судову.

Вища законодавча влада надавалася конгресу, який складався з двох палат: верхньої — сенату й нижньої — палати представників. Кожен штат делегував до сенату двох осіб. Делегація кожного штату в палаті представників формувалася залежно від кількості населення. Лише конгрес мав право оголошувати війну.

Вища виконавча влада належала президентові, якого обирала колегія виборців на 4 роки. Президент мав досить широкі повноваження. Він затверджував рішення конгресу, укладав договори з іншими державами, призначав дипломатів і суддів Верховного суду, був верховним головнокомандувачем армії.

Вища судова влада належала Верховному суду. Він мав повноваження скасовувати закони, які, на його думку, суперечать конституції. Судді Верховного суду призначалися пожиттєво.

Для того щоб Конституція вступила в дію, її повинні були затвердити щонайменше 9 із 13 штатів. Вона мала чимало прихильників, яких називали *федералістами*, і противників — *антифедералістів*. Лідери федералістів розгорнули по всій країні широку кампанію на підтримку Конституції. Однак для нейтралізації антифедералістів їм довелося піти на поступки: у 1789 р. текст Конституції було доповнено 10 поправками, які отримали назву «Білль про права». Тут містилися гарантії основних громадянських свобод: совісті, друку, союзів, зборів, права носити зброю тощо.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1789 р. З «Білля про права»

(...) *Стаття I.* Конгрес не має права видавати закони, що нав'язують якусь релігію або забороняють її вільне сповідання, обмежують свободу слова чи друку або право народу мирно збиратись і звертатися до уряду з петиціями про припинення зловживань. (...)

Стаття IV. Право народу на недоторканність особи, житла, майна й паперів не може порушуватися необґрунтованими обшуками чи арештами (...).

Стаття V. Ніхто не має притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою суду чи обвинуваченням, винесеним присяжними (...).

Стаття VIII. Не можуть стягуватися непомірні застави, надмірні штрафи, накладатися жорстокі й нетипові покарання. (...)

Стаття IX. Зазначені в Конституції певні права не потрібно трактувати як заперечення чи применшення інших прав, що дотримуються народом. (...)

- Про що свідчать поправки до Конституції США?
- Чи гарантував «Біль про права» захист прав особистості?

Після прийняття «Білля про права» Конституцію було затверджено всіма штатами. Вона донині є чинним законодавчим актом, стала першою конституцією у всесвітній історії. У 1789 р. відбулися перші вибори американського президента. Ним став Джордж Вашингтон.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Після закінчення бойових дій Дж. Вашингтон розпустив армію й склав повноваження в присутності конгресу. Він відмовився від винагород і прийняв лише земельну ділянку від громадян Вірджинії, прибутки з якої перераховував на розвиток місцевої школи. Усвідомлюючи небезпеку повоєнного політичного безвладдя, Дж. Вашингтон наполягав на скликанні Конституційного конвенту й підтримав прийняту ним Конституцію. Саме він запровадив такий символічний обряд, як присяга американського президента на Біблії. Пробувши на посаді президента два терміни (1789–1797), Дж. Вашингтон відмовився стати ним утретє. Це правило діє дотепер. Конгрес США дав таку оцінку Дж. Вашингтону: «Перший у війні, перший у мирі й перший у серці своїх земляків». На його честь названо столицю країни та штат на західному узбережжі США.

Отже, у Північній Америці утворилася перша буржуазна держава, розбудова якої відбувалася паралельно з розвитком нового суспільства.

Колонія, метрополія, «Бостонське чаювання», Декларація незалежності, конституція, президентська республіка, федерація; 1607, 4.07.1776, 1775–1783, 1777, 1781, 1783, 1787, 1789; Джордж Вашингтон, Томас Джефферсон, Бенджамін Франклін.

1. Знайдіть на карті північні, південні, центральні колонії; перші колонії; місця основних подій Війни за незалежність; кордони США за договором 1783 р.
2. Установіть відповідність між датою й подією.

1 1607 р.	А підписання Паризького договору
2 1787 р.	Б прийняття Декларації незалежності США
3 1776 р.	В заснування форту Джеймстаун
4 1783 р.	Г прийняття Конституції США
5 1789 р.	Д прийняття «Білля про права»

3. У проєкті декларації було запропоновано скасувати рабство, проте конгрес відхилив це положення. Як ви думаєте, чому?
4. Чому європейські держави підтримали США у війні проти Англії?
5. Як ви вважаєте, чи вплинули ідеї Просвітництва на положення Декларації незалежності та Конституції США?

6. Визначте національні риси американців. Поясніть свій вибір.
7. Порівняйте революцію в Нідерландах і Війну за незалежність у США, знайдіть спільне й відмінне. Чи правомірно порівнювати ці події?

Практичне заняття 4

Повсякденне життя в країнах Західної Європи у XVIII ст.

1. Прочитайте уривок і дайте відповіді на запитання.

«У середині XVIII ст. матеріальний життєвий устрій основної маси населення Європи — селян або ремісників у невеликих містечках — залишався приблизно таким самим, як і за декілька століть до цього. В інтелектуальному житті натомість відбулися надзвичайно серйозні зміни. Поки що вони стосувалися тільки представників освіченої еліти, яка швидко розвивається й дедалі більше задає тон суспільним змінам у цілому» (*Кенігсбергер Г. Європа раннього Нового часу. 1500–1789*).

1. Чому добробут селян і ремісників не змінювався на краще?
2. Хто був рушійною силою суспільних змін? Чому вони стосувалися лише представників освіченої еліти?

2. Прочитайте уривок і дайте відповіді на запитання.

«...У XVIII ст. остаточно сформувалося таке почуття, як батьківська любов, яке не було відоме людям доби Середньовіччя [...] У цей час виникли дитяча мода, ігри, казки (на Заході цей літературний жанр запровадили французи Шарль Перро та Франсуа де Фенелон). Відтак суспільні еліти створювали дитині якомога кращі умови, щоб повністю розвинулися її уява та почуття, виявився інтелектуальний потенціал. Батьки, які усвідомлювали неповторну цінність своєї дитини для себе, намагалися дати їй добре виховання та освіту, планували її майбутнє...» (*Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). — Львів, 2002*).

1. Яким було ставлення до дітей у добу Середньовіччя?
2. Коли сталися зміни в суспільній свідомості щодо погляду на світ дитинства?
3. Які казки Ш. Перро ви читали в дитинстві?
4. Чи пов'язували батьки процес виховання дитини з її майбутнім життям?

3. Прочитайте уривок про бал при дворі французького короля Людовіка XV й дайте відповіді на запитання.

«Близько 7-ї години ввечері король пройшов до королеви... Їх Величності, дофін, сестри короля, принцеси крові й придворні кавалери та дами, розкішно вбрані, в одязі, що вражала своїм багатством і смаком не менше, ніж дивовижним блиском коштовностей, вийшли процесією й прибули під супровід усіх інструментів, розпорошених у всіх кімнатах величезних апартаментів» (*Французький журнал «Mercure de France»*).

1. Як проводили своє дозвілля наближені до королівського двору особи?
2. Хто входив до свити короля?
3. З якою метою представники аристократії намагалися потрапити на королівський бал?

4. Прочитайте уривок і дайте відповіді на запитання.

«Характерним явищем тогочасного суспільства була перука. Уведення перуки [...] приписують то Людовікові XIII, то Людовікові XIV, які в такий

спосіб хотіли приховати лисину. У другій половині XVII ст. в моду входять пишні, що спадають до плеч кучерями, перуки. Потім їх стали припудрювати, а у XVIII ст. чоловічі перуки носили у вигляді невеликих накладок із косичками, а пані продовжували носити складні каркасні конструкції, заввишки кілька десятків сантиметрів. Популярність такої екстравагантної і шкідливої моди пояснювалася демонстрацією статусу й авторитету...» (*Кенігсбергер Г. Європа раннього Нового часу. 1500–1789*).

1. З якою метою в середовищі аристократії з'явилися перші перуки?
2. Наскільки зручними були перуки в щоденному побуті знаті?
3. Чи були перуки шкідливими для здоров'я?
4. Чому простолюд не носив перук?

5. На початку XVIII ст. в Парижі усталився звичай, коли жінки дворянського походження приймали в домашніх салонах різних приватних осіб для вишуканих розмов на заздалегідь заплановану тему. Так формувалися кола людей з інтелектуальними інтересами. У середині XVIII ст. існувало багато таких салонів. Так, автори «Енциклопедії», починаючи з 1764 р., збиралися в салоні мадемуазель Жюлі де Леспінас.

Прочитайте уривок і дайте відповіді на запитання.

«Мадемуазель де Леспінас удалося згуртувати у своєму домі надзвичайно вишукану, інтелектуальну й найрізноманітнішу публіку. Вона сходилася сюди щоденно від п'ятої до дев'ятої години ввечері. Коло учасників постійно змінюється. Людина завжди може бути певна, що зустріне тут виняткових чоловіків усіх можливих рангів із державних органів, з церковних кіл, з королівського двору або військових кіл. Регулярно сюди приходять визначні іноземці й письменники... Мадемуазель вступною промовою задає тему, підтримує розмову або відходить від неї, залежно від свого бажання. Політика, релігія, філософія, новинки — у цих дебатах не оминають жодних тем».

1. Хто з авторів «Енциклопедії» міг бути присутнім на прийомі в салоні Жюлі де Леспінас? 2. Яка публіка зазвичай збиралася на таких вечірках? 3. Як проходили інтелектуальні дискусії? 4. Чи були на них, на вашу думку, заборонені теми?

6. Розгляньте ілюстрацію і дайте відповіді на запитання.

1. Як ви вважаєте, представники яких суспільних верств є гостями мадам Жофрен?

А. Ш. Лемоньє. Читання трагедії Вольтера «Китайський сирота» в салоні мадам Жофрен. 1812 р.

2. Чи могла обдарована людина незнатного походження стати учасником такого зібрання?
3. Чи тільки інтелектуальний інтерес приводив на такі зібрання їхніх учасників?
4. Чому, на вашу думку, чоловіків на таких вечірках було значно більше, ніж жінок?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ V

«ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА»

Якими були передумови й наслідки промислової революції в Англії?

Передумови промислової революції:

- аграрна революція зумовила появу ринку робочої сили;
- зросла кількість міст і міського населення, що вплинуло на формування ринку збуту товарів;
- процеси обгороджування й пограбування колоній сприяли накопиченню підприємцями, «новим» дворянством, купцями великих капіталів;
- технічні вдосконалення й винаходи спричинили перехід від мануфактури до фабрик і заводів.

Результат:

- бурхливо розвивалися капіталістичні підприємства;
- зріс обсяг внутрішньої та зовнішньої торгівлі;
- Англія стала великою колоніальною імперією.

У чому полягає значення доби Просвітництва в історії людства?

- У добу Просвітництва розум, освіта й наука стали основними пріоритетами в житті суспільства.
- Ідеалом доби Просвітництва стала людина, яка сама шукає й знаходить шляхи до щастя й достатку, розраховуючи лише на власні сили, розум і досвід.
- Просвітники розвивали ідею гуманістів про людину — творця власної долі.
- Просвітникам була притаманна віра в сили й можливості людини та розуміння необхідності набуття ґрунтовної освіти представниками всіх верств населення.
- Ідеї просвітників утілилися в системах державного устрою та реформаторській діяльності монархів Європи, у науці, освіті, політиці, мистецтві, літературі, громадському житті.
- Під впливом ідей просвітників відбулися важливі наукові відкриття, які створили нову, науково обґрунтовану картину світу; наука й освіта звільнилися від впливу релігії. У повсякденному житті суспільства відбулися значні зміни.

Якими були основні пріоритети політичного й громадського життя країн Європи в другій половині XVII–XVIII ст.?

Австрія

• Імператриця Марія-Терезія та її син Йосип II провели реформи з метою перетворення імперії Габсбургів на централізовану державу з добре розвиненою економікою, досконалою системою адміністративного управління, боєздатною армією. Цей час прийнято називати періодом *освіченого абсолютизму*.

• Реформи було проведено в усіх сферах матеріального й духовного життя: в економіці (сільському господарстві, промисловості, торгівлі), адміністративному управлінні, освіті та релігії.

• За їхніх наступників проведення реформ призупинилося, а деякі нововведення в дусі Просвітництва було скасовано.

Пруссія

Досягла найвищої могутності за часів правління Фрідріха II Великого.

Особливості освіченого абсолютизму Фрідріха II:

- монарх правив одноосібно без міністрів;
- монархія спиралася на порівняно слабку буржуазію;
- кріпосне право не було скасовано, покращилося становище лише державних селян;
- економічна політика слугувала зміцненню воєнізованої держави.

Здобутки й реформи під час правління Фрідріха II:

- уведено обов'язкову початкову освіту;
- скасовано внутрішні мита, держава сприяла створенню нових мануфактур;
- сприяння експорту готових виробів і заборона експорту сировини, обмежено імпорт готової продукції;
- реформовано фінанси й судочинство; підтверджено свободу віросповідання;
- видано укази, які забороняли поміщикам забирати в селян землі. За Фрідріха II Пруссія стала великою європейською державою.

Російська імперія (проголошена Петром I у 1721 р.)

- Епоху Катерини II називають «золотою добою» історії Росії.
- Основне завдання внутрішньої політики імператриці — зміцнення особистої самодержавної влади, а також покращення становища дворян у країні.
- Реформаторська діяльність Катерини II спиралася на ідеї просвітників, зокрема Вольтера та Д. Дідро. Було проведено низку реформ адміністративного управління.
- Тенденція щодо модернізації й прискорення економічного розвитку гальмувалася кріпацтвом. Поширилися мануфактури в паперовій, цементній,

цукровій промисловості. Однак зростання мануфактурного виробництва потребувало вільних робочих рук.

- Катерина II провела остаточне закріпачення селян: поміщики набули права купувати, продавати, обмінювати їх, програвати в карти, тобто розпоряджатися їхнім життям і долею.

США

До яких політичних і економічних наслідків привела війна за незалежність США?

- У XVII ст. почалася колонізація англійцями території Північної Америки (1607).

- Період від заснування перших колоній до проголошення незалежності в 1776 р. прийнято називати *колоніальним періодом* в історії США.

- Рівень життя населення на території північноамериканських колоній був вищий за європейський, що спричинило активну еміграцію європейців на територію колоній.

- Англія передусім убачала в колоніях джерело дешевої сировини й ринок збуту своїх товарів, там невинно розвивалися сільське господарство та промисловість на основі нових економічних відносин.

- Конфлікт Англії та її колоній був неминучий, «бостонське чаювання» означало оголошення війни між Англією та її північноамериканськими колоніями.

- Створення американської армії відбувалося вкрай важко, проте Дж. Вашингтон зумів здобути декілька важливих перемог.

- 4 липня 1776 р. конгрес прийняв Декларацію незалежності. Саме з цього моменту починається історія нової держави — США.

- 1787 р. було прийнято Конституцію — першу серед конституцій держав світу. Її автори створили положення, які й нині, з внесеними поправками, становлять основу життя багатомільйонних Сполучених Штатів Америки.

- Конституція створила нову систему органів державної влади.

- Конституція і «Біль про права» гарантували громадянам особисті права — свободу слова, віросповідання, недоторканності житла тощо.

- Феодальні відносини в північних колоніях було скасовано.

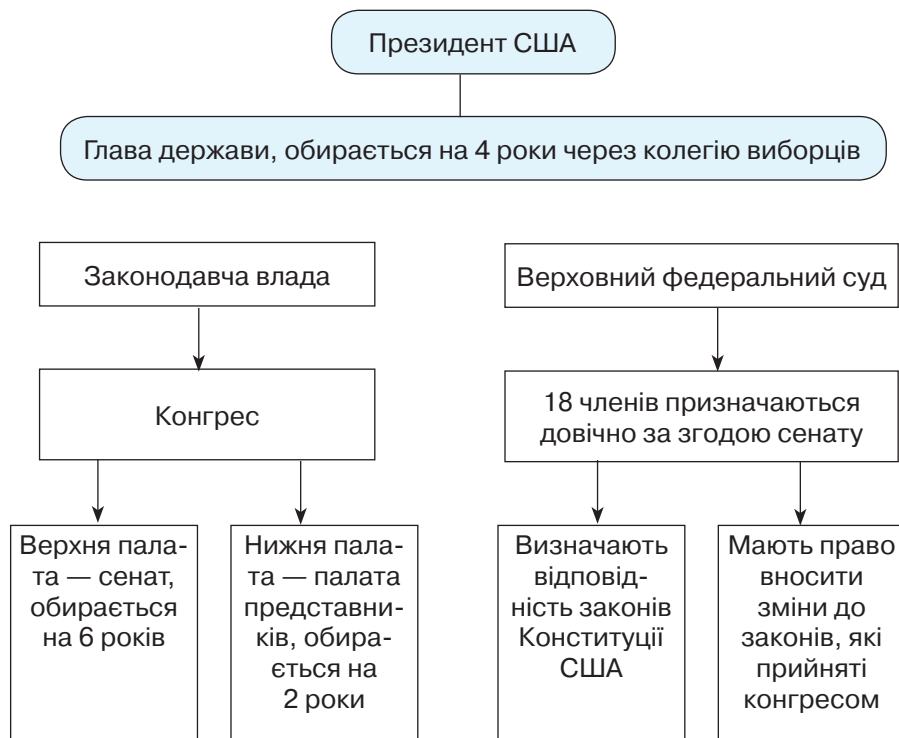
- У південних штатах було збережено плантаційне господарство.

- Рабство не було скасовано.

- У США бурхливо розвивалася промисловість, формувався внутрішній ринок.

Адміністративний устрій США

Розділ VI

СХІДНИЙ СВІТ у XVI–XVIII ст.

§ 30. Індія

Пригадайте

1. Які держави існували на півострові Індостан в епоху Середньовіччя?
2. Які релігії сповідувало населення Індії? Які релігії характерні для сучасної Індії?
3. Назвіть відмінності каст і варн. Яку роль відігравала в економічному житті Індії сільська община?
4. Чим займалися Ост-Індські компанії, створені в Нідерландах, Англії і Франції?

1. Держава Великих Моголів

На початку XVI ст. Індія була роздробленою державою. Делійський султанат, який утворився ще в 1206 р., формально продовжував існувати, але його правителі володіли тільки частиною держави. На решті території півострова Індостан виникло багато великих і малих держав. Населення розмовляло майже 40 діалектами мови гінді. У Північній Індії проживало до 20 великих і 1000 малих народів.

Основою економіки залишалося сільське господарство. Більшість населення проживала в сільській місцевості. Мешканці кожного села об'єднувалися в общину. Вироби індійських ремісників, передусім різнобарвні бавовняні тканини, вовняні хустки, ювелірні прикраси, зброя тощо, користувалися попитом у багатьох країнах світу.

Делійський султан Ібрахім Лоді (1517–1526) не зміг повернути колишніх васалів під свою владу. Серед його придворних виникла ідея запросити в Індію Бабур, який на той час правив у Кабулі. У 1526 р. Бабур уторгся в Індію, розбив військо Ібрахіма Лоді, зайняв Делі й проголосив себе *падишахом* («великим царем»). Делійський султанат розпався, а на його руїнах виникла мусульманська держава — **Імперія Великих Моголів** (1526–1754), засновником якої став **Бабур** (1526–1530). Столиця держави — м. Агра.

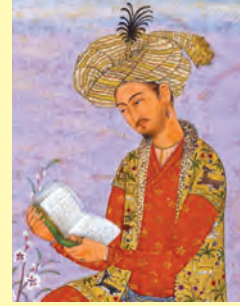

Велікі Моголи — мусульманська держава, яка існувала на території сучасної Індії, Пакистану та Південно-Східного Афганістану із середини XVI ст. й до початку XVIII ст. й контролювала більшу частину Південної Азії.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Обдарований воєначальник і поет Захір ад-дін Мухамед Бабур (1482–1530) уважав себе нащадком Тимура й Чингісхана. В 11 років він став правителем Фергани, однак у боротьбі з узбецькими ханами втратив свої володіння й утік до Афганістану, де захопив владу в Кабулі. Його метою було завоювання Індії. Ця мрія здійснилася, однак Бабур правив країною тільки 5 років. Як високоосвічена людина, він написав спогади «Бабур-наме». Перед смертю Бабур поділив свої володіння між синами. Індію він віддав своєму улюбленцеві — Хумаюну («Щасливому»), заповівши іншим синам йому коритися. Однак вибір Бабура виявився невдалим, бо син не був наділений батьковими чеснотами.

Бабур. Мініатюра.
1605–1615 рр.

Частина афганських воїнів Бабура з чималою здобиччю повернулася додому. Ті, що залишилися, не руйнували давні індійські традиції. Земля на завойованих територіях належала падишахові. Його воїни отримали землю для користування за умови несення військової служби. Частину земельних володінь зберегли місцеві раджі, яким належало сплачувати падишахові щорічну данину й брати участь у війнах. Селяни-общинники сплачували податок — частину врожаю. Крім того, вони мали виконувати різноманітні обтяжливі повинності щодо будівництва каналів, доріг, фортець тощо. Формально селянин був вільним, але якщо покидав свою общину, то втрачав будь-які права й усюди його сприймали як чужинця.

ВІВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1530 р. Зі спогадів Захіра ад-дін Бабура «Бабур-наме»

(...) Однією з великих проблем Гіндустану (Індії) є відсутність проточної води. Повсюди, де доводилося облаштовуватися, я наказував установлювати водяне колесо, підводити воду й чітко за планом закладати [сад]. Через декілька днів після прибуття до м. Агри ми перейшли заради цього річку Джун, щоб оглянути місця, де можна було б закласти сад... Спочатку викопали великий колодязь, з якого й тепер беруть воду для лазні, потім почали працювати в тому місці, де ростуть фінікові пальми й знаходиться восьмикутна водойма... Після цього закладали сад навколо моїх особистих покоїв і звели самі кімнати; потім збудували лазню. Так у цьому непримітному й необлаштованому Гіндустані з'явилися чудові сади... У кожному куточку було облаштовано живописні галявини, на кожній з яких росли розкішні троянди й шипшинові кущі, розміщені в досконалому порядку.

У Гіндустані ми страждали від трьох речей: по-перше, від спеки; по-друге, від сильного вітру; по-третє, від пилюки. Лазня усуває всі три [неприємності]: пилюка й вітер у лазні не дошкуляють, а в спеку там така свіжість, що людину пробирає холод...

- Що спонукало Бабура закладати в Індії сади й облаштовувати лазні?
- Які неприємності чатували на Бабура та його оточення в Індії?

Падишах Бабур залишив своєму сину, Хумаюну, невелику, але міцну імперію. Та проти Хумаюна виступили його брати та бенгальський намісник Шер-хан. У 1540 р. Шер-хан захопив Делі й проголосив себе правителем. Він устиг провести певні реформи й зміцнити центральну владу: упорядкував податкову систему, розпочав перепис земель, наказав прокласти дороги, що з'єднали Делі з іншими районами. Після смерті в 1545 р. Шер-шаха впродовж 10 років за владу боролося кілька претендентів, чим Хумаюн вдало скористався й повернувся на трон, щоправда, ненадовго.

Трон посів його 13-річний син *Джелал ад-дін Акбар* (1556–1605), правління якого стало «золотою добою» в історії Імперії Великих Моголів. Він відомий під іменем Акбар («Великий»).

2. Правління Акбара і Шах-Джахана

Акбар I
Великий.
Мініатюра.
XVII ст.

Повновладним правителем Акбар став у 18 років. Це був мудрий, сміливий та надзвичайно хитрий політик і дипломат, хоча, усупереч зусиллям своїх вихователів, не навчився ні читати, ні писати. Він залучив на службу розумних і відданих йому людей, спирався як на мусульман, так і на індусів, намагався не допустити між ними протистояння. Успадкувавши від батька незначний регіон, Акбар зумів різними шляхами розширити свої володіння й об'єднати майже всю Північну Індію та більшу частину Афганістану.

Акбар провів ряд реформ, які сприяли перетворенню Імперії Великих Моголів на сильну державу. У результаті адміністративної реформи імперію було поділено на провінції, які очолили намісники. Було запроваджено єдину систему міри й ваги, а також календар, у створенні якого були використані останні досягнення в галузі астрономії. Під час проведення податкової реформи поземельний податок, що становив третину врожаю, було замінено на грошовий. Аби сплатити податок, селяни повинні були продати свій урожай на ринку, що сприяло розвитку товарно-грошових відносин. Стараннями падишаха почалося карбування золотої монети — *могур*. Вона важила 11 г і залишалася грошовою одиницею Індії аж до кінця XIX ст.

Та найбільшу славу принесла Акбарові релігійна реформа. У межах цієї реформи він скасував принизливий подушний податок з немусульман — джизью. Падишах проголосив у своїх володіннях свободу віросповідання, дозволив індуюстам відкрито читати свої молитви, відзначати свята, заборонив уживати і свинину, і яловичину. Згодом він свідомо почав вивчати *індуїзм*¹, джайнізм, християнство. На його прохання до Індії прибули три місії єзуїтів. Як наслідок, було запроваджено нову релігію — божественну віру (дін-і-ілахі),

¹ *Індуїзм* — одна зі світових релігій. За її основу взято вчення про переселення душ померлих в інші тіла (сансара), яке відбувається за законами карми — сукупності всіх учинків людини, що визначає її долю в майбутньому.

у якій злилися мудрі основи традиційних релігій Індії. За це шейхи проголосили Акбара єретиком.

Правління Акбара стало добою економічного розквіту держави. Найбільше розвивалося ткацтво. Одяг падишаха було виготовлено зі 100 видів тканини. Крім того, в Індії видобували залізо й кольорові метали, сіль, селітру, виготовляли папір, олію, солодощі, ювелірні прикраси. Зростала зовнішня й внутрішня торгівля. Будували міста.

Після смерті Акбара падишахом став його син, Селім, відомий як *Джахангір*, тобто «Завойовник світу» (1605–1627). Він продовжив загарбницьку політику батька, однак нехтував державними справами, довіривши владу улюбленій дружині, Нур-Джахан, та її родині. Це призвело до заколотів, до яких долучився син падишаха, *Шах-Джахан*, тобто «Володар світу». Після смерті Джахангіра він вступив на трон і, щоб запобігти заколотам, наказав убити всіх братів і близьких родичів. За правління Шах-Джахана (1627–1658) імперія досягла найвищої могутності. Під владою Шах-Джахана опинилася майже вся Індія.

Однак ще за життя Шах-Джахана почали проявлятися ознаки кризи й розпаду. Тому його син, *Аурангзеб* («Краса престолу») (1658–1707), який прийшов до влади внаслідок дворцевого перевороту та дворічної війни зі своїми трьома братами, отримав непросту спадщину. Він здійснив багато завойовницьких походів. Порятунком імперії Аурангзеб убачав у насадженні ісламу й із цією метою знову запровадив джизью, підвищив податки для індусів, заборонив їм відзначати свої свята, наказав руйнувати їхні храми. У часи правління наступників Аурангзеба держава ще дужче занепала, чим скористатися англійці.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Шах-Джахан дуже кохав свою дружину Мумтазі-Махал. Він наказав побудувати для неї в м. Агрі дивовижний мавзолей з білого мармуру, інкрустований коштовним камінням, — Тадж-Махал. Шах-Джахан планував спорудити такий самий мавзолей і для себе, тільки з чорного мармуру, проте не встиг. Коли Аурангзеб, ув'язнивши батька, спитав про його бажання, той відповів, що хоче бодай із малесенького віконечка споглядати Тадж-Махал. Це було єдине, що поєднувало падишаха з минулим щасливим життям.

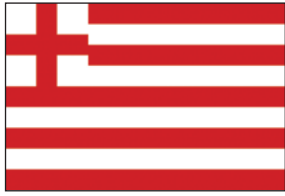

Тадж-Махал (Індія).
Сучасне фото

3. Проникнення європейців в Індію, установаження англійського володарювання

У 1498 р. португальцями було відкрито морський шлях до Індії. У результаті кількох військових експедицій вони захопили територію Гоа на західному узбережжі Індії. Португальці скуповували за безцінь прянощі й ткани-

Прапор британської
Ост-Індської компанії

ни, які потім продавали в Європі. У своїх індійських володіннях вони жорстоко експлуатували населення, насильно поширюючи християнство. Однак із часом португальці втратили свій вплив в Індії й поступилися місцем англійцям і французам.

У 1600 р. було засновано британську Ост-Індську компанію. У 1657 р. вона отримала спеціальну хартію О. Кромвеля. Згодом з'явилось ще кілька хартій. Усі вони надавали компанії дозвіл на оголошення війни, укладання миру, утримання власного війська, карбування монети. Центрами англійських володінь в Індії стали міста Бомбей, Калькутта й Мадрас. Подібно до англійців, Ост-Індську компанію згодом заснували й французи. Свою діяльність в Індії розгорнули також голландці й данці. Європейські торгові компанії скуповували тут тканини, прянощі, бавовну, пряжу, барвники, цукор, рис тощо.

Британська Ост-Індська компанія активно протидіяла голландській та французькій і стала основним знаряддям колоніального загарбання країни. У 1750–1760-х роках між Англією та Францією посилювалося суперництво за вплив в Індії. Розгромивши в 1757 р. французькі війська, Англія захопила Бенгалію. За умовами мирного договору 1763 р. Франція віддавала Англії свої володіння в Індії, крім п'яти прибережних міст. Подальші війни й завоювання, які англійці здійснювали під прапором Ост-Індської компанії, призвели до встановлення їхнього панування над усією Індією.

4. Релігійне й культурне життя

Релігія завжди відігравала важливу роль у житті індійців. Крім ісламу, що пояснювалося мусульманською експансією, панівне становище зберігав традиційний індуїзм. Однак з'являються й інші «реформаторські» релігійні течії. Так, на початку XVI ст. поширюються релігійні вчення, які отримали назву *бхакті*, що означає «любов до Бога». Уважалося, що завдяки бхакті можна змінити свою долю. Послідовники бхакті заперечували також кастову нерівність.

У XVI ст. в Індії відбувається становлення нової релігійної течії — *сикхізму*. Від індуїзму й численних громад бхакті сикхізм відрізнявся тим, що сповідував віру в єдиного Бога. Сикхізм проголошував рівність усіх людей перед Богом, засуджував аскетизм і проповідував беззастережну покірність духовному наставникові — *г'уру*. Ідеали сикхів виражає триєдина формула — «молитися, трудитися, ділитися».

Серед наукових досягнень потрібно відзначити розвиток математичних знань та астрономії. У постановках падишаха Акбара щодо програм навчання в медресе астрономію зараховували до обов'язкових предметів. Вона співіснувала з астрологією. Без порад астролога не відбувалася жодна важлива справа як у знатній, так і в бідній родині.

У XVI–XVII ст. було написано багато трактатів із різних галузей практичної хімії. Таким є, зокрема, трактат «Зібрання ремесел», який містить настанови щодо виготовлення барвників, чорнил тощо. З природничих наук у

великій пошані була медицина. Індійські лікарі вміли лікувати чимало небезпечних хвороб, правильно розуміли процеси життєдіяльності організму.

Значного розвитку набули також механіка й інженерна справа. Видатним індійським інженером вважають **Фатхула Ширазі**, придворного падишаха Акбара. Під його керівництвом було створено потужну систему водопідйомних споруд у містах Агрі та Фатехпур-Сікрі.

Загалом період правління Акбара в Індії позначений культурним піднесенням. При дворі Акбара було створено спеціальну палату перекладів, де найкращі вчені та поети перекладали перською мовою (фарсі) священні книги, літературні пам'ятки індуїзму й наукові трактати, аби зробити їх доступними для освічених мусульман, які володіли перською мовою.

З-поміж історичних творів заслуговують на увагу праці **Абул Фазла**, у яких описано історію Індії від найдавніших часів («Книга Акбара» та ін.).

Художню літературу створювали як перською мовою, так і мовою гінді. Видатними поетами, які писали перською мовою, були **Файзі**, **Саїб Тебрізі** й **Абул Кадир Беділь**. Однак їхні твори могли читати лише представники знаті. Серед простолюду особливо популярними були твори місцевими мовами. У XVI ст. чималої слави зажили митці **Тулсідас** і **Сурдас**, які писали мовою гінді. За сюжетом відомого індійського епосу «Рамаяна» Тулсідас створив поему «Море подвигів Рами». Про індійського бога Кришну оповідає Сурдас у творі «Океан Сура».

Рамаяна.
Фреска. X ст.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Саїб Тебрізі (1601–1677) народився в сім'ї купця Мирзи Абдаль-Рахима. Багато подорожував Азією. Був популярним в Індії, Середній Азії. Брав участь у поетичних змаганнях і дебатах в Індії.

Творча спадщина автора — це 7 диванів (збірок ліричних творів).

Азербайджанською мовою написав 17 газелів. Філософські проблеми, підняті Саїбом Тебрізі, продовжують пошуки поетів «індійського стилю».

Його дядько, Шамсаддин Тебрізі, був відомим придворним літописцем, якого за блискучі **каліграфічні** здібності називали Ширин Гелям, що в перекладі означає «солодке перо».

Сторінка з рукопису Саїба Тебрізі азербайджанською мовою. *Інститут рукописів НАН Азербайджану*

Каліграфія (з грецьк.) — мистецтво чітко, чисто й вишукано писати.

Мавзолей Саліма Чішті
в м. Фатехпур-Сікрі (Індія). Сучасне фото

Палац Вітрів у м. Джайпурі (Індія).
Сучасне фото

Ліричні пісні на вірші поетеси **Міру Баї** донині популярні серед індійців. Після смерті чоловіка вона втекла з палацу й подалася в мандри, які надихали її на створення пісень про віру, надію й любов.

Архітектура й мистецтво епохи Великих Моголів поєднують ознаки ісламу й індуїзму. Чимало будівель, зведених за правління Акбара, наче втілювали в камені його релігійну політику. Яскравим прикладом є м. Фатехпур-Сікрі, яке будувалося як нова столиця імперії. Духовним центром міста став мармуровий мавзолей шейха Саліма Чішті. У центральній частині міста знаходилися розкішні палаці імператора та його придворних. І хоча інженер Фатхула Ширазі розробив складну систему водопостачання, води постійно бракувало. Це призвело до того, що після смерті Акбара місто занепало.

Свого розквіту архітектура доби панування Імперії Великих Моголів досягла в роки правління Шах-Джахана. Він повернув столицю до Делі й на березі р. Джамни спорудив величний Червоний форт. За його могутніми бастіонами розташовувалися білі мармурові палаці й павільйони, стіни яких було прикрашено різьбленням і коштовним камінням. На території форту були закладені сади, квітники та фонтани. Архітектурним шедевром світового рівня вважається мавзолей Тадж-Махал.

Визначні архітектурні споруди з'явилися не лише в столиці Імперії Великих Моголів. Відомі палаці й фортеці в інших індійських містах, зокрема в м. Джайпурі, заснованому на початку XVIII ст. Особливо зачаровує Палац Вітрів, фасад якого прикрашають балкончики, які забезпечують наскрізну вентиляцію, створюючи ілюзію вітру.

В образотворчому мистецтві набуває поширення мініатюрний живопис. Цю техніку започаткували майстри, запрошені з Ірану, однак індійські митці створили власну школу мініатюри. Спочатку мініатюра використовувалася тільки як книжкова ілюстрація, а згодом стала самостійним жанром. Мініатюри відтворювали битви й походи, придворне життя, світ природи. З часом популярними стають портрети членів родини падишаха та релігійних діячів. Водночас користувалися попитом і твори європейських художників.

Справжній злет у добу Великих Моголів переживають музика й танцювальне мистецтво. Розвиваються фольклорні жанри, передусім народні пісні,

духовна музика, у будинках городян влаштовуються музичні вечори, а в палацах вельмож і правителів — театралізовані дійства й концерти. Вистави ставлять переважно на сюжети з індуїстської міфології. Вони супроводжуються музикою й танцями.

Отже, культура Індії XVI–XVIII ст. не тільки зберегла давні традиції, а й примножила цю багату спадщину новими.

Іслам, індуїзм, Імперія Великих Моголів, падишах, колонія, імперія; 1526, 1556–1605, 1627–1658, 1660, 1757, 1763; Бабур, Акбар, Шах-Джахан.

1. Покажіть на карті:

- шлях Васко да Гама в Індію;
- територію Імперії Великих Моголів, основні міста;
- центри англійського володарювання на території Індії.

2. Хто «відкрив» Індію — моголи чи європейці? Обґрунтуйте свою думку.

3. Визначте рівень розвитку індійської культури. Обґрунтуйте свою думку.

4. Поясніть, чому європейські держави активно боролися за володарювання в Індії.

5. За правління Акбара орну землю обмірювали не мотузками, а бамбуковими палицями. Поміркуйте, чому.

Попрацюйте в групах

6. Визначте, що могло приваблювати людину в релігіях, які існували в Індії.

Подискутуйте

7. Як ви вважаєте, чи могла Індія зберегти незалежність? Хто міг би об'єднати населення країни в боротьбі проти європейських поневолювачів?

§ 31. Перське царство Сефевідів

1. Перське царство

У XIV ст. в Ірані формуються релігійні громади, які очолювали шейхи. Уважалось, що шейх знав таємниці ісламу, тому йому поклонялися як святому. Однією з найвідоміших була громада *Сефевідів*. Її заснував Сефі ад-Дін. Прихильники громади Сефевідів одягали на голову чалму з 12 пурпуровими смужками, і тому їх називали *кизилбаші* — «червоноголові». Очолювані шейхом Ісмаїлом I, кизилбаші розпочали війну за панування в регіоні. Підкоривши Азербайджан, у **1502 р.** шейх **Ісмаїл I Сефевід** проголосив себе шахиншахом («царем царів») і став засновником **держави Сефевідів**. І хоча впродовж найближчих років Ісмаїл I захопив Вірменію, Ірак, Іран і Курдистан,

Невідомий
художник. Ісмаїл I.
XVI ст.

центром держави залишався Азербайджан, а столицею — м. Тебриз. Європейці називали державу Сефевідів, яка проіснувала до 1736 р., *Перським царством*.

На території Персії проживали різні народи, зокрема перси, курди, афшари, азербайджанці. Населення традиційно займалося землеробством і кочовим скотарством. Землями володіла знать, якій селяни платили натуральний податок з урожаю й худоби. Країна славилася виробництвом килимів, зброї та обладунків, мідного посуду тощо.

Перська держава процвітала в роки правління шаха *Аббаса I* (1587–1629). Він переніс столицю до перського міста Ісфагана, замінивши в найближчому оточенні свавільних азербайджанців на освічених персів. Державною мовою стала перська. За часів Аббаса I в Персії встановилася абсолютна монархія. У Європі перського шаха називали *найбагатшим володарем Сходу*. Він запровадив єдину грошову систему, збирав податки з товарів підвищеного попиту, будував дороги й караван-сараї.

Аббас I сприяв розвитку культури та науки. Видатним іранським математиком, богословом, правником і астрономом був *Амілі Бах ад-дін*. Правління Аббаса I описав історик *Іскандер-бек Мушні*. Розвивалися також архітектура, живопис і література. В Ісфагані, де проживало 600 тис. осіб, почалося масштабне будівництво — зводилися палаци, мечеті, медресе.

2. Правління Надир-шаха

Наступники Аббаса I мало цікавилися державними справами. Непомірне підвищення податків і свавілля чиновників призводили до численних повстань. На початку XVIII ст. серйозну небезпеку для Перської держави становили вторгнення афганських (пуштунських) племен, які в 1722 р. захопили м. Ісфаган. Із заходу почали наступати турецькі війська, а з півночі — російські. Захистити країну вдалося енергійному полководцю *Надир-хану*. У 1736 р. Надир-хан був проголошений новим шахиншахом Ірану. Перська держава Сефевідів припинила своє існування.

Невідомий
художник Надир-
шах. XVIII ст.

З приходом до влади всі зусилля Надир-шаха було спрямовано на організацію нових походів і війн, аби поповнити спустошену скарбницю та примирити кочову й осілу знать із новою династією. У 1739 р. він здійснив набіг на Імперію Великих Моголів, де після тотального пограбування Делі захопив величезну здобич. Потім Надир-шах напав на Синд, Бухару та Хорезм. Унаслідок цього було утворено велику державу, до якої, крім Ірану, увійшли Афганістан, Бухара, Північна Індія та Хіва.

Та згодом зовнішня політика Надир-шаха зазнала невдач. Зокрема, йому не вдалося підкорити гірський Дагестан. Безрезультатною виявилася й виснажлива війна з Османською імперією за Месопотамію та спроби захопити Південно-Східну Аравію.

Задля зміцнення влади він відібрав у духовенства та деяких племен більшу частину земель, повернувши їх у державну власність, утручався в релігійні суперечки. Такі дії налаштували проти нього впливову частину знаті. Обурення народу викликала й завойовницька політика Надир-шаха, що супроводжувалася постійними поборами й зростанням податків. Як наслідок, країною прокотилася хвиля повстань. Єдність у своїй великій державі, виснаженій постійними війнами, Надир-шах підтримував, удаючись до жорстоких методів.

У 1747 р. внаслідок змови Надир-шаха було вбито в м. Хорасані. Його держава розпалася на кілька володінь, що постійно ворогували між собою.

Держава Сефевідів, шах Аббас I, Надир-шах.

1. Покажіть на карті територію Перської держави за правління Аббаса I.
2. На чому трималася влада Надир-шаха? Які дії цього правителя викликали невдоволення в суспільстві?

3. Визначте особливості стилю архітектури східних держав. Назвіть найвидатніші пам'ятки. Чим вони відрізняються від споруд європейської архітектури.

§ 32. Китай

Пригадайте

1. Назвіть особливості господарського, суспільного й релігійного розвитку Китаю в середні віки.
2. Охарактеризуйте конфуціанство як релігійно-філософську систему.
3. Що таке *даосизм*? Назвіть його основні положення.

1. Китай за правління династії Мін

На початку XVI ст. Китай був централізованою державою з монархічною формою правління. На чолі країни стояла династія Мін, яка прийшла до влади ще в другій половині XIV ст. після скинення монгольської династії Юань. Державний устрій Мінської імперії був, по суті, деспотичним.

Д. Гуантенг. Весняний ринок.
Середина XVIII ст.

Жодних інститутів станово-представницької монархії в країні не існувало. Натомість точилася постійна боротьба різних угруповань за вплив на імператора. Він зберігав право вирішального голосу щодо важливих питань, однак насправді майже всі важелі впливу залишалися в руках чиновників.

Провідну роль в економіці Китаю відіграло сільське господарство. Селяни збирали добрі врожаї рису, але зняряддя праці й надалі залишалися примітивними. Хоча подекуди селяни конструювали спеціальні водопідйомні машини, які суттєво полегшували їхню працю на рисових полях. Крім рису, селяни також успішно вирощували бавовну, що давало можливість забезпечити населення необхідною кількістю тканини.

У Китаї існувало два види земельної власності — державна й приватна. Проте дедалі частіше селяни втрачали свої землі, які переходили в руки великих землевласників, лихварів, чиновників. Значна частина земель ставала власністю імператорського двору. Податки збиралися грошима й продуктами двічі на рік.

У містах проживала незначна частина населення, яке займалося переважно ремеслом і торгівлею. У ткацькому виробництві міські ремісники використовували станки. Технічних успіхів досягли також китайські кораблебудівники. Вони вміли будувати великі й міцні судна.

На початку XVI ст. в Китаї діяло понад 30 великих ярмарок, працювало кілька торгових портів, серед яких славився Нанкін. У сфері торгівлі діяло чимало купецьких компаній. Китайці продавали до інших країн вироби ремісників, а також золото й срібло. Натомість завозили прянощі, ліки, слонову кістку й інші товари.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. на базі академії Дунлінь, де готували чиновників і знавців *конфуціанства*¹, виникла організація, члени якої вимагали провести реформи державного апарату, посилити роль імператора в управлінні країною, припинити політику захоплення селянських земель великими власниками, зменшити податки тощо.

Упродовж 1620–1624 рр. реформатори прийшли до влади й спробували втілити свою програму в життя. Однак придворна знать зуміла не тільки усунути реформаторів від влади, а й жорстоко розправитися з ними. Після цього в

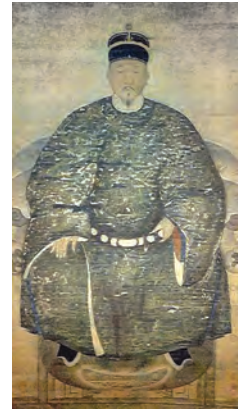
Прапор династії Цин

¹ *Конфуціанство* — філософсько-релігійне вчення Конфуція. За основу взято дотримання правил етикету, самовдосконалення, повагу до старших, культ предків.

країні продовжилося захоплення селянських земель, збільшення податків і повинностей, набуло розмаху казнокрадство. Непросту ситуацію в державі ускладнювали стихійні лиха. Посилилася зовнішня небезпека з боку підвладних маньчжурських племен, які перестали платити данину мінському імператорові. На початку XVII ст. маньчжури створили свою державу Цзінь («золота») (1609), яку згодом її правитель, хан *Абахай* (1626–1643), перейменував у Цин («чиста») (1636). Добре організована маньчжурська армія розпочала завоювання території імперії Мін.

Невідомий художник.
Лі Цзичен. XVII ст.

Політична криза, масове розорення селян і голод призвели до **Селянської війни 1628–1644 рр.**, яка охопила Північний і частину Центрального Китаю. Одним із керівників повсталих був **Лі Цзичен** (1606–1645). Основною метою Селянської війни було скинення імператора, знищення його сановників і великих землевласників. Повсталі розправлялися з місцевими урядовцями, передавали народу зерно, худобу, майно багатіїв. Було скасовано всі податки для селян і ремісників. У квітні 1644 р. повсталі майже безперешкодно ввійшли в Пекін. Імператор не міг знести такої ганьби й повісився. Разом з ним наклали на себе руки майже 80 тис. підданих. Новим імператором було проголошено Лі Цзичена. Для утримання армії й державного апарату йому довелося відновити податки й побори, запроваджені династією. Такий непопулярний крок ускладнив становище імператора.

Серйозною загрозою була також регулярна мінська армія, яка на той час воювала проти **маньчжурів**. Її командувач відкрив ворота у Великому Китайському мурі, крізь які на територію країни вступили маньчжури, і визнав себе їхнім васалом. Об'єднане військо маньчжурів і мінського воєначальника розгромило армію Лі Цзичена й у червні 1644 р. зайняло Пекін. Після цього маньчжури проголосили китайським імператором малолітнього сина Абахая. Щоправда, певний час країною правив його дядько, принц-регент Доргунь. Так із **1644 р.** в Китаї встановилася влада іноземної **маньчжурської династії Цин**, яка правила країною до 1911 р.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1646 р. З книги Ці Люці про початок правління династії Цин

(...) Принц-регент Маньчжурської династії Доргунь розташувався в палаці Уїндянь (...). Він видав указ для поширення в столиці, у якому чиновникам і на-

Маньчжури — народність, яка проживала в Маньчжурії на північ від Ляодунського півострова. Тривалий час перебувала в залежності від китайської династії Мін. Наприкінці XVI ст. хан Нурхаци зумів об'єднати розпорошені тунгусо-маньчжурські народності мисливців, рибалок, скотарів і землеробів у державу *Цзінь*, а в 1636 р. була перейменована на *Цин*.

роду наказувалося скинути скорботне вбрання й поголити голови. Святковий одяг віднині повинен був чітко відповідати маньчжурському зразку. Відтоді в столиці та за її межами всі поголили голови (...).

- Чому Доргунь змусив китайців брити голови й носити маньчжурський одяг?

2. Імперія Цин

Спочатку китайці намагалися чинити опір. Однак їхні виступи жорстко придушували. Маньчжури вважали заняття ремеслом і торгівлею принизливим, тому основною сферою їхньої діяльності була державна й військова служба. Оскільки маньчжурів було набагато менше, ніж китайців, заборонялися змішані шлюби. Символом маньчжурського ярма для чоловіків-китайців стала зачіска — голову спереду голили, а решту волосся заплітали ззаду в косу. Порушникам відрубували голову й виставляли в центрі села чи міста. Селянам заборонялося залишати свої поселення, без дозволу різати свійську птицю чи худобу.

Невідомий
художник.
Імператор Кансі.
XVII ст.

Маньчжури, по суті, зберегли традиційну систему управління країною та підготовки чиновників. Державною ідеологією й надалі залишалося конфуціанство. Завойовники почали переймати звичаї й традиції китайців, вивчати їхню мову.

Найдовшим в історії цинського Китаю виявилось правління імператора **Кансі** (1662–1723). Упродовж свого перебування на троні він перетворив Китай на могутню імперію. Роки його правління позначені розквітом економіки, зокрема зростанням ремісничого виробництва й появою перших мануфактур. Він заохочував розвиток сільського господарства, дбав про розширення посівних площ. Значну увагу імператор Кансі приділяв культурному піднесенню Китаю.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Згідно з китайськими традиціями, цинський володар мав титул «син неба». Девіз правління кожного імператора позначався спеціальними ієрогліфами. Саме за цим девізом, а не за власним іменем він був відомим в історії. Так, перший імператор Фу-мін величався Шуньчжі, що означало «Благодатне правління», його наступник Сюань-е величався Кансі, тобто «Квітуче й Осяйне». Власне ім'я імператора вимовляти суворо забороняли, а бачити обличчя дозволяли тільки приближеним особам. Під час представлення імператору піддані повинні були виконати відповідний церемоніал: тричі впасти перед ним на коліна й щоразу тричі вдаряти чолом об підлогу. Імператорський указ оприлюднювали з вежі палацу, після чого його вкладали в дзьоб декоративному феніксу. Птаха на мотузках спускали з вежі, і чиновники виймали з його дзьоба указ. З того моменту вважалося, що указ набув чинності.

Храм Неба в м. Пекіні (Китай). Сучасне фото

3. Китай і світ

В епоху великих географічних відкриттів Китаєм активно зацікавилися європейські держави. Першими відвідали Китай португальці в 1516 р. Однак після кількох сутічок їм довелося залишити країну. Згодом Португалія все-таки зуміла заснувати в Китаї свою колонію Макао, а католицькі місіонери-езуїти отримали можливість проповідувати в країні християнство.

У 1620-х роках біля берегів Китаю з'явилися голландські кораблі. Голландці захопили частину о. Тайвань і протрималися тут майже 40 років. Паралельно з голландцями Китаєм зацікавилася Англія. Англіїці проникли в район Гуанчжоу й домоглися від китайського уряду дозволу на ведення транзитної торгівлі. З Китаю європейці вивозили передусім шовк і порцеляну, а завозили тютюн і вогнепальну зброю.

Китайський уряд забороняв іноземцям в'їзд до країни. Виняток становили лише католицькі місіонери португальського, німецького й італійського походження.

У період правління імператора Кансі були зроблені спроби встановити взаємовигідні відносини з Китаєм з боку Росії. Однак через суперечності за вплив на Далекому Сході та в Центральній Азії зробити це виявилось непросто. У 1715 р. у Пекіні було відкрито Російську духовну місію. Її члени вивчали китайську мову, культуру, виконували дипломатичні функції.

Намагання західноєвропейських держав відкрити в цей період у Китаї свої місії не мали успіху. Більше того, у 1757 р. китайський уряд заборонив іноземцям вести торгівлю на своїй території. Винятком був порт Кантон.

Наприкінці XVIII ст. найбільшу активність щодо Китаю проявляла Велика Британія. У 1793 р. до Китаю прибуло англійське посольство з метою встановлення дипломатичних відносин і розширення англійської торгівлі. Однак китайський імператор відхилив пропозиції англійців. Крім англійців, проникнути на територію Китаю неодноразово намагалися й американці.

З приходом до влади династії Цин у васальну залежність від Китаю потрапили Корея, Монголія, В'єтнам, Східний Туркестан. Великим зовнішньополітичним успіхом цинського Китаю стало включення до його складу Тибету.

Та все одно впродовж XVII–XVIII ст. Китай свідомо залишався ізольованим від контактів із більшістю провідних країн.

4. Релігійне й культурне життя Китаю

Вен Жєндминг. Старі дерева й холодний водоспад. XVI ст.

У період правління монгольської династії Юань, яка прийшла до влади в XIII ст., у Китаї утвердилася *синкретична релігія*, яка ввібрала в себе різні філософські й релігійні вчення, передусім буддизм, конфуціанство й даосизм. Однак особлива роль відводилася конфуціанству. В епоху династії Мін саме конфуціанство було ідейним підґрунтям для багатьох китайських мислителів XVI ст.

Після завоювання Китаю маньчжурами релігійне життя й надалі існувало на засадах конфуціанства. Імператор Кансі опублікував «Шєн Юй» («Священний едикт»), який визнавав конфуціанство офіційною державною ідеологією, адже воно підтримувало культ імператорської влади й правителя.

За правління династії Мін китайська культура зазнала період піднесення. Особливого розквіту досягла література. Зокрема, письменник **У Чєнь-єнь**, використовуючи давні легенди й перекази, створив фантастичний роман «Подорож на Захід». Автор описує паломництво до Індії за священними буддистськими книжками. У творі зображено багато химерних тварин, серед яких особливо зачаровує золота мавпа.

На базі ритуальних музики й танців сформувався китайський театр. У XVI–XVII ст. закладено основи пєкїнської опери.

У цей період відбулася реконструкція столиці Пєкіна. Тут тривало спорудження так званого «Забороненого міста» — імператорського палацу. У 1530 р. в місті завершилося будівництво храму Неба. Це був величний комплекс, присвячений небу, як головному божественному символу китайців, і молитвам за врожай.

Що стосується науки, то в Китаї активно розвивалися галузі, які мали практичне значення. Було створено енциклопедичні твори із сільського господарства, природничих і технічних наук. Лікувальним властивостям трав, дерев і мінералів присвячено працю **Лі Шичжєня** (XVI ст.) «Трактат про дерева й рослини».

У XVII ст. при маньчжурах була створена спеціальна група для написання історії династії Мін. У праці доводилася неминучість падіння цієї династії та її заміни на Цин. Багатьох учених, які не погоджувалися з таким трактуванням, було страчено, ув'язнено чи відправлено на заслання. Заборонені книжки знищували або заносили до спеціального переліку.

Кераміка періоду династії Мін

Чайник періоду династії Цин

У період правління імператора Кансі було створено словники й енциклопедії, видано літературні пам'ятки попередніх епох, зокрема 50 тис. віршів. Наприкінці XVIII ст. було зібрано 170 тис. книжок, що видавалися в Китаї. Їх було укомплектовано й поділено на 4 розділи. Новостворена бібліотека отримала назву «Повне зібрання книг чотирьох сховищ».

Архітектура епохи династії Цин розвивалася в стилі китайського бароко. Монументальним спорудам того часу притаманна вишукана декоративність. Також розвивався живопис. Основними були декоративний (квіти й птахи), пейзажний (гори й вода) і портретний жанри. Неабияких успіхів досягли майстри китайських порцелянових виробів.

Селянська війна, маньчжури, Маньчжурська династія; 1628–1644, 1660; Лі Цзичен, Кансі.

1. Покажіть на карті територію Китаю часів правління династій Мін і Цин.
2. Які території було приєднано до Китаю?

3. Визначте рівень розвитку китайської культури. Обґрунтуйте свою думку.
4. Чому Європа практично погодилась із «закриттям» Китаю?

Подискутуйте

5. Чому Індія потрапила під англійське володарювання, а Китай зберіг свою незалежність?

§ 33. Японія

1. Об'єднання та самозакриття Японії

Територія Японії невелика. Країна розташована на чотирьох островах — Хоккайдо, Хонсю, Сікоку, Кюсю. У добу Середньовіччя Японія не знала зовнішніх воєн і вторгнень чужинців, хоча місцеве населення підтримувало контакти з Китаєм і Кореєю. Важливу роль у суспільстві відігравали також клани знаті.

Храм Кітано Темлан-гу в Кіото.
Період Хейан. *Сучасне фото*

Самураї з князівства Сацума.
Фото. 1860-і роки

У VI ст. в Японії тривав процес формування державності, який супроводжувався боротьбою кланів за лідерство. Тоді ж із Кореї стала поширюватися нова релігія — *буддизм*. Звісно, не всі клани прихильно поставилися до нової віри. Чимало з них відкинули буддизм, сприйнявши його як наругу над давньою релігією японців — *сінто*. Проте деякі клани розглядали буддизм як невичерпне джерело могутності великого континенту й завдяки його універсальності сподівалися запанувати над іншими кланами. Зрештою спалахнула відкрита ворожнеча між родом Сога, який підтримував буддизм, і кланами, що виступали проти запровадження нової релігії. У вирішальному збройному зіткненні здобули перемогу Сога, а їхній представник очолив уряд і провів реформи, які заклали підвалини повнокровної японської держави. Її правитель отримав титул «небесного імператора» (*тенно*), а державу стали називати *Ніппон* (*Ніхон*), тобто «Корінь сонця». Звідси й походить європейська назва *Японія*, тобто Країна вранішнього сонця. Перша постійна столиця Японії — м. Нара.

Невідомий художник.
Самурай на коні.
XVII ст.

У середині VIII ст. в Японії спостерігається нове протистояння між кланами. У результаті в країні утвердився при владі клан Фудзівара, який позбавив імператора важелів правління. За урядування Фудзівара імператорська резиденція знаходилася в м. Кіото, яке було другою офіційною столицею країни. Така ситуація тривала до XI ст., коли в Японії стали формуватися клани військової аристократії — *самураї*. Між самурайськими угрупованнями, серед яких найбільший вплив мали Тайра й Мінамото, відбувалася постійна боротьба за владу, яка завершилась у 1158 р. перемогою клану Тайра. Та невдовзі клан Тайра було розгромлено, і в 1192 р. Йорітомо

Самураї (від япон. *самурау* — служити) — військовий стан служивої знаті, що існував у Японії з XI до першої половини XIX ст. і керувався вимогами честі, вірності собі та відданості своєму володареві.

Мінамото здобув титул верховного воєначальника (*сьогуна*) і став першим узаконеним військовим правителем Японії. Відтак сьогунами стали представники іншого самурайського клану — Асікага.

У 1467 р. за правління восьмого сьогуна Асікаги Йосімаси в Японії спалахнула громадянська війна. Вона поглибила політичну нестабільність у країні й спричинила безперервні війни в провінціях. На початку 1540-х років до Японії проникають європейці, яких ще з часів подорожі Марка Поло вабили тут неймовірні багатства. Головним предметом європейського імпорту стала вогнепальна зброя — аркебузи й мушкети. Услід за європейськими купцями до Японії приїжджають португальські, іспанські й інші місіонери, які розпочали тут масштабну християнську пропаганду.

Період політичного безладу й громадянських воєн тривав до 1560-х років. Процес національного об'єднання країни розпочав полководець **Ода Нобунага** (1534–1582), який усвідомлював, що для цього потрібно не лише перемогти своїх супротивників, а й підпорядкувати своїй владі імператорський двір у м. Кіото. Тому Ода Нобунага організував похід на Кіото й у 1568 р. зайняв місто. Він також розпочав війну з войовничими конкурентами й могутніми буддійськими монастирями. Захоплюючи нові землі, Ода Нобунага наділяв ними відданих йому підлеглих, щоб зміцнити своє панування над підкореними територіями. Зростання могутності Оди Нобунаги викликало невдоволення серед частини самураїв. У 1582 р. вороги оточили його в одному з храмів м. Кіото, і він учинив самогубство.

Каю Мотохіде.
Ода Нобунага.
1583 р.

2. Сьогунат Токугава. Політика самоізоляції

Справу об'єднання Японії продовжив один із полководців Оди Нобунаги, колишній селянин **Тойотомі Хідейосі** (1536–1598). У 1590 р. він контролював більшу частину Японії. Тойотомі Хідейосі двічі споряджав війська на завоювання Кореї, але так і не зміг здобути перемогу над цією країною.

Коли Тойотомі Хідейосі помер, проти його сина, Хідейорі, виступив колишній союзник Оди Нобунаги — **Токугава Ієясу** (1542–1616). У битві при м. Секігахарі він розгромив прибічників Хідейорі, які після цього отаборилися в замку Осака й продовжували чинити опір. Задля зміцнення влади над країною Токугава Ієясу в **1603 р.** проголосив себе сьогунатом. Так було засновано **сьогунат Токугава** (1603–1867) зі столицею в м. Едо (нині — м. Токіо). Фактично Токугава та його послідовники відсторонили імператора від влади

Сьогунат — політична система Японії. Імператор залишався верховним жерцем сінто й лише офіційним, номінальним очільником держави. Усю політичну, економічну й судову владу було зосереджено в руках сьогуна.

Політика самоізоляції — закриття країни від зовнішнього світу, яку проводили правителі деяких держав Далекého Сходу в XVII–XIX ст.

Португальська каракка
в Нагасакі

й політичного життя. Однак вони й надалі спиралися на його релігійний авторитет і постійно стверджували, що отримали санкцію на владу від самого імператора.

Через два роки Токугава Ієясу формально передав владу своєму синові, однак насправді продовжував керувати країною. Остаточно розправитися зі своїми ворогами Токугава Ієясу зумів у **1615 р.**, коли заволодів замком Осака й переміг Хідейорі та його прибічників. Після цього владу сьогунів Токугава було встановлено в усій Японією.

Однією з важливих складових внутрішньої політики сьогунату Токугава стало самоза-

криття країни, спричинене масовим припливом європейців, поширенням християнства й загрозою перетворення Японії на колонію. Ще наприкінці XVI ст. велике обурення в країні викликала практика португальських та іспанських місіонерів вивозити з Японії людей для продажу в рабство. Тож було видано кілька указів, спрямованих проти християнства. За межі Японії було вислано всіх англійців, іспанців і португальців. Станом на **1639 р.** християнство було остаточно заборонено.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVIII ст. Із твору «Записи про розквіт і падіння храму південних варварів» щодо гоніння на християн

(...) У третьому році Кан'єй [1626]... Переказували, що в провінціях знову з'явилася ця [християнська] секта, тому чиновники з адміністрацій провели ретельне слідство. Вони арештували тих, хто не змінив віру, запхали їх [по шию] у солоні мішки й склали горою по п'ятдесят осіб у трьох місцях. Той, хто бажав змінити віру, падаючи, виповзав з такої гори, і його бажання задовольняли. [Людину] питали про секту, до якої вона хотіла вступити, викликали ченця з монастиря цієї секти, і [змушували] подавати управителю посвідчення, що він буде прихожанином цього монастиря. Так було започатковано систему монастирських довідок. Мабуть, відтоді [християн], які змінили віру, почали називати короби — «падаючі».

- Чому сьогунат Токугава змушував навернених у християнство японців відмовлятися від цієї віри?
- Що змушувало японців, урешті-решт, відректися від християнства?

Крім того, сьогунат прийняв рішення «закрити» Японію для іноземців та ізолювати країну від зовнішнього впливу. Будь-який іноземний корабель, який пришвартовувався біля японських берегів, підлягав негайному знищенню разом з екіпажем. Виняток становили тільки голландці. Їм залишили факторію на невеличкому о. Десіма, де торгівля здійснювалася під пильним наглядом чиновників. Що ж до японців, то їм було заборонено під страхом смертної кари

покидати свою батьківщину й будувати великі кораблі для далекого плавання. Отже, Японія самозакрилася для світу.

3. Культура Японії

Японська середньовічна культура розвивалася в особливих природних та історичних умовах. На літературу, мистецтво, світосприйняття японців впливали різноманітні чинники: географічні, історичні та релігійно-етичні.

Активний розвиток культури Японії розпочався у VIII ст., коли столицею країни було м. Нара. Найбільшу славу цьому місту приніс монастир Тодайдзі (Великий храм Сходу), споруджений у 728 р., у якому було встановлено бронзову статую Будди заввишки 32 м.

В епоху Нара було створено перший звід японської пісенної народної поезії «Збірник міріад пелюсток». Важливе місце в японській поезії відводилося темі кохання. З'явився навіть традиційний японський п'ятивірш — *танка*, у якому чітко й лаконічно відображали почуття.

На XI–XII ст. припадає розквіт японського живопису. Передусім митці працювали над ілюстраціями до художньої прози. Для їхніх творів характерне поклоніння природі та її красі. Кожне зображення містило багату палітру золотистих і срібних кольорів.

Літературу цієї доби творили за принципом «з-поміж квітів — сакура, серед людей — самураї». Саме для самураїв писали літературні твори, що відображали правила їхньої поведінки, учили бути мужніми й вірними обов'язку.

Одночасно формувався цілий комплекс військових мистецтв, заснованих на ритуальному бойовому танці. Період небувалого піднесення переживав японський класичний театр — *кабукі*, у якому поєднані музика, рухи, поезія, живопис і скульптура. Наприкінці XVI ст. з'явився професійний ляльковий театр — *дзьорурі*. У ньому використовували маски, ляльок, яскраві театральні костюми.

Японці постійно спілкувалися з природою. Біля дому зазвичай облаштовували сад, у якому були озерця, росли карликові дерева. В інтер'єрі з'явилася *ікебана* — букет із засушених квітів.

Сессю. Гори й води.
XV ст.

Грим театру Кабукі.
Гравюра. 1896 р.

Сессю. Пейзаж. XV ст.

На XV ст. припадає розквіт творчості відомого японського майстра туші й пензля — **Сессю** (1420–1506). Він фіксує природу в різні пори року, його пейзажі чіткі й сюжетні. Згодом поширюється монументально-урочистий стиль, засновником якого вважають **Тоса Міцуйосі** (1539–1613).

У XVI ст. зароджується мистецтво виготовлення мініатюрних статуєток — *нецке*, що зображували ремісників, мандрівних акторів, дітей і тварин. Для цього періоду характерне також поширення так званої чайної церемонії, на яку збиралося обмежене коло осіб і де в невимушеній обстановці обговорювалися питання культури, літератури, політики тощо.

Самурай, сьогунат Токугава; 1603, 1615, 1639; Кансі, Ода Нобунага, Токугава Іяесу, Сессю, Тоса Міцуйосі.

1. Визначте рівень розвитку японської культури. Обґрунтуйте свою думку.
2. Поясніть, чому Європа практично погодилася із «закриттям» Китаю.

Поміркуйте

3. Чи є Ода Нобунага таким же символом Японії, як Богдан Хмельницький — України, Єлизавета I — Англії, Джордж Вашингтон — Сполучених Штатів Америки?
4. Чи було в Європі щось подібне до японських чайних церемоній? Якщо так, то скажіть, що в таких заходах було спільного, що відмінного.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ VI «СХІДНИЙ СВІТ У XVI–XVIII ст.»

Якими були основні напрямки діяльності перського правителя Аббаса I?

Перське царство

• У 1502 р. постала держава Сефевідів, до складу якої входили Азербайджан, Вірменія, Ірак, Іран, Курдистан. Європейці називали державу Сефевідів, яка проіснувала до 1736 р., *Перським царством*.

• Найвищого розквіту Перське царство досягло в роки правління Аббаса I (1587–1629). Він запровадив єдину грошову систему, збирав податки з товарів підвищеного попиту, організував прокладання доріг і будівництво караван-сараїв, сприяв розвитку культури, зокрема науки.

Чому Індія стала частиною англійської колоніальної імперії, а Китай до другої половини XIX ст. залишався «закритою для Європи країною»?

Індія

• На території Північної Індії в 1526 р. утворилася нова держава — Імперія Великих Моголів. Населення імперії перебувало на різних етапах розвитку, розмовляло різними мовами, сповідувало різні релігії, було поділено на варни та касты. Об'єднання імперії у цей час було хитким, знать боролася за престол, армія була слабкою. На півдні країни існували незалежні держави.

• Релігії Індії не змогли об'єднати населення в боротьбі проти колонізаторів. Основні положення індуїзму та буддизму заперечували можливість збройної боротьби проти поневолювачів.

• Європейські країни тривалий час боролися за монополію в Індії. Спочатку англійці в союзі з голландцями витіснили португальців, англо-голландські війни й англо-французькі суперечки встановили першість Англії. Наприкінці XVIII ст. Англія посіла першість серед європейських держав в Індії.

• Колоніальне панування призвело до руйнації традиційного укладу життя та економіки.

Китай

• На початку XVI ст. за правління династії Мін зміцнилася влада імператора; розвинулося землеробство; значного поширення набуло бавовноткацтво; розвинулися ремесла, визначилася виробнича спеціалізація окремих міст, районів і провінцій; удосконалювалися верстати для виготовлення шовку; розвивалися імператорські й приватні майстерні з виготовлення порцеляни.

• З 1644 р. в Китаї встановилася влада іноземної Маньчжурської династії Цин, що правила країною до 1911 р.

• У 1757 р. уряд Китаю прийняв рішення про закриття для зовнішньої торгівлі всіх портів, крім Кантона. До середини XIX ст. Китай залишався «закритою» для світу країною.

Якими подіями супроводжувався процес національного об'єднання Японії?

Японія

- Із середини XV ст. до 60-х років XVI ст. в Японії тривав період політичного безладу й громадянських воєн. Процес національного об'єднання країни розпочав полководець Ода Нобунага, а завершив у 1615 р. Токугава Ієясу.
- У 1603 р. Токугава Ієясу проголосив себе сьогунуном. Так було засновано сьогунат Токугава (1603–1867) зі столицею в м. Едо (нині — м. Токіо). Однією з важливих складових внутрішньої політики сьогунату Токугава стало самозакриття країни й заборона християнства.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ «РАННІЙ НОВИЙ ЧАС В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА»

Ранній Новий час — епоха докорінних зрушень, глибоких змін у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах життя. Великі географічні відкриття та відкриття М. Коперника, Й. Кеплера, Г. Галілея зруйнували давню уяву про Землю як центр Усесвіту, розширили знання людини про світ, показавши його безмежність, багатобарвність, складність, фактично відкривши нові горизонти пізнання.

Відродження та Реформація заклали основи сучасного знання як у сфері природничих і точних наук, що в той час стали базуватися винятково на експериментах і новій системі доказів, так і в галузі гуманітарної та політичної думки. У результаті діяльності гуманістів склалася нова система університетської та академічної освіти. Імена Ф. Бекона та Р. Декарта засвідчують народження філософії раннього Нового часу.

Спільним для розвитку більшості європейських держав у період раннього Нового часу стало пришвидшення процесів об'єднання державних територій навколо єдиного центру, зміни форм верховної влади та, як результат, створення абсолютистських монархій у Європі. Саме в добу раннього Нового часу стала зароджуватися загальноєвропейська система міжнародних відносин.

У соціально-економічній галузі в провідних країнах Європи найбільш важливими стали процеси первісного накопичення капіталу й становлення капіталізму, а відтак і виникнення нового поділу суспільства. Формування капіталістичних відносин, географічні відкриття призвели до того, що європейська історія фактично стала світовою. Адже Іспанія, Португалія, Нідерланди й Англія відкрили для Європи землі Нового Світу — Америку, Південно-Східну Азію, інші численні країни. У XVI ст. стали формуватися безпосередні передумови нашого культурного життя. Саме з цього часу Захід накладає свій яскравий відбиток на історію всіх країн світу.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1492	відкриття Америки Христофором Колумбом
1498	відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії
1517	виступ Мартіна Лютера — початок Реформації в Німеччині
1519–1521	експедиція Ернана Кортеса, завоювання іспанцями Мексики
1519–1522	перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана
1524–1526	Селянська війна в Німеччині
1526	завоювання Індії Бабуром і утворення Імперії Великих Моголів
1526	поразка угорців у битві проти турків-османів при Могачі
1534	початок Реформації в Англії (Генріх VIII)
1540	офіційне затвердження Папою Римським ордену єзуїтів
1545–1563	Тридентський собор — реформування католицької церкви
1547–1584	правління Івана IV Грозного в Росії
1550	«Судебник» Івана IV Грозного
1558–1583	Лівонська війна
1558–1603	правління Єлизавети I Тюдор в Англії
1566	початок національно-визвольного руху в Нідерландах
1566–1609	національно-визвольний рух у Нідерландах
1569	підписання Люблінської унії — створення Речі Посполитої
1572	Варфоломіївська ніч у Франції
1577–1580	друга навколосвітня подорож Френсіса Дрейка
1579	Утрехтська унія та об'єднання північних провінцій у Нідерландах
1588	розгром «Непереможної армади»
1562–1598	релігійні війни у Франції
1596	Берестейська унія
1598	Нантський едикт
1600	заснування британської Ост-Індської компанії
1603	заснування сьогунату Токугава
1607	заснування першої англійської колонії в Північній Америці
1609	укладення договору між Іспанією та Республікою Об'єднаних Провінцій
1613	початок правління династії Романових у Росії

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1618–1648	Тридцятилітня війна
1620	заснування в Північній Америці Плімутської колонії «батьками-пілігримами»
1624–1642	правління кардинала Рішельє у Франції
1628–1644	Селянська війна в Китаї
1629	«Едикт милості» кардинала Рішельє
1640	скликання Довгого парламенту, початок Англійської революції
1644	початок правління Маньчжурської династії Цин у Китаї
1648	Вестфальський мирний договір
1649	страта Карла I й проголошення республіки в Англії
1653–1659	протекторат Олівера Кромвеля
1660–1688	реставрація монархії Стюартів в Англії
1682–1725	царювання Петра I в Росії
1683	розгром турецької армії під м. Віднем
1688–1689	Славна революція і встановлення парламентської монархії в Англії
1700–1721	Північна війна
1703	заснування м. Санкт-Петербурга
1709	Полтавська битва
1721	проголошення Російської імперії
1725–1762	доба дворцевих переворотів у Російській імперії
1757–1763	Семилітня війна
1757	рішення китайського уряду про «закриття» для зовнішньої торгівлі своїх портів
1762–1796	правління Катерини II в Росії
1765	винайдення механічної прядки «Дженні»
1772, 1793, 1795	поділи Речі Посполитої
1773	«Бостонське чаювання»
1775–1783	Війна за незалежність північноамериканських колоній
1775	руйнація Запорозької (Нової) Січі
1776	Декларація незалежності США
1787	прийняття Конституції США
1789	«Біль про права» США

Короткий словник понять і термінів

А

Абсолютізм (абсолютна монархія) — форма правління, за якої монарху належить необмежена влада, а органи станового представництва втрачають своє значення.

Аграрний переворот — заміна в сільському господарстві феодальних відносин капіталістичними.

Б

Бароко (італ. *barocco* — дивний, примхливий) — культурно-історична доба, стиль європейського мистецтва, літературний напрям кінця XVI — середини XVIII ст., для якого характерні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції.

Біржа — ринок оптової торгівлі товарами за запропонованими зразками (товарна біржа) або цінними паперами (фондова біржа).

Буржуазія — у капіталістичному суспільстві клас, який володіє засобами виробництва й живе на прибутки від праці найманих робітників.

Буржуазна революція — переломний переворот у державному й економічному житті суспільства, унаслідок якого до влади приходять буржуазія й створюються умови для капіталістичного розвитку.

В

Велікі географічні відкриття — найважливіші географічні відкриття європейців кінця XV — середини XVII ст.

Велікі Моголи — мусульманська держава, яка існувала на території сучасної Індії, Пакистану та Південно-Східного Афганістану із середини XVI ст. й до початку XVIII ст. й контролювала більшу частину Південної Азії.

Високе Відродження — період в історії мистецтва в Італії (кінець XV — перша чверть XVI ст.), вищий етап у розвитку художньої культури Відродження.

Віги — угруповання противників королівської влади в Англії в другій половині XVII ст., згодом — політична партія.

Відродження (фр. *Renaissance* від латин. *re* — знову й *nasci* — народжуватися) — епоха розвитку європейської культури, для якої характерне повернення до ідеалів античності, гуманізму.

Візір — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах.

Війна за незалежність — війна, основною метою якої є звільнення з-під влади іншої держави, звільнення території від загарбників і встановлення (або поновлення) незалежності.

Г

Гези (фр. *gueux* — жебраки) — дворяни в Нідерландах, які виступали проти іспанського володарювання під час Нідерландської революції; згодом — назва всіх учасників національно-визвольної боротьби проти Іспанії.

Громадянська війна — збройна боротьба між ворогуючими угрупованнями — громадянами однієї держави.

Гугеноти (фр. *huguenots*, від нім. *Eidgenossen* — союзники) — французькі протестанти-кальвіністи XVI–XVII ст., які переслідувалися католицькою церквою й урядом.

Д

Декларація (латин. *declaratio* — проголошення, заява) — офіційна заява з приводу чогось, урочисте проголошення урядом, партією, з'їздом певних принципів, положень, а також документ, у якому вони викладені.

Джентрі — середнє й дрібне дворянство в Англії в другій половині XV–XVII ст.

Дигери (від англ. *diggers* — копачі) — представники радикального лівого крила пуритан в Англіїській революції.

Диктатура (латин. *dictatura* — необмежена влада) — необмежена влада в державі, зосереджена в руках однієї особи чи групи осіб.

Династичні війни — війни, які ведуть країни за спадщину й право правити в країні, де за певних обставин династія або припинила управління, або вона не в змозі управляти країною.

Дипломатія — діяльність держави щодо здійснення зовнішньої політики.

Е

Енциклопедисти — французькі науковці-просвітники, які видавали багатотомну «Енциклопедію, або Глумачний словник наук, мистецтв і ремесел» 1751–1780 рр., за редакцією Д. Дідро та Ж.-Л. Д'Аламбера.

Є

Єзуїти (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного 1534 р. І. Лойолою для зміцнення папської влади й боротьби проти Реформації.

З

Зустріч цивілізацій — це контакти представників Старого й Нового Світу (Європи й Америки), пов'язані з відкриттям Американського континенту Х. Колумбом наприкінці XV ст. Однак чимало нащадків індіанців доколумбової Америки вважає, що це була не «зустріч», а насильницьке вторгнення європейців у чужий світ.

І

Імперія (латин. *imperium* — влада) — 1) назва монархічної, здебільшого великої держави, очолюваної імператором; 2) назва великих держав, які мали колонії.

Індепенденти (від англ. *independents* — незалежні) — представники лівого крила пуритан (кінець XVI–XVII ст.), які засуджували англіканську церкву.

Індуїзм — одна зі світових релігій. В основі лежить учення про переселення душ померлих в інші тіла.

Індустріальне суспільство — суспільство, яке пов'язане із застосуванням у виробництві машинної техніки та її постійного вдосконалення.

Іслам — одна зі світових релігій, виникла в VII ст., засновник — Мухаммед. Ґрунтується на вірі в єдиного Бога (Аллаха) й Мухаммеда — його пророка.

К

Каліграфія — мистецтво чітко, чисто й вишукано писати.

Кальвінізм — протестантська релігійна течія, засновником якої був Ж. Кальвін.

Капіталізм — тип суспільства, що заснований на приватній власності й ринковій економіці.

Класицизм — мистецький стиль кінця XVII — початку XVIII ст., зразком для якого було античне (давньогрецьке та давньоримське) мистецтво.

Колонізація — організація поселень за межами своєї країни; може відбуватися мирним шляхом, а може супроводжуватися пограбуваннями й винищенням місцевого населення.

Колонія — в епоху капіталізму територія чи країна, яка перебуває під владою іноземної держави, позбавлена політичної та економічної незалежності.

Конкіста (ісп. *conquista* — завоювання) — іспанське й португальське завоювання країн Центральної та Південної Америки в XV–XVI ст.

Конкістадори (ісп. *conquistador* — завойовник) — іспанські й португальські завойовники країн Центральної та Південної Америки в XV–XVI ст.

Конституція (латин. *constitutio* — устрій) — основний закон держави.

Контрреформація (латин. *contra* — проти) — система заходів, яку католицька церква здійснювала для боротьби проти Реформації.

Конфедерація — союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних.

Конфуціанство — філософсько-релігійне вчення Конфуція, що ґрунтується на дотриманні правил етикету, самовдосконаленні, повазі до старших, культ предків.

Л

Луддизм — рух руйнівників машин в Англії часів промислового перевороту. Назва походить від імені Н. Лудда, який зруйнував свій верстат на знак протесту проти сваволі хазяїна.

Лютеранство — один із напрямів протестантизму, засновником якого був М. Лютер.

М

Маньчжурі — народність, яка проживала в Маньчжурії на північ від Ляодунського півострова. Тривалий час перебували в залежності від китайської династії Мін. Наприкінці XVI ст. хан Нурхаци зумів об'єднати розпорошені тунгусо-маньчжурські народності мисливців, рибалок, скотарів і землеробів у державу, яка з 1609 р. названа Цзінь («золота»), а в 1636 р. була перейменована на Цин («чиста»).

Мануфактура (латин. *manus* — рука, *factura* — виготовлення) — велике підприємство, де працюють наймані робітники. Характеризується поділом праці між робітниками на основі ручного виробництва.

Меркантилізм (від італ. *mercante* — торговець, купець) — економічна школа, яка теоретично обґрунтовувала політику ряду держав XV–XVIII ст., спрямовану на накопичення в країні золота й срібла шляхом обмеження їх вивезення й збільшення експорту товарів.

Метрополія (грецьк. *metro* — мати й *polis* — місто) — держава, яка захопила певні території і перетворила їх на колонії.

Мініатюра (з латин. *minium* — червона фарба) — невелике живописне зображення в старовинному рукописі або книзі.

Модернізація (фр. *modernisation* — оновлення) — оновлення, удосконалення будь-чого згідно із сучасними вимогами.

Н

Наймані робітники — вільні працівники, які не мали власної землі та господарства, тому наймалися до власників землі або підприємств й отримували заробітну плату.

Натурфілософія (від латин. *natura* — природа) — система уявлень про природу, яка прагнула дати всеохопну картину світу, але, не маючи для

цього відповідних наукових даних, замінювала невідомі їй дійсні зв'язки явищ ідеальними.

Національно-визвольна війна — війна, основною метою якої є звільнення з-під влади іноземної держави, звільнення території від іноземних загарбників і встановлення (або поновлення) національної незалежності.

Новий час — період, що охоплює другу половину XVII — початок XX ст., який характеризується становленням та утвердженням буржуазних відносин.

О

Опозиція (латин. *oppositio* — протиставлення) — партія чи політичне угруповання, яке виступає проти владних партій або політичних угруповань.

Опричнина — система внутрішньо-політичних заходів Івана IV Грозного в 1565–1572 рр. для розгрому боярсько-князівської опозиції та зміцнення Московської держави; землі, підпорядковані безпосередньо Іванові IV Грозному, з власним державним апаратом і військом (опричниками).

Освічений абсолютизм — політика абсолютизму в деяких європейських країнах у XVIII ст. Її змістом було знищення або перетворення «згори» застарілих феодальних порядків.

П

Північне Відродження — культурний рух і мистецька епоха в північно-європейських країнах в останнє десятиріччя XV ст. та першій чверті XVI ст. Свою назву течія отримала через спільні з італійським Відродженням тенденції.

Політика самоізоляції — закриття країни від зовнішнього світу, яку проводили правителі деяких держав Далекого Сходу в XVII–XIX ст.

Пресвітеріани — послідовники однієї з течій кальвінізму, що виникла в Англії в XVI ст. Прагнули повернутися до системи управління церквою та проведення богослужінь за зразком перших християн.

Промисловий переворот — заміна ручної праці машинною, унаслідок чого відбувається перехід від мануфактури до фабрики (XVIII ст.).

Просвітники — ідеологи й діячі Просвітництва.

Просвітництво — ідейний рух XVIII ст., заснований на переконанні у вирішальній ролі розуму та науки в пізнанні світу й суспільства.

Протектор (латин. *protector* — захисник) — захисник, заступник.

Протекторат — форма правління держави, коли влада належить лорду-протектору.

Протестантизм (від слова *protest*) — один із трьох (разом з католицизмом і православ'ям) основних напрямів у християнстві. Оформився

під час Реформації в XVI ст. на засадах ідеологічної опозиції до римсько-католицької церкви.

Р

Ранній Новий час (ранньомодерна доба) — період з кінця XV до середини XVII ст. в історії Європи, який характеризується розвитком ранньокапіталістичних відносин і масштабними змінами в політичній, релігійній і культурній сферах. Натомість на Сході в цей час ще тривало середньовіччя.

Раціоналізм (латин. *ratio* — розум) — філософська течія, яка визнає розум основою пізнання й поведінки людей.

«Революція цін» — різке підвищення цін на товари, особливо на продукти харчування, у західноєвропейських країнах упродовж XVI ст. й зниження вартості цінних металів. «Революція цін» була обумовлена тим, що золото й срібло європейці захоплювали або у вигляді готових скарбів у Латинській Америці, або видобували за допомогою дешевої робочої сили.

Релігійні війни — війни між прихильниками Реформації (протестантами-кальвіністами) і католиками у Франції.

Республіка (латин. *respublica* — спільна справа) — форма правління держави, коли вища державна влада належить представницькому органу, який обирається народом.

Реставрація (латин. *restauratio* — відновлення) — відновлення поваленого революцією політичного ладу.

Реформація (від латин. *reformatio* — зміна, перетворення) — суспільно-політичний та ідеологічний рух у країнах Європи в XVI ст. за перебудову католицької церкви.

Рококо́ (від фр. *rocaille* — мушля) — стиль у західноєвропейському мистецтві (XVIII ст.), для якого характерні вигнуті лінії, манірність образів, звернення до міфологічної і пасторальної тематики.

С

Сму́та — період історії Московського царства з 1604 по 1613 р.

Самодержавство — монархічна форма правління в Росії.

Султан — у країнах Сходу — титул монарха, а також особа, яка має цей титул.

Т

Технічний прогрес — процес винайдення нових машин і механізмів.

Торі (англ. *tory*) — угруповання прихильників королівської влади в Англії в другій половині XVII ст., яке відстоювало інтереси земельної аристократії, згодом — політична партія.

Трійтих — композиція з трьох картин, барельєфів, малюнків та ін., об'єднаних спільною темою, ідеєю; складна ікона, що має три стулки.

У

Ўнія (латин. *unio* — єднання) — союз, об'єднання двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії; об'єднання православної церкви з католицькою під владою Папи Римського.

Уто́пія (грецьк. *υ* — немає і *topos* — місто; або *eu* — благо й *topos* — благословенний) — ідеальне, фантастичне, нереальне суспільство. Походить від назви праці Т. Мора «Утопія».

Ф

Фа́брика (латин. *fabrica* — майстерня) — велике промислове підприємство, де основні виробничі операції здійснюють машини.

Федера́ція (латин. *foederatio* — об'єднання) — форма адміністративного устрою держави, коли адміністративні територіальні одиниці, які входять до складу держави, мають власні органи державної влади, конституції, закони.

Фе́рмер — заможний селянин — власник або орендар землі, який веде господарство переважно з використанням найманої праці.

Фільва́рок — у феодальній Польщі, Литві, Білорусі й Україні — комплекс земельних угідь з власним господарством.

Ц

Церко́вний розко́л — релігійний рух середини XVII ст. проти реформи російської православної церкви, який закінчився відокремленням від неї частини віруючих.

Ш

Шейх (з араб. *старий*) — голова мусульманської громади.

Шля́хта — дрібне дворянство феодальної Польщі; польське дворянство взагалі.

ЗМІСТ

Від автора	3
Вступ	4

РОЗДІЛ I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Причини й передумови великих географічних відкриттів XV–XVI ст.	7
§ 2. Конкіста — завоювання Нового Світу. Зустріч цивілізацій	14
§ 3. Торговельний капітал	22
§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи	29
<i>Практичне заняття 1</i>	38
<i>Узагальнення до розділу I</i>	40

РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Народження нової культури	42
§ 6. Мистецтво Високого Відродження	46
§ 7. Північне Відродження	52
§ 8. Зародження культури бароко	54
<i>Практичне заняття 2</i>	56
§ 9. Реформація	57
§ 10. Поширення Реформації. Контрреформація в Європі	65
§ 11. Народження нової європейської науки	73
<i>Узагальнення до розділу II</i>	76

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVI–XVII ст.

§ 12. Становлення абсолютної монархії у Франції у XVI ст.	78
§ 13. Франція у XVII ст.	87
§ 14. Англія	93
§ 15. Англійська революція	102
§ 16. Іспанія	111
§ 17. Національно-визвольна війна в Нідерландах	116
<i>Практичне заняття 3</i>	124
§ 18. Тридцятилітня війна	127
<i>Узагальнення до розділу III</i>	132

**РОЗДІЛ ІV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
в XVI – першій половині XVIII ст.**

§ 19. Османська імперія	135
§ 20. Річ Посполита	142
§ 21. Московське царство	151
§ 22. Росія наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.	162
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	168

РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 23. Початок промислового перевороту та його вплив на життя різних верств населення	171
§ 24. Просвітництво	178
§ 25. Освічений абсолютизм	190
§ 26. Росія в другій половині XVIII ст.	198
§ 27–28. Міжнародні відносини	207
§ 29. Англійські колонії в Північній Америці	215
<i>Практичне заняття 4</i>	224
<i>Узагальнення до розділу V</i>	226

РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ у XVI–XVIII ст.

§ 30. Індія	230
§ 31. Перське царство Сефевідів	237
§ 32. Китай	239
§ 33. Японія	245
<i>Узагальнення до розділу VI</i>	251

Узагальнення до курсу «Ранній Новий час в історії людства» .....

Хронологічна таблиця	253
Короткий словник понять і термінів	255

Навчальне видання

Ліхтей Ігор Михайлович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

В оформленні підручника використано репродукції художників:
А. Гамейро, Д. Гуанпенг, а також матеріали, що знаходяться у вільному доступі
в мережі Інтернет.

Редактор *Т. Мусієнко*
Обкладинка, художнє оформлення, макет *Ю. Ясінської*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 21.07. 2016 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург.
Друк офс. Ум. др. арк. 21,384. Обл. вид. арк. 19,82.
Умовн. фарбовідб. 85,536.
Наклад 29 899 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота».
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.
Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.